

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 42 (2006): 4

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Marta Svobodová

Redakční rada: Marie Čermáková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*); Dana Hamplová (*SOÚ AV ČR, Praha*); Michal Illner (*SOÚ AV ČR, Praha*); Tomáš Lebeda (*SOÚ AV ČR, Praha*); Radim Marada (*FSS MU, Brno*); Hana Maříková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Musil (*FSV UK, Praha*); Zdeněk R. Nešpor (*SOÚ AV ČR, Praha*); Peter Ondrejko (*UKF, Nitra*); Miloslav Petrušek (*FSV UK, Praha*); Klára Plecítá (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dan Ryšavý (*FF UP, Olomouc*); Jan Sedláček (*FF UK, Praha*); Jan Spousta (*Česká spořitelna, Praha*); Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*); Jadwiga Śanderová (*FSV UK, Praha*); Gerlinda Šmausová (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*); Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*); Jiří Večerník (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Vinopal (*SOÚ AV ČR, Praha*)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (*Brussels*); Zdenka Mansfeldová (*Prague*); Petr Matějů (*Prague*); Georges Mink (*Paris*); Stein Ringen (*Oxford*); Marek Skovajsa (*Prague*); Michael Steiner (*Graz*); Iván Szelényi (*Yale and Budapest*); Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

*sekretariát/Secretary: Kristýna Muchová ▲ sazba/Typeset by: Martin Pokorný, Praha 4
návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ tisk/Printers: Tiskárna ÚJI, Praha 5*

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Po-debradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objed-návky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 66 Kč bez DPH, v zahraničí 3 € (3 \$), Slovensko 66 Kč, roční předplatné v ČR 396 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: sreview@soc.cas.cz. One issue costs 3 \$ (3 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

KNIHOVNA AV ČR

PE 4584

Roč. 42, 2006, č. 4-6 + registr.

91951/08

Editorial (Marek Skovajsa) 624

STATI

*Tomáš Sirovátka, Petr Mareš: Chudoba, deprivace, sociální vyloučení:
nezaměstnaní a pracující chudí 627*

*Tomáš Lebeda: Teorie reálné kvóty, alternativní přístup
k měření volební proporcionality 657*

PŘEHLEDOVÁ STATĚ

*Dana Sýkorová: Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině
k ambivalenci a vyjednávání 683*

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

*Eva Potužníková, Jana Straková: Rozdíly ve vědomostech a dovednostech
českých chlapců a děvčat na základě zjištění mezinárodních výzkumů 701*

Petr Fučík: Věková homogamie českých sňatků 1920–2000 719

*Josef Bernard: Sociální integrace přistěhovalců z velkoměsta na vesnici
v České republice a v Rakousku 741*

ESEJ

*Dušan Janák: Sociální introspekce I. A. Bláhy a Wittgensteinův argument
proti soukromému jazyku. Poznámky k introspektivnímu přístupu
v sociálních vědách 761*

DISKUSE

*Východiskem z krize českého vysokého školství nemůže být reforma
jeho financování (Rudolf Pomazal) 783*

*Polemika vzbuzující naději na konsenzus. Reakce na polemiku Rudolfa Pomazala
s publikací České vysoké školství na křižovatce (Petr Matějů, Radim Valenčík) . 786*

*Změna systému je bez reformy financování těžko představitelná.
Odpověď na diskusní příspěvek Rudolfa Pomazala (Natalie Simonová) 790*

ROZHOVOR

- Skandinávie je školou kreativního sociálního myšlení*
(Otázky pro prof. Görana Therborna) 793

JUBILEUM

- K životnímu jubileu Dilbar Alijevové (-mp-)* 801
Osmdesát let Richarda Junga (Jiří Musil) 803

MEDAILON

- Jiří Kunc (1947–2006) (Miloslav Petrusek)* 807

RECENZE

- Johann P. Arnason: Civilizations in Dispute. Historical Questions and Theoretical Traditions (Pavel Machonin)* 809
Jan Hendl: Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace (Kateřina Danielová) .. 812
Jiří Musil, Ivo Bayer, Hynek Jeřábek, Petr Mareš, Libor Prudký, Markéta Sedláčková, Tomáš Sirovátka, Jiří Šafr: Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii (Marek Německý) 814
Martin Fafejta: Úvod do sociologie pohlaví a sexuality (Dagmar Marková) 817
Marek Hrubec (ed.): Globální spravedlnost a demokracie (Martin Brabec) 820
Giovanni Sartori: Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovalci. Esej o multietnické společnosti (Lukáš Novotný) 824
Paul Heelas, Linda Woodhead (ve spolupráci s B. Steele, B. Szerszynskim a K. Tustingovou): The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality (Zdeněk R. Nešpor) 826

ZPRÁVY

- Konference Postparsonsové teorie sociálních systémů (Eva Sanigová)* 831
Konference Fathers and Paternity Leave: Men Do It (Hana Maříková) 833
Konference Modernization of Economy and the State (Jitka Laštovková) 835
European Population Conference 2006 (Jana Vobecká) 837
Konference Migrace – tolerance – integrace (Yana Leontiyeva, Lukáš Novotný) 838
Vědecké rozpravy k ukončeným badatelským a jiným projektům v SOÚ AV ČR: 2003–2005 (Hana Zamastilová) 842

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis je impaktován v *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Chce napomáhat rozvoji sociálních věd, včetně jejich výuky, a být užitečný při řešení společenských problémů a tvorbě politik.

Instrukce pro autory – česká čísla (revidováno v srpnu 2006)

Nabídka rukopisů: Redakce přijímá jednu oboustranně tištěnou kopii rukopisu s průvodním dopisem, v němž je uvedena úplná kontaktní adresa včetně telefonního čísla a e-mailového spojení. Kromě toho jsou autoři povinni rukopis redakci poskytnout v elektronické podobě v editoru Word, a to buď na disketě či CD přiložených k vytištěné kopii nebo e-mailem.

Formální požadavky: Rukopis musí obsahovat anglický nebo český abstrakt (v rozsahu 1200–1500 znaků), název statí v angličtině a češtině, pět anglických klíčových slov a abecední seznam citované literatury. Zvláště musí být přiloženy kontaktní adresa a stručná informace o autorovi ve formátu vyžadovaném SČ. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům SČ. Podrobnější návod ke zpracování bibliografických odkazů a dalších náležitostí je uložen na adrese <http://sreview.soc.cas.cz/upl/pokyny/pokyny.pdf>. Rukopisy musí být tištěny a splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 1,5 až 2. Stránky musí být číslovány. Statí, výzkumné a metodologické texty nemají přesahovat 35 normostran (tj. 63 000 znaků s mezerami), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. Ke grafům a obrázkům je třeba dodat zdrojové soubory, grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce si vyhrazuje právo provést anonymizaci textu, tj. odstranění údajů usnadňujících identifikaci autorů, předtím, než text postoupí do recenzního řízení. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován SČ, je považováno za neetické.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The review is impacted in the *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review that focuses on the field of sociological theory and methodology, the dissemination of research results, and the interpretation of sociological research. It concentrates on the development of and education in the field of sociology and related social sciences, while simultaneously striving to help solve practical problems in Czech social and economic policy.

Manuscript Submission – English Edition

The editors require three legible copies, preferably double-sided, which do not state the name or workplace of the author. The accompanying letter should contain complete contact information, including address, telephone number and e-mail address.

The authors are also required to submit the manuscript in electronic format in Word, either on a floppy disc attached to the printed copies or by e-mail. The editorial review process is anonymous on both sides. The editors reserve the right to ensure the anonymity of the text's content, i.e. to eliminate any information or data that could facilitate identification of the author, before submitting the text to the review process. Submission of a manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical.

Manuscript format: Along with the manuscript please submit an abstract (no more than twenty lines), the title of the article in English, and an alphabetical list of references for literature cited in the text. Brief information on the author should be attached separately. Bibliographic references must be complete and comply with SČ/CSR standards. Manuscripts must be computer printed with numbered pages and meet Czech Standard (ČSN) 880220. Manuscripts must be double-spaced, with 60 characters per line and 30 lines to an A4 page, or should use font size 12 and be double-spaced. The maximum length of research and methodological essays is 35 pages (63 000 characters with spaces), 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Please submit all tables, graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created, with graphs preferably in Excel and illustrations preferably in TIF or EPS. The editors reserve the right to review and edit the text.

Address: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic
Tel.: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
Fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Vážené čtenářky a čtenáři,

číslo *Sociologického časopisu*, které otevírá druhou polovinu roku 2006, přináší tematicky velmi pestré příspěvky vybrané ze stále se zvětšující nabídky textů předkládaných do recenzního řízení.

Autoři první stati, *Petr Mareš* a *Tomáš Sirovátka*, zkoumají otázku sociální exkluze chudých pracujících a nezaměstnaných a jsou nuceni konstatovat, že na trhu práce v České republice existuje výrazná marginalizace části pracovní síly. Navíc skutečnost, že výše příjmů mezi zaměstnanými chudými a nezaměstnanými se liší jen málo, může povzbuzovat upřednostňování závislosti na sociálních dávkách před hledáním nového zaměstnání.

Příspěvek *Tomáše Lebedy* předkládá autorův vlastní návrh nového přístupu k měření proporcionality volebních systémů, který vychází z důkladné znalosti a kritiky dosud používaných měřítek proporcionality. Autor představuje svůj vlastní přístup pod označením teorie reálné kvóty a zavádí také indexy proporcionality, které jsou jím motivovány. Na rozdíl od tradičních metod měření proporcionality má jeho metoda afinitu k D'Hondtově formuli rozdělování mandátů, jejíž modifikovaná verze je používána v České republice.

V rubrice přehledových statí vychází článek *Dany Sýkorové*, který se zaměřuje na zmapování vývoje teorií nabízejících vysvětlení pro proměny mezigeneračních vztahů v současných rodinách. Staví se v něm do protikladu model mezigenerační solidarity vycházející ze strukturního funkcionalismu a teoretické přístupy, které zdůrazňují zvětšující se ambivalentnost vztahů mezi příslušníky rodiny. Autorka současně ve světle zkoumaných teorií prezentuje některé výsledky výzkumu postavení seniorů v rodině, na jehož realizaci se podílela.

Autorky prvního příspěvku zařazeného do rubriky „Ze sociologických výzkumů“, *Eva Potužníková* a *Jana Straková*, si kladou otázku, jaké rozdíly ve školních výsledcích existují mezi chlapci a děvčaty a jakými cestami by bylo možné se vydat k vyrovnání šancí na stejně kvalitní výsledky u obou pohlaví. Autorky také zjišťují, že různé mezinárodní výzkumy školních výsledků dětí nevedou k rozdílným zjištěním kvůli rozdílné konstrukci vzorků, ale proto, že kladou rozdílný důraz na dovednosti žáků, jako např. jejich čtenářské schopnosti.

Petr Fučík v článku věnovaném vývoji věkové homogenie českých sňatků v letech 1920–2000 usiluje o zachycení trendů ve věkové homogenii od počátků samostatné československé státnosti téměř do současnosti, což je úkol o to obtížnější, že neexistují dostatečně podrobná data pro meziválečné období. Autor mj. zjišťuje, že věková homogenie během minulého století narůstá a je nižší v případě opakovaných sňatků.

Rubriku „Ze sociologických výzkumů“ uzavírá příspěvek *Josefa Bernarda*, který podává pozoruhodnou kvalitativní sondu do světa osob, které se rozhodly vystěhovat z velkoměstského prostředí na vesnici. Autor sleduje motivaci vedoucí vystě-

hovalce z města k jejich rozhodnutí, představuje typologii forem jejich soužití s obyvateli vesnic a porovnává případy přistěhovalců do českých vesnic s přistěhovalci rakouskými.

Rubrika „Esej“ přináší text *Dušana Janáka* zabývající se metodou sociální introspekce jednoho z nejvýznamnějších českých sociologů první poloviny XX. století Inocence Arnošta Bláhy. Autor Bláhovu introspektivní metodu nejprve představuje a poté ji kriticky staví do kontrastu k fenomenologické sociologii a zejména k Wittgensteinově argumentu o nemožnosti privátního jazyka.

Již v předchozím, anglickém čísle SČ (42 (3): 599–604) se sešly domácí i zahraniční gratulace k 65. narozeninám *Jiřího Večerníka*, k jehož početným zásluhám o českou sociologii jistě v neposlední řadě patří rekonstrukce a vedení *Sociologického časopisu* na počátku 90. let a zastávání pozice šéfredaktora anglických čísel SČ od roku 2002. Na tomto místě se sluší dodat ještě alespoň tolik, že Jiří Večerník vedle obětavé práce pro anglické vydání našeho časopisu také zvládá vykonat velmi mnoho pro česká čísla SČ. Začít je třeba jeho autorským přínosem v podobě početných publikovaných textů, ale opomenuta by neměla zůstat ani skutečnost, že českému vydání pomáhá v roli náročného, leč férového recenzenta stále se prodlužující řady posuzovaných příspěvků. *Toutes nos félicitations, Jiří!*

V tomto čísle připomínáme zásluhou Miloslava Petruska a Jiřího Musila životní výročí dalších dvou osobností, které za sebou zanechávají v českém či spíše československém společenskovědním životě hlubokou stopu. Jméno *Dilbar Alijevové* je jistě dobře povědomé všem, kdo se delší dobu zajímají o kvalitativní sociologii, zatímco osobnost *Richarda Junga* může být českým čtenářům známa méně vzhledem k tomu, že tento autor prožil většinu svého života v emigraci. Tím spíše však stojí za to připomenout si 80. narozeniny originálního společenského vědce, který měl možnost pracovat po boku Talcotta Parsonse.

Bolestnou ztrátou pro české sociální vědy byl předčasný odchod všestranně vzdělaného politologa *Jiřího Kunce*, jehož publikace budou už navždy patřit k tomu nejlepšímu, co vyšlo v české politické vědě v 90. letech. Jeho odkazu a mimořádné osobnosti vzdává hold Miloslav Petrusek.

K důležitým a neprávem zanedbávaným žánrům vědeckého psaní patří věcná polemika. V tomto čísle SČ je rubrika „Diskuse“ věnována výměně názorů nad knihou Petra Matějů, Natálie Simonové et al. *České vysoké školství na křižovatce* (Praha: SOÚ AV ČR 2005), v níž se role oponenta ujal ředitel Ústavu informatiky a statistiky zlínské univerzity Rudolf Pomazal. Sociologicky zajímavé a politicky provokativní může být setkání se švédským sociologem *Göranem Therbornem*, který v letošním roce navštívil Prahu, aby k českým posluchačům hovořil o skandinávském sociálním státu. Göran Therborn byl požádán Pavlem Machoninem, aby alespoň část obsahu svých pražských přednášek shrnul do odpovědí na několik otázek, které SČ přináší v rubrice „Rozhovor“. Autor v nich popisuje základní východiska skandinávského sociálního modelu a zamýšlí se kupříkladu nad tím, jaké jedinečné historické okolnosti umožnily jeho vznik a nakolik lze vůbec uvažovat o přenosu tohoto modelu do postkomunistických zemí střední Evropy.

V rubrice „Recenze“ stojí za zvláštní zmínku příspěvek Pavla Machonina věnovaný nedávno vydané publikaci Jóhanna Árnasona, islandského autora, který pobýval v 60. letech v Československu a představuje jednoho z nemnoha sociálních vědců světového významu výborně obeznámených s českými dějinami i s českým společenskovědním myšlením.

Marek Skovajsa

Vyhlášení výsledků soutěže *Sociologického časopisu* o nejlepší doktorandskou stať – 2005

První cena v soutěži SČ o nejlepší doktorandskou stať v ročníku 2005 nebyla udělena.

Čestné uznání a odměnu ve výši 3500,- Kč získali následující autorky a autoři (uvedení podle pořadí registrace jejich příspěvku):

Olga Nešporová: „Otcové pečující o děti formou rodičovské dovolené“

Dušan Janák: „Sociální introspekce In. A. Bláhy a Wittgensteinův argument proti soukromému jazyku. Poznámky k introspektivnímu přístupu v sociálních vědách“

Marcela Severová: „Smíšená manželství romsko-česká, asimilace a identita“

Oceněným blahopřejeme!

V dalších kolech recenzního řízení uspěl soutěžní příspěvek Dušana Janáka, který vychází v tomto čísle SČ v rubrice Esej.

Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí*

TOMÁŠ SIROVÁTKA, PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Poverty, Deprivation and Social Exclusion: The Unemployed and the Working Poor

Abstract: The purpose of the study is to explore the relationship between forms of labour market marginalisation, understood here in terms of labour market status and job quality on the one hand, and income disadvantage, material deprivation and social exclusion on the other hand. Public policies that aim to improve labour market position and the income level of people disadvantaged in the labour market are also assessed. The authors draw on data from a survey on social exclusion in the Czech Republic focusing on people who were welfare benefits recipients in 2004 or considered their situation to be comparable to that of welfare recipients. The authors show that labour market marginalisation is transparent not only during unemployment spells (often repeated and long-term) but also in the case of temporary, low paid and poor quality jobs. The income levels of people employed in the lowest segment of the labour market and of the unemployed are similar, while the deprivation of the unemployed is greater with regard to the possibilities open to them to influence the life course and opportunities of them and especially their families. The authors point out the under-use of welfare benefits and identify measures that could improve the standard of living and human capital of people who are disadvantaged. While some disadvantaged people continue to be active in the labour market and perceive work incentives, the authors also identify the poverty traps that emerge for the fraction of them who become discouraged and welfare-dependent.

Keywords: poverty, deprivation, social exclusion, social policy, unemployment, labour market, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 627–655

* Tato studie byla podpořena Výzkumným záměrem MŠMT ČR (MSM 0021622408 „Sociální reprodukce a sociální integrace“).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: prof. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail: sirovatk@fss.muni.cz a prof. PhDr. Petr Mareš, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail: pmares@fss.muni.cz.

Úvod: trh práce a nová chudoba

Problém „nové chudoby“ a sociální exkluze je spojován zejména s probíhající kvalitativní změnou na trzích práce: je důsledkem procesů přechodu ke znalostní společnosti, de-industrializace a globální extenze ekonomické soutěže [srovnej zvláště Bauman 1998; Beck 2000; Schmid, Gazier 2002 aj.]. Lidé, kteří nejsou dostatečně přizpůsobiví vůči těmto změnám, se stávají marginalizovanými na trhu práce, ztrácejí ve společnosti „producentů“ a „konzumentů“ ekonomické funkce, stejně jako svůj společenský status. Argumentace o příčinách procesu marginalizace na trhu práce jsou vedeny dvěma směry, jež můžeme chápat jako komplementární, i když v ideologicko-politické rovině jsou spíše protikladné. Jeden směr teorií vychází z teze individualizace a marginalizaci na trhu práce chápe jako selhání a důsledek individuálního deficitu lidského kapitálu, ať ve smyslu dovedností či motivace. Druhý směr teorií vychází naopak z předpokladu kumulace objektivních znevýhodnění v individuálních případech a vysvětluje marginalizaci na trhu práce v kontextu cyklu deprivace a sociální exkluze [Layte, Whelan 2002]. Některé teorie se však zabývají též selháváním mechanismů trhu práce – tedy diskriminací, segmentací a dualitou trhu práce [Berger, Piore 1980; Offe 1985; Lindbeck, Snower 1989 aj.]. V návaznosti na oba uvedené přístupy k vysvětlení příčin marginalizace na trhu práce jsou identifikovány dvě strategie „nápravy“: první z nich je spojována především s nominální a mzdovou flexibilitou. Usiluje o řešení problému marginalizace na trhu práce a zvýšení zaměstnanosti pomocí vysoké pružnosti mezd a zvýšením přizpůsobivosti pracovní síly signálům trhu. Druhá je strategie funkční flexibility, jež hledá dlouhodobější řešení v kontinuálním zlepšování kvality lidského kapitálu a dovedností pracovníků, a také přizpůsobením pracovních režimů a organizace práce – srovnej zejména [Standing 1999; Lødemel, Trickey 2001; Schmid, Gazier 2002; van Berkel, Møller 2002; Serrano Pascual 2004]. Evropská strategie zaměstnanosti [European Commission 2003] využívá oba přístupy¹ s předpokladem, že příčiny a formy marginalizace na trhu práce jsou relativně komplexní. Zdůrazňuje proto vnitřní provázanost tří cílů: zaměstnanosti (a zaměstnatelnosti), kvality práce (a produktivity) a sociálního začlenění. Připravenost, motivace a schopnost pracovníků získávat a udržet si smysluplné (tedy i kvalitní) zaměstnání je klíčem a předpokladem k dosažení všech tří uvedených cílů, stejně jako reálná dosažitelnost zaměstnání pro pracovníky.

Vedle příčin procesů marginalizace jsou analyzovány také důsledky marginalizace na trhu práce, zejména dlouhodobé nezaměstnanosti pro chudobu, materiální deprivaci a sociální vyloučení [srovnej Paugam 1995; Gallie 1999; Standing 1999; Heery, Salmon 2000; Gallie, Paugam, Jacobs 2002]. Podobně jsou v centru zájmu vazby mezi důsledky marginalizace na trhu práce a sociálními institucemi, jež

¹ Věnuje pozornost širokému spektru veřejných politik – aktivním opatřením na trhu práce, vzdělávacímu systému včetně celoživotního vzdělávání, dávkovým a daňovým systémům, proti-diskriminačním opatřením, sociálnímu poradenství a službám atd.

ochraňují marginalizovanou pracovní sílu před deprivací, tedy institucemi rodiny a sociálního státu [zejména Gallie, Paugam 2000; Saraceno 2002]. Pozornost je věnována jednak dávkovým systémům a sociálním službám coby nástrojům ochrany před chudobou a deprivací, ale také strategiím aktivace, podpory zaměstnatelnosti a začlenění na trhu práce.² Podle některých autorů [Esping-Andersen 1990, 1999; Paugam, Gallie 2000; Esping-Andersen et al. 2002; Schmid, Gazier 2002] lze na základě analýzy těchto institucionálních opatření rozlišit specifické „režimy trhu práce“. Liberální režim trhu práce individualizuje problém nezaměstnanosti, preferuje strategii mzdové flexibility, deregulace trhu práce a nízkých sociálních dávek. Naproti tomu univerzalistický režim vychází z hypotézy kumulace nevýhod a preferuje strategii tzv. funkční flexibility pracovníků, typicky formou poskytování možností rekvalifikací, při zachování slušné úrovně sociálních dávek. Korporativní – konzervativní – režim polarizuje riziko nezaměstnanosti (chrání především a účinně místa či alespoň příjmy regulérní pracovní síly – typicky mužů živitelů), a prohlubuje tak rozpor mezi „insidery“ a „outsidery“. Při regulaci trhu práce spoléhá spíše na snížení nabídky práce (formou předčasných důchodů, dlouhých přetržek v práci při péči o děti) než na podporu funkční flexibility trhu práce. V liberálním režimu se obecně očekává výrazná deprivace u širokého segmentu pracovní síly: pracujících i nepracujících chudých, a to v příjmech, v kvalitě práce a v řadě dalších oblastí jejich života. Příjmová situace pracujících chudých by sice měla být výhodnější než situace nezaměstnaných (sociální dávky jsou nízké), avšak v důsledku důrazu na cílenost dávek pomocí testování příjmu mohou u nízkopříjmových skupin vznikat pasti chudoby, u části z nich ale také dochází k nevyužívání dávek. V univerzalistickém režimu se očekává obecně nízká míra deprivace v oblasti příjmů a přístupu k zaměstnání, relativně slušná kvalita práce (z hlediska výše a jistoty mzdy, jistoty zaměstnání, perspektiv postupu atp.) a malé rozdíly ve všech oblastech deprivace, a to v důsledku slušné kompenzace příjmů, stejně jako vysoká intenzita opatření zaměřených k podpoře funkční flexibility. V korporativním režimu lze konečně očekávat značné rozdíly v míře deprivace: znevýhodnění v pracovních příjmech (i sociálních dávkách) a pak i v kvalitě práce, v přístupu k zaměstnání či v účasti na opatřeních podporujících funkční flexibilitu budou zejména tzv. „outsideri“ na trhu práce (jako jsou méně kvalifikovaní, mladší pracovníci, ženy s dětmi).

V České republice jsou dopady marginalizace na trhu práce na materiální deprivaci a sociální vyloučení jen málo prozkoumány. Je ovšem znám problém relativně vysokého podílu dlouhodobé nezaměstnanosti a relativně vysoké specifické míry nezaměstnanosti některých skupin, jako jsou lidé nekvalifikovaní, zdravotně postižení, mladí lidé, ženy-matky, samoživitelky s dětmi aj. [Mareš, Sirovátka 2005], nicméně obecná míra nezaměstnanosti patří – pokud srovnáme Českou republiku s transformujícími se postkomunistickými zeměmi – k nejnižším a v celoevropském

² Strategie aktivace je zde chápána jako dynamický vztah mezi komplexem různých veřejných politik a zaměstnaností [Lødemel, Trickey 2001; van Berkel, Møller 2002; Serrano Pascual 2004 aj.].

měřítka pak k průměru. Podobně dosavadní analýzy, které se opíraly o různé datové zdroje [Sirovátka, Trbola 2003; Večerník 2004; Sirovátka et al. 2005], ukázaly, že v České republice není rozsah příjmové chudoby příliš velký: nepřesahuje 7–8 % populace (což je nejméně ze všech evropských zemí), podobně je asi 6–7 % domácností příjemci dávek sociální pomoci garantujících životní minimum. Většina (asi tři čtvrtiny) z příjemců dávek jsou přitom nezaměstnané osoby, což je hlavně důsledek relativně vysokého podílu dlouhodobé nezaměstnanosti mezi nimi. Sociální systém se ukazuje relativně účinný při eliminaci rizika chudoby, zejména díky vysoké adresnosti dávek státní sociální podpory ke skupinám lidí s nízkými příjmy, ale neplatí to zdaleka o všech sociálních skupinách; kupříkladu to neplatí pro nezaměstnané a neúplné rodiny s dětmi [Sainsbury, Morissens 2002; Sirovátka et al. 2005]. Také je známo, že přes rozdílná rizika chudoby nezaměstnaných (je mimořádně vysoké) a zaměstnaných (je mimořádně nízké) je mezi chudými – měreno metodikou Eurostatu – podíl osob (včetně dětí) žijících v domácnostech, kde je některý z dospělých členů zaměstnán, a podíl osob v domácnostech, v nichž nikdo zaměstnán není, zhruba vyrovnaný [Sirovátka et al. 2005]. Jen částečně jsou prozkoumány rozdíly v míře deprivace chudých; k tomu srovnej zejména [Večerník 2004].

Některé analýzy už také poukázaly na silnou deprivaci významné části nezaměstnaných osob (například žitelů rodin), zatímco však jiné skupiny nezaměstnaných deprivací netrpěly [Mareš, Sirovátka 2005]. Jiné analýzy současně ukázaly i to, že sociální systém nevytváří dobré pobídky k práci přinejmenším pro část pracovní síly [Sirovátka, Žižlavský 2003; Večerník 2004] a také že aktivní opatření směřující k začlenění marginalizované pracovní síly na trh práce nejsou v dostatečné míře uplatněna u těch, kteří jsou znevýhodněni více než ostatní [Sirovátka et al. 2004].

Analýzy též ukazují, že se České republice zatím vyhýbá problém velkých počtů pracujících chudých. To ale nemusí platit, pokud jde o příjmovou a materiální deprivaci, jejíž rozsah je v České republice podstatně vyšší, různé indikátory naznačují její rozsah víc než dvojnásobný v porovnání s příjmovou chudobou [Večerník 2004; Sirovátka, Mareš 2005]. Vazby mezi nezaměstnaností, materiální deprivací a sociální exkluzí, stejně jako vliv veřejné politiky na tyto vazby se tak jeví v některých ohledech rozporuplné a zasluhují další zkoumání.

Cílem této stati je přispět k objasnění vztahu mezi marginalizovaným postavením na trhu práce na jedné straně a příjmovým znevýhodněním, materiální deprivací a sociálním vyloučením na straně druhé. Marginalizaci na trhu práce pojímáme a analyzujeme zde jednak jako opakovanou a dlouhodobou nezaměstnanost, jednak jako omezený přístup k zaměstnáním, respektivě přístup pouze k zaměstnáním, která se vyznačují nestabilitou a „nízkou kvalitou“. Materiální deprivaci a sociální vyloučení zde studujeme jako vícedimenzionální fenomén. Návazně posuzujeme roli veřejných politik pro zlepšení postavení na trhu práce, příjmové a materiální situace znevýhodněných osob. Pokoušíme se analyzovat vzájemné souvislosti marginalizace na trhu práce, materiální deprivace a sociálního vyloučení. Směřujeme tím i k rozpoznání strategií těch, kteří jsou vystaveni marginální pozici na trhu práce a/nebo materiální deprivaci a sociálnímu vyloučení a snaží se s touto situací vyrovnávat.

Data

Vycházíme z analýzy survey „Sociální exkluze a sociální politika“, jenž byl garantován Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity (terénní sběr provedla agentura Focus na přelomu roku 2004/2005). Jednotkou zjišťování byli jedinci, kteří vykazovali znaky příjmového znevýhodnění. Při dotazování jsme ovšem zjišťovali i charakteristiky jejich domácností. Výběrový soubor pak představuje 2500 osob, které i) buďto udaly, že byly z titulu nedostatečnosti příjmu příjemci dávek sociální pomoci v průběhu roku 2004, anebo ii) udaly, že uvažovaly v průběhu roku 2004 o tom, že o dávku požádají, neboť subjektivně svou příjmovou situaci pokládaly za srovnatelnou (tedy stejně obtížnou), jako byla situace příjemců dávek. K této druhé kategorii respondentů patřila asi třetina souboru dotázaných. Důvod pro zahrnutí podsouboru respondentů, kteří nevykazují „objektivní“ indikaci příjmového znevýhodnění (tedy pobírání opakované dávky sociální potřeby), ale „subjektivní“ indikaci (považují svou situaci za obdobnou příjemcům dávek) příjmového znevýhodnění je ten, že existují indicie o tom, že i v České republice dochází (vedle nadužívání) i k nevyužívání – nečerpání sociálních dávek, na něž mají potenciální příjemci oprávněný nárok a že rozsah tohoto nečerpání není zanedbatelný [Mareš 2001]. Omezit se jen na příjemce dávek by proto znamenalo významné opomenutí. Předpoklad o existenci kategorie chudých k pobírání sociálních dávek sice oprávněných, ale nevyužívajících nárok na ně byl v průběhu výzkumu potvrzen, mimo jiné i tím, že průměrné příjmy na osobu (s použitím tzv. ekvivalenční škály při přepočtu) v kategorii příjemců dávek byly v podstatě srovnatelné s průměrnými příjmy v kategorii indikované pouze jako „subjektivně“ příjmově znevýhodnění (4700 Kč proti 4830 Kč).

Oporou výběru nám byla celostátní statistika MPSV o struktuře příjemců dávek sociální pomoci: kvóty byly nastaveny podle území, pohlaví, věku a typu rodinné domácnosti, v níž příjemci dávek žijí. Kvótní výběr proběhl ve dvou krocích: v prvním kroku podle území tak, aby podíly respondentů v regionech odpovídaly struktuře základního souboru (to mělo i praktický význam z hlediska dosažitelnosti respondentů). V druhém kroku byly v rámci území naplněny stanovené kvóty podle pohlaví, věku a typu rodinné domácnosti, přičemž byli vyhledáni a následně dotazováni příjmově znevýhodnění jak podle „objektivního“, tak i podle „subjektivního“ indikátoru (v tomto případě podle podobného postupu výběru, na základě úvahy, že s růstem počtů příjemců dávek pravděpodobně roste i počet těch, kteří o žádosti o dávku jen uvažují). Jedná se tak o záměrný kvótní typový výběr, jenž si kladl za cíl dostatečné zastoupení hlavních typů respondentů podle pohlaví, věku a typu domácnosti, v níž žijí, a jen přibližně odráží strukturu základního souboru. Kvóty byly nastaveny na základě rozboru struktury příjemců dávek sociální péče podle [Sirovátka et al. 2005], aby zachytily hlavní „typy“ příjmově znevýhodněných, tak jak byly tímto rozbořem zjištěny: asi 30 % osob do 25 let, asi 50 % osob ve věku 25–45 let a asi 20 % osob nad 45 let, v podobném poměru (po 50 %) muže a ženy a dále v podobném poměru respondenty žijící v domácnostech bez dětí, úplných domácnostech s dítětem a neúplných domácnostech s dítětem (asi po třetině každého ty-

pu domácnosti). Nastavené kvóty sice ve srovnání se základním souborem v podstatě respektují věkovou strukturu příjmově znevýhodněných, ale nadhodnocují v zájmu naplnění počtů respondentů srovnávaných typových skupin podíl respondentů v úplných domácnostech s dětmi (těch je reálně mezi příjmově deprivovanými jen do 20 %) a podhodnocují naopak podíl jednotlivců (těch je reálně přes polovinu poživatelů dávek). V souboru dotázaných představovali studenti, příjemci plných starobních a invalidních důchodů asi 10 % dotázaných; ty jsme při analýze prezentované v této stati vyloučili, neboť v tomto případě posuzujeme především dopad forem marginalizace na trhu práce na materiální deprivaci a sociální vyloučení: analyzován byl tak soubor 2225 respondentů, kteří jsou více méně dostupní jako stálá pracovní síla pro trh práce.

Jak vyplývá z výše uvedeného, výběrový soubor nepokládáme za statisticky reprezentativní pro příjemce dávek sociální pomoci, tím méně pro příjmově znevýhodněné osoby či chudé v České republice. Statisticky reprezentativní soubor pro takovou specifickou subpopulaci, jenž by byl dostatečně početný, je obtížné vytvořit s ohledem na to, že není znám rozsah nevyužívání sociálních dávek.³ Výběrový soubor, jenž máme k dispozici, však zahrnuje základní „typy“ zastoupené mezi příjmově znevýhodněnými osobami z hlediska jejich socio-demografické struktury. Navíc, podsoubor respondentů vybraných podle „subjektivní“ indikace příjmového znevýhodnění nám umožňuje zohlednit v datech vysoce pravděpodobnou existenci nevyužívání dávek oprávněnými, jednak se vyhnout výběrové chybě typu I, na kterou upozorňuje Halleröd [Halleröd 1995], tedy chybě spolehnutí se na čistě „objektivní“ kritérium chudoby. Širší spektrum typů příjmově znevýhodněných osob při dostatečně velkém výběrovém souboru umožňuje tedy zachycení a porovnání různých projevů marginalizace na trhu práce, materiální deprivace a sociálního vyloučení a vysledování vazeb mezi těmito fenomény. Zejména budeme věnovat pozornost porovnání situace zaměstnaných se stálým zaměstnáním, krátkodobě nezaměstnaných a nezaměstnaných dlouhodobě či opakovaně a vlivu kumulace nezaměstnanosti v domácnosti respondentů na jejich materiální deprivaci a sociální vyloučení.

Metodologické poznámky

Vedle běžně používaných indikací marginalizace na trhu práce, jako je opakovaná a dlouhodobá nezaměstnanost (trvající déle než 12 měsíců), pracujeme zde s konceptem „kvality pracovního místa“ (je charakterizována hodnocením jeho jistoty, výdělku, možností pracovního postupu, možnostmi dalšího vzdělávání, namáhavostí práce, nutností dojíždět na delší vzdálenost). Při posuzování materiální deprivace a sociálního vyloučení vycházíme z neutrálního pojmu „příjmově znevýhodnění“,

³ Snad jedinou možností získání většího reprezentativního (pod)souboru osob s nejnižšími příjmy jsou rozsáhlá a nákladná reprezentativní šetření typu Mikrocenzus.

jenž (jak už bylo řečeno) využívá objektivní i subjektivní indikaci příjmového znevýhodnění. Zabýváme se pak jejich příjmovou a materiální deprivací a sociálním vyloučením. Při analýze příjmů vycházíme z deklarovaných příjmů v domácnostech respondentů, jež jsou přepočteny na jednoho člena domácnosti při využití ekvivalenční škály podle Eurostatu [2000]: tedy respondent váha 1,0, další dospělí váha 0,5, děti váha 0,3.⁴ Materiální deprivaci analyzujeme jako multidimenzionální jev, přičemž sledujeme její různé složky: příjmovou deprivaci, deprivaci v základních potřebách (stravování, oblékání, dovolená), deprivaci ve vybavení domácností respondentů a deprivaci v podmínkách bydlení. Sociální vyloučení zahrnuje pak vedle materiální deprivace i deprivaci ve zdravotním stavu a v sociálních kontaktech. Tyto indikátory jsou dosti zaužívané při zjišťování rozsahu a struktury chudoby, povahy materiální deprivace a sociálního vyloučení a byly experty posouzeny jako relevantní pro mezinárodní srovnání [Eurostat 2000]. Byly proto v určité míře využity i v šetření Českého statistického úřadu „Sociální situace domácnosti“ v roce 2001 a jsou nadále využity v šetřeních koordinovaných Eurostatem („Statistics on Income and Living Conditions“ respektive „EU Survey on Income and Living Conditions“).

Vedle základních indikátorů deprivace, jež jsou zavedeny Eurostatem pro sledování chudoby a sociálního vyloučení, jsme pak zachytili i další indikátory deprivace, jež chápeme jako „doplňující“ v tom smyslu, že přesahují základní životní potřeby a materiální deprivaci. Jsou ale na druhé straně významné proto, že indikují přístup k životním šancím, *capabilities* [Sen 1992], tedy *možnosti fungování v určité sociální struktuře*. Konkrétně jde v tomto případě o možnosti měnit podmínky vlastního života, ovlivnit svůj osobní rozvoj, budoucnost vlastní a budoucnost svých dětí. Právě tyto okolnosti korespondují s běžně užívanou definicí sociálního vyloučení jako deprivace v přístupu k institucím, jež ovlivňují životní šance, možnosti podílet se na většinovém životním standardu, participovat v různých oblastech společenského života [Room 1995; Atkinson 1998; Atkinson et al. 2002]. Jde konkrétně o možnost využívat hypotéku, mít zdravotní/úrazové pojištění, penzijní připojištění, možnost dát děti na studium, možnosti uspokojovat kulturní zájmy atp.

Souhrnnou míru materiální deprivace a sociálního vyloučení jsme posoudili pomocí agregovaných indikátorů: použili jsme kumulativní index I, jenž zahrnuje pouze 13 položek, jež jsou zavedeny Eurostatem jako mezinárodně srovnatelné [Eurostat 2000], index II, jenž zahrnuje všech 23 položek materiální deprivace, s nimiž jsme pracovali, a index III, jenž využívá opět 23 položek, ale z těch je nejprve utvořen dílčí index za určitou oblast deprivace, a pak z dílčích indexů je vytvořen celkový index deprivace (jednotlivé oblasti takto mají přibližně stejnou váhu, zatímco v případě indexu I je hodnota ovlivněna mj. počtem položek použitých za jednotlivé oblasti deprivace). Konečně index IV je vytvořen pro užší okruh 12 vybraných položek s nejlepším výsledkem testu reliability. Přitom právě v něm byly zařazeny položky, jež zahrnují rovněž „doplňující“, ale z hlediska konceptu sociálního vyloučení významné indikace, a současně byly podrženy položky v oblasti materiální de-

⁴ V případě našeho souboru jde o závislé děti ve věku do 18 let.

privace tradičně pokládáné za klíčové. Hodnota kumulativních indexů vyjadřuje procento položek, v nichž je respondent výrazně (velmi) deprivován, z celkového počtu do indexu zahrnutých položek (rozpětí hodnot je tedy od 0 do 100). Přehled položek a test reliability jsou uvedeny v Příloze.

Marginalizace na trhu práce, deprivace a sociální vyloučení

Formy marginalizace na trhu práce

Příjmově znevýhodnění lidé patří převážně k marginální (znevýhodněné) pracovní síle ve více ohledech: mají nižší kvalifikaci, jsou častěji nezaměstnaní, častěji jsou jen dočasně zaměstnaní. Například podíl osob se základním vzděláním je mezi nimi proti jejich podílu v pracovní síle asi dvojnásobný, naopak podíl vysokoškoláků ani ne poloviční, o něco je vyšší podíl osob se středním vzděláním bez maturity a naopak o něco nižší podíl osob se středním vzděláním s maturitou. Podíl osob se stálým zaměstnáním je mezi příjmově znevýhodněnými proti běžné pracovní síle asi poloviční, podíl osob s dočasným zaměstnáním víc než dvojnásobný a podíl nezaměstnaných asi pětinasobný.

Klíčovou charakteristikou příjmově znevýhodněných je obvykle nějaká forma jejich marginalizace na trhu práce. V našem souboru mezi příjmově znevýhodněnými mírně převažují lidé aktuálně zaměstnaní nad nezaměstnanými a neaktivními.⁵ Hypotézu o marginalitě postavení příjmově znevýhodněných na trhu práce ovšem potvrzují i další různé indikátory:

a) *Typ aktuálního nebo minulého zaměstnání*: jednalo se jen v 56 % o práci na dobu neurčitou, v 7 % o práci na živnostenský list či samostatně výdělečnou činnost, ale zato v 31 % o práci na dobu určitou, v 1 % o veřejně prospěšné práce a v 5 % o příležitostné práce bez pracovní smlouvy.

b) *Opakovaný výskyt nezaměstnanosti*: nejenže je nezaměstnaných osob víc než třetina, většina aktuálně nezaměstnaných (více než tři čtvrtiny z nich) bylo dlouhodobě nebo opakovaně nezaměstnanými. Opakovaná nezaměstnanost je četnější charakteristikou než dlouhodobá nezaměstnanost: jen třetina aktuálně nezaměstnaných je dlouhodobě nezaměstnanými (tj. déle než rok), zatímco celá polovina jsou opakovaně nezaměstnaní. A hlavně: podíl opakovaně a/nebo dlouhodobě nezaměstnaných v souboru příjmově znevýhodněných je víc než trojnásobně vyšší než podíl krátkodobě a poprvé nezaměstnaných.

⁵ V tomto ohledu ale není soubor (jak jsme již poznamenali) možno chápat jako reprezentativní. Například podle Mikrocenzu 2002 bylo mezi osobami s příjmem pod hranicí chudoby (podle definice Eurostatu) asi 32 % zaměstnaných, 47 % nezaměstnaných a 21 % neaktivních, ovšem bez důchodců a studentů (speciální analýza ČSÚ pro účely projektu). V našem souboru je tedy nezaměstnaných a neaktivních méně a zaměstnaných naopak více, můžeme nicméně dobře porovnávat skupinu zaměstnaných a nezaměstnaných, což je naším analytickým záměrem.

Tabulka 1. Struktura příjmově znevýhodněných podle jejich postavení na trhu práce (v %)

	stálé zaměst- nání	dočasné zaměst- nání	nezaměst- naný krátkodobě	nezam. opakovaně či dlouhodobě	neaktivní	celkem
celkem (N)	38,6 (859)	15,9 (353)	8,4 (187)	27,7 (617)	9,4 (209)	100 (2,225)
v tom:						
(sloupčové rel. č.)						
muž	50,9	46,6	31,4	50,2	8,3	44,4
žena	49,1	53,4	68,6	49,8	91,7	55,6
–29 let	28,4	38,2	45,7	41,6	59,8	38,0
30–44 let	47,7	40,2	31,4	38,6	34,0	40,8
45 a více let	23,9	21,5	22,9	21,8	6,2	21,2
základní vzdělání	7,5	13,0	21,3	24,5	29,7	16,3
střední vzd. bez maturity	52,4	59,2	45,7	50,5	46,4	51,8
střední vzdělání s maturitou	31,8	22,1	28,2	21,8	22,5	26,3
vysokoškolské vzdělání	8,4	5,7	4,8	3,2	1,4	5,6
úplná rodina s dětmi	43,3	32,3	27,8	24,8	46,4	35,4
neúplná rodina s dětmi	30,3	33,7	42,8	27,4	48,3	32,7
úplná rodina bez dětí	15,9	18,1	18,7	28,2	2,9	18,7
osaměle žijící osoba	10,6	15,9	10,7	19,6	2,4	13,2
zdrav. potíže omezují možnosti zaměstnání	6,6	8,0	27,6	16,8	9,2	11,6
deklaruje romské etnikum	4,7	4,0	7,4	10,5	18,7	7,7

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

c) *Skrytá nezaměstnanost*: v daných případech nezaměstnaným blokuje přístup k sociálním dávkám a k aktivním programům politiky zaměstnanosti; sice jen 3 % nezaměstnaných není či nikdy nebylo registrováno na úřadu práce, identifikujeme ale víc než 8 % těch, kteří byli z registrace vyřazeni úřadem práce, a tak existuje asi 11 % neregistrovaných nezaměstnaných. Vedle toho identifikujeme též 12 % nezaměstnaných, kteří mohou být označeni jako *discouraged* (přijali by práci, ale aktivně ji nehledají), a to nejčastěji proto, že nevěří, že by práci našli, anebo z osobních či rodinných důvodů. A konečně jen 2 % nezaměstnaných uvádí, že placenou práci spíš nechťejí.

Tabulka 2. Respondenti podle postavení jejich domácnosti na trhu práce a podle typu domácnosti (v %)

úplná s dětmi	32,0	49,3	18,0	100
neúplná s dětmi	51,6	–	48,4	100
úplná bez dětí	31,3	25,0	43,7	100
jednočlenná	50,5	–	49,5	100
celkem	40,9	22,2	36,9	100

Poznámka: Klasifikace domácností podle OECD – zaměstnané jsou domácnosti, kde jedna (v případě domácnosti s jedním dospělým) či dvě osoby (v ostatních případech) pracují, částečně zaměstnané jsou domácnosti, kde alespoň jedna z více dospělých osob pracuje, a ne-zaměstnané jsou domácnosti, kde nikdo z dospělých nepracuje.

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

d) Dochází ke kumulacím nezaměstnanosti v domácnostech příjmově znevýhodněných. Pokud nahlédneme postavení na trhu práce v domácnostech dvou partnerů, pak čtvrtina z nich má aktuální či minulou zkušenost s paralelní nezaměstnaností. Skoro polovina (48 %) příjmově znevýhodněných žije v domácnostech, kde je aktuálně jeden člen zaměstnán, ovšem 38 % žije v domácnostech, kde jsou zaměstnáni oba partneři; jen asi ve 14 % případů jde o partnery, kteří oba jsou aktuálně ne-zaměstnáni (v drtivé většině v důsledku nezaměstnanosti, někdy i kvůli ekonomické neaktivitě). Většina příjmově znevýhodněných žen, ať jsou zaměstnané nebo ne, má přitom oporu v zaměstnaném manželovi (asi 75 %), ale jen 50 % nezaměstnaných mužů má zaměstnané ženy (koeficient kontingence = ,390, sign. = ,000).

Pokud se orientujeme podle typologie OECD postavení členů domácnosti respondenta na trhu práce, pak převažují respondenti, jejichž domácnosti jsou buď „plně zaměstnané“ (oba partneři jsou zaměstnáni nebo jde o domácnost, kde je jeden dospělý, jenž pracuje), nebo alespoň „částečně zaměstnané“ (jeden z partnerů pracuje) nad „ne-zaměstnanými“ (žádný člen domácnosti nepracuje). Zejména to platí o respondentech žijících v úplných rodinách s dětmi (kde je zjištěno přes 30 % plně a 50 % částečně zaměstnaných domácností, koeficient kontingence = 0,475, sign. = ,000).

Kvalita pracovního místa

Protože mezi příjmově znevýhodněnými je relativně vysoký podíl aktuálně zaměstnaných, je relevantní zabývat se – vedle stability zaměstnání – i kvalitou zaměstnání příjmově znevýhodněných. Právě kvalita zaměstnání je totiž, jak jsme už uvedli, jedna z významných charakteristik spojovaná se stabilitou zaměstnání a obecněji s možnostmi začlenění na trhu práce a ve společnosti. Z toho důvodu je „kvalita práce“ od roku 2003 vedle plné zaměstnanosti a sociálního začlenění jedním z klíčových cílů Evropské strategie zaměstnanosti.

Tabulka 3. Podíl (velmi a spíše) negativních hodnocení vybraných charakteristik kvality pracovního místa (v %) podle postavení respondenta na trhu práce

	stálé zaměst- nání	dočasné zaměst- nání	nezaměst- naní krátko- době	nezam. dlouho- době a opak.	celkem	koef. Eta (sign. = ,000)
nedává jistotu	30,7	53,1	49,5	66,4	45,1	,308
neumožňuje slušný výdělek	41,2	66,8	45,4	49,7	48,8	,162
nedává možnosti postupu	63,0	77,3	45,4	49,7	67,0	,186
nedává možnosti vzdělávání	56,2	75,2	59,6	68,4	64,1	,235
příliš vyčerpává	53,9	47,5	45,2	55,2	51,2	,106
vyžaduje dlouhé dojíždění	38,9	35,9	38,0	34,0	37,0	,079
celkový index kvality zaměstnání (stupnice 1–5)	3,36	3,67	3,49	3,64	3,50	

Poznámka: Otázka zněla: „Poskytuje/dává Vaše zaměstnání možnosti?“ Nezaměstnaní hodnotili své poslední zaměstnání. Zahrnuty jsou odpovědi (rozhodně) ano.

Koef. ETA – vztah dané proměnné k proměnné „postavení na trhu práce“.

Zdroj: *Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.*

Indikátory kvality zaměstnání potvrzují, že ať jsou aktuálně zaměstnaní či jsou naopak nezaměstnaní, pohybují se příjmově znevýhodnění lidé vesměs na sekundárním trhu práce.⁶ To pak znamená, že jejich zaměstnání většinu z nich (konkrétně asi dvěma třetinám) nepřináší možnosti postupu ani možnosti vzdělávání; asi polovinu příliš fyzicky vyčerpává, skoro polovinu neumožňuje slušný výdělek, nedává jistotu a asi ve čtyřiceti procentech případů vyžaduje oběť v podobě dlouhého dojíždění (to ovšem pro ně znamená dodatečné náklady i nezaplacený čas). Větší jistota současného/minulého zaměstnání je častěji deklarována v případě lidí s aktuálně stálým zaměstnáním a naopak nejméně často v případě aktuálně nezaměstnaných, a to opakovaně či dlouhodobě (Eta = 308, sign. = ,000). Je překvapivé, že u lidí s dočasným zaměstnáním zjišťujeme nejhorší indikace kvality zaměstnání, a to jak pokud jde o výdělek, tak pokud jde o možnosti postupu a vzdělávání – a to i v porovnání s aktuálně nezaměstnanými, dokonce i oproti opakovaně a dlouhodobě nezaměstnaným (v případě aktuálně nezaměstnaných jde o jejich minulé za-

⁶ Ten je charakterizován – na rozdíl od primárního trhu práce – nabídkou pracovních míst vyznačujících se nízkými požadavky na kvalifikaci, nejistotou zaměstnání, nestandardními formami zaměstnávání, jako jsou zejména dočasné smlouvy či absence písemné smlouvy, nedobrovolná práce na částečný úvazek, špatné pracovní podmínky a nízká úroveň mezd (i v důsledku toho, že tento segment trhu práce je na rozdíl primárního trhu práce, kde klíčovou roli hraje odborové vyjednávání, plně soutěživý). Pracovníci zde nejsou příliš chráněni kolektivními smlouvami či pracovní legislativou, jejich obrat je značný, příležitosti pracovního postupu a dalšího vzdělávání v zaměstnání mizivé; blíže viz [Sirovátka 1997: 19–27].

městnání). A kromě toho, hodnocení výdělku a možností postupu a vzdělávání v zaměstnání se ani u lidí se stálým zaměstnáním příliš výrazně neliší od hodnocení aktuálně nezaměstnaných. Žádný rozdíl není pak ani v hodnocení nároků na dojíždění a hodnocení fyzického vyčerpání v práci.

Pak tedy jediné jistota zaměstnání se jeví být charakteristikou, jež odlišuje kvalitu (posledního) zaměstnání podle aktuálního postavení na trhu práce. Tato jistota, která je nejvyšší v případě lidí s „trvalým“ zaměstnáním (se smlouvou na dobu neurčitou), je však na druhé straně doprovázena spíše nízkou kvalitou práce v jiných ohledech: nízkou výší výdělku, nízkými možnostmi postupu a vzdělávání, vyčerpáním v důsledku zaměstnání, nároky na dojíždění. Takové charakteristiky zaměstnání vyhodnocené zaměstnanými jsou srovnatelné s kvalitami práce, jež deklarují i nezaměstnaní, dokonce i opakovaně a dlouhodobě nezaměstnaní. Lidé s dočasným zaměstnáním pak překvapivě deklarují nejhorší charakteristiky svých zaměstnání.

V kontextu těchto zjištění můžeme dovozovat na straně osob patřících k marginální a příjmově znevýhodněné pracovní síle různé strategie. Zaměstnání pozitivně hodnocené v námi definovaných kvalitách není – jak vidět – pro větší část z nich pravděpodobně dosažitelné, a marginální příjmově znevýhodněná pracovní síla se za těchto okolností rozděluje na více kategorií: jedna, menší část, si udržuje spíše méně kvalitní, ale stabilnější zaměstnání, a těch si patrně cení zejména pro stabilitu a jistotu, jež poskytují. Jiná, převažující část, střídá ne-zaměstnanost a dočasná či méně stabilní zaměstnání, opět méně kvalitní i v dalších charakteristikách – může být k tomu vedena jednak pracovními pobídkami (naléhavou potřebou pracovního příjmu), jednak nadějí, že časem získá stabilnější a případně lépe placené zaměstnání. A konečně je zde část pracovní síly, jež zůstává trvaleji nezaměstnána, dílem patrně proto, že pociťuje nízké šance dosáhnout na stabilnější a kvalitní zaměstnání, a dílem proto, že vyhodnocuje nízké přínosy ze zaměstnání, jež se aktuálně nabízejí (zejména jde o nízké mzdy).

Příjmově znevýhodnění

Velkou část příjmově znevýhodněných osob a domácností představují zaměstnaní lidé. Obecně by bylo možné očekávat, že v této kategorii příjmově znevýhodněných byla naplněna jejich motivace k vyhledání a přijetí zaměstnání, a že jim tedy zaměstnání umožňuje dosahovat alespoň o něco vyšších příjmů v porovnání s nezaměstnanými a neaktivními. Pokud tedy vyjdeme z příjmů deklarovaných respondenty, výrazně se propadají ve srovnání se stabilně zaměstnanými (průměrný měsíční příjem na osobu v domácnosti, kde žijí, je při použití ekvivalenční škály 6200 Kč) zejména lidé ekonomicky neaktivní (průměrný měsíční příjem na osobu podle ekvivalenční škály v jejich domácnosti je 5050 Kč), tedy příjmy neaktivních jsou asi o pětinu nižší oproti stabilně zaměstnaným. Poněkud ale překvapuje skutečnost, že příjmová situace nezaměstnaných (průměrný měsíční příjem na osobu

Tabulka 4. Průměrné měsíční příjmy na osobu v domácnosti, kde respondent žije

zaměstnanost domácnosti		na osobu v Kč měs.	na osobu (Eurostat)	N
plně zaměstnaná	průměr	5060	6123	603
	s. odchylka	2456	2698	
částečně zaměstnaná	průměr	4320	5693	402
	s. odchylka	1484	1977	
ne-zaměstnaná	průměr	4673	5754	385
	s. odchylka	2722	3053	
	F (sign. ,000)	12,645	4,032	
	Eta	,134	,076	

Poznámka: Příjmy byly deklarovány pro 1390 respondentů z 2290.

Přepočet příjmu na osobu podle ekvivalenční škály: respondent váha 1, další dospělý váha 0,5, děti váha 0,3.

Zdroj: *Survey Sociální exkluze*, data prosinec 2004, N = 2,225.

v jejich domácnosti podle ekvivalenční škály je 5950 Kč) není příliš rozdílná proti stabilně zaměstnaným a že situace dočasně zaměstnaných je dokonce horší než situace nezaměstnaných (průměrný měsíční příjem na osobu v jejich domácnosti dle e. š. je 5600 Kč, tedy mají příjmy asi o 10 % nižší než stabilně zaměstnaní, zatímco v případě nezaměstnaných je rozdíl jen zanedbatelný).

Pokud hodnotíme příjmy na osobu v domácnostech respondentů ve vztahu k postavení všech členů jejich domácností na trhu práce (typologie OECD), pak lze obdobně konstatovat, že příjmová situace respondentů žijících v ne-zaměstnaných domácnostech je dokonce lepší než situace respondentů v částečně zaměstnaných domácnostech. Příjmy na osobu v ne-zaměstnaných domácnostech jsou přitom o méně než 10 % nižší v porovnání s příjmy plně zaměstnaných příjmově deprivovaných domácností (srov. tab. 4).

Postavení na trhu práce a ne-zaměstnanost, dokonce ani kumulovaná ne-zaměstnanost nehraje tedy až tak významnou roli pro výši příjmů příjmově znevýhodněných respondentů a jejich domácností. Dokonce lze říci, že příjmově znevýhodněným respondentům a jejich domácnostem se částečná zaměstnanost či dočasná zaměstnání příliš nevyplácí.

Příjmová situace respondentů se naproti tomu výrazně odlišuje podle typu rodiny, v níž žijí. Ti, kteří žijí osaměle nebo jako bezdětné páry (příjem 5150 Kč na osobu), a zejména jednočlenné domácnosti (7100/8400 Kč na osobu) mají v takovémto srovnání o třetinu i více vyšší příjmy – přepočteno na osobu v prvním případě se stejnou vahou všech členů či s použitím ekvivalenční škály ve druhém případě – než ti, kteří žijí v úplné domácnosti s dětmi (4450/5700 Kč) a neúplné domácnosti s dět-

mi (4350 Kč/5250), koef. ETA = ,426 ($F = 102,663$, sign. = ,000). Pokud se orientujeme podle hranice chudoby stanovené konvencí Eurostatu (60 % mediánového příjmu na osobu podle ekvivalenční škály) a na základě dat Mikrocenzu z roku 2002 na 6156 Kč na osobu (podle ekvivalenční škály), pak vidíme, že průměrné příjmy respondentů a jejich domácností – ať s dětmi či bez dětí – jsou stále asi o 10 % pod touto hranicí, ovšem příjmy domácností respondentů žijících bez dětí jsou rozhodně vyšší, než je hranice chudoby.

Materiální a sociální deprivace

Protože příjmy jsou jen nepřímou indikací chudoby a materiální deprivace a navíc nemusí vždy znamenat sociální exkluzi z hlediska přístupu k sociálním kontaktům, institucím a životním šancím,⁷ dává řada autorů přednost měření subjektivní materiální deprivace [Nolan, Whelan 1996; Barnes 2002; Whelan, Layte, Bertrand 2002]. Podobně i Eurostat zavádí indikátory měření chudoby a sociálního vyloučení založené na subjektivním posouzení deprivace v různých oblastech života [Eurostat 2000].

V porovnání s výsledky za celou populaci v ČR podle Šetření sociální situace domácností v roce 2001 (viz sloupec 1 v tabulce 5), jež zohlednilo metodiku Eurostatu, je podle našich dat patrná dosti výrazná deprivace příjmově znevýhodněných v celé řadě oblastí. Čtvrtina z nich má velké či menší problémy vyjít s příjmy a podobně polovina z nich nemůže včas platit účty za nájem a energie (oproti 17 %, resp. 13 % v celé populaci podle ŠSSD). Nepřekvapuje pak, že v oblasti základních životních potřeb – v případě našich indikátorů jde o stravování, oblékání, dovolenou – zjišťujeme značnou míru deprivace, když skoro polovina respondentů v našem souboru si nemůže dovolit jíst maso, ryby či drůbež každý druhý den, asi 60 procent nemůže kupovat nové oblečení a tři čtvrtiny nemůže vůbec trávit dovolenou mimo domov. Výrazně horší je v kontrastu k celé populaci v České republice situace ve vybavení jejich domácností předměty dlouhodobé spotřeby: například asi polovina z nich si nemůže dovolit vlastnit ani starý, ojetý automobil (proti 14 % v celé populaci). V porovnání s populací v ČR je u příjmově deprivovaných rovněž zjištěna relativně vyšší míra deprivace v podmínkách bydlení: třetina z nich trpí nedostatkem místa v bytě a skoro čtvrtina vlhkostí v bytě (proti 22 %, resp. 12 % v celé populaci). A také deklarují mnohem častěji zdravotní problémy (36 % proti 12 % v celé populaci).

Naopak příjmově znevýhodnění netrpí příliš často deprivací v sociálních kontaktech – nezaměstnaní postrádají dokonce kontakty s přáteli méně často než ostatní. Podobné zjištění již učinili při analýze deprivace nezaměstnaných Gallie, Paugam a Jacobs [2003]. Neznamená to ale, že by sociální kontakty, které udržují, přinášely potřebný sociální kapitál – zejména totiž postrádají širší, ale významné so-

⁷ Právě takové jsou obvyklé definiční znaky konceptu sociální exkluze [srovnej Room 1995; Atkinson et al. 2002].

Tabulka 5. Vybrané indikátory materiální deprivace a sociálního vyloučení podle postavení členů domácnosti respondenta na trhu práce (v %)

	ŠSSD 2001 (osoby)	příjmově deprivovaní celkem	dom. plně zaměst.	dom. částečně zaměst.	dom. ne- zaměst.	CC (sig. ,000)
finanční problémy						
má velké problémy vyjít s příjmy	16,6	24,9	15,4	20,8	37,9	,229
má problémy platit účty*	12,8	50,2	43,9	47,3	58,8	,134
deprivace v základních potřebách						
jíst maso/rybu/kuře každý druhý den	41,1	47,7	47,0	50,1	59,4	,111
kupovat nové šaty	47,7	59,8	50,2	56,4	72,4	,199
mít alespoň týden dovolenou mimo domov	49,7	73,0	62,9	70,7	85,5	,221
deprivace ve vybavení domácnosti						
telefon	5,8	12,1	7,7	6,3	19,4	,180
barevný TV	1,1	3,8	1,6	1,0	7,2	,149
auto	13,8	47,5	43,5	38,8	59,7	,173
deprivace v bydlení						
nemá koupelnu či sprchu	1,4	1,7	0,5	1,4	3,0	,086
nedostatek místa	22,0	34,3	29,9	37,4	37,4	,078
vlhko v bytě (strop, podlaha, stěny...)	12,6	22,1	17,6	23,6	26,2	,094
zdravotní problémy						
(velmi) špatné zdraví/pociťuje zdravotní problémy	12,5	35,8	35,2	32,5	38,5	nv
sociální deprivace						
setkává se s přáteli méně než jednou za měsíc	24,9	17,5	19,4	18,0	15,1	nv

Poznámka: * v posledních 12 měsících (nájem a energie);

CC – asociace dané položky s postavením respondenta na trhu práce.

Zdroj: ČSÚ – Šetření sociální situace domácností, data 2001 ($n = 27\ 000$),
survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, $n = 2\,225$.

**Tabulka 6. Doplnující indikátory materiální deprivace a sociálního vyloučení
– podle postavení členů domácnosti respondenta na trhu práce (v %)**

respondent (případně někdo v jeho domácnosti):	celkem	dom. plně zam.	dom. část. zam.	dom. ne-zam.	CC (sign. ,000)
má hypotéku	25,6	32,6	31,5	14,5	,194
má důchodové připojištění	17,5	24,6	17,4	9,8	,174
má zdravotní/úrazové pojištění	37,9	47,3	45,0	23,0	,229
má možnost dát děti na studia (pokud mají děti)	52,5	61,3	61,0	33,7	,249
má možnost vyjít alespoň jednou za měsíc z domu na koncert, divadlo atp.	40,1	48,3	40,0	31,0	,154

Poznámka: Otázky zněly: „Máte Vy nebo někdo z rodiny...“

Zdroj: *Survey Sociální exkluze*, data prosinec 2004, N = 2,225.

ciální síť [Granovetter 1974], jež mohou být mobilizovány k získání kvalitního zaměstnání.

Míra deprivace v některých sledovaných položkách (subjektivní příjmová deprivace – vycházení s příjmy, dále možnost kupovat nové oblečení, možnost dovolené mimo domov) souvisí středně silně či spíše slabě (v ostatních položkách) s postavením jednotlivců na trhu práce.

Trvalá chudoba je podle [Layte, Whelan 2002] považována za rozhodující indikaci deprivace a zdroj sociálního vyloučení. V souboru příjmově deprivovaných nacházíme asi 35 % respondentů, kteří se cítí chudí déle než dva roky, a je zajímavé, že tento podíl je přibližně stejný jak v plně zaměstnaných domácnostech, tak i v částečně zaměstnaných domácnostech, ale i v nezaměstnaných domácnostech. Rozdíl mezi domácnostmi podle jejich postavení na trhu práce je omezen pouze na podíl těch, kteří se „vůbec necítí chudí“, když v plně zaměstnaných domácnostech je těchto 45 %, v částečně nezaměstnaných domácnostech 35 % a v ne-zaměstnaných domácnostech 23 %. Podíl těch, kteří se cítí krátkodobě chudí, je naopak 21 %, resp. 30 % a 40 % (koef. kontingence = ,223, sign. = ,000).

Deprivace v těch oblastech, jež nám indikují možnost naplnit „většinový způsob života“ a do určité míry i možnost ovlivnit vlastní osud či osud dětí, je v případě příjmově znevýhodněných relativně silná a přitom ještě více diferencovaná podle postavení na trhu práce, než je tomu v případě indikátorů materiální deprivace.

Zejména v případě respondentů žijících v ne-zaměstnaných domácnostech v porovnání s těmi, kdo žijí v plně i částečně zaměstnaných domácnostech (poslední dva typy se v tomto ohledu příliš neodlišují), je patrná velmi omezená možnost rozvíjet vlastní kulturní zájmy či umožnit dětem studium (deklaruje ji jen asi třetina těchto domácností) a podobně slabá je účast v důchodovém připojištění a využí-

Tabulka 7. Hodnoty kumulovaných indexů „silné deprivace“ (hodnota 0 až 100) podle postavení respondenta na trhu práce

respondent:	index I (13 položek)	index II (23 položek)	index III (6 položek sdruženo)	index IV (12 vybraných položek)
stálé zaměstnání	25,0	22,0	24,0	31,3
dočasné zaměstnání	33,3	29,5	31,6	42,1
nezam. krátkodobá	35,6	32,1	32,9	45,9
nezam. opak./dlouh.	36,1	32,0	33,4	45,7
ekon. neaktivní	34,7	31,6	31,0	46,0
celkem	31,2	27,7	29,2	39,6
F (sign. ,000)	48,410	48,342	40,457	50,882
Eta	,283	,283	,228	,290

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

vání hypoték (10 až 15 %). V tomto ohledu je zřejmé, že zaměstnání a pracovní příjem poskytuje příjmově znevýhodněným a jejich domácnostem ne právě výrazně vyšší životní standard (jak jsme viděli z indikátorů příjmů a materiální deprivace), ale přece jen určitou jistotu a možnost disponovat příjmy a rozhodovat s větší jistotou o jejich použití, finančně plánovat. Právě to lze pokládat za součást participace na většinovém způsobu života, stejně jako i aktivní účast na trhu práce.

Vydeme-li pak při posouzení celkové míry deprivace a sociálního vyloučení z použitých indexů deprivace I, II a III, respondenti jsou v průměru silně deprivováni – asi 28–31 %, postavení na trhu práce má přitom na jejich deprivaci nejvýše středně silný vliv: zatímco není příliš rozdílu mezi nezaměstnanými, neaktivními a dočasně zaměstnanými, (indexy „silné deprivace“ dosahují 31 až 36 %) deprivace příjmově znevýhodněných se stálým zaměstnáním nepřesahuje 25 % a spíše je nižší. Hodnoty indexu IV, jenž pokládáme za nejvhodnější míru materiální deprivace (jde o omezený počet položek, zahrnuje přitom dodatečné indikátory sociálního vyloučení, nejlépe vyhovuje test reliability), pak dosahují v průměru asi 40 %. Hodnoty indexu jsou ale výrazně nižší u osob se stálým zaměstnáním (výrazná deprivace je na 31 %) proti osobám s dočasným zaměstnáním (42 %) a zejména pak proti nezaměstnaným a neaktivním osobám (46 %), koef. ETA = ,290 (F = 67,868, sign. = ,000).

Podobně se liší hodnoty indexů i v závislosti na postavení celé domácnosti, v níž příjmově znevýhodnění žijí, na trhu práce. Konkrétně je rozdíl mezi respondenty žijícími v plně či částečně zaměstnaných domácnostech na jedné straně a těmi, kteří žijí v ne-zaměstnaných domácnostech na straně druhé: silná deprivace je v průměru na úrovni 24–29 % (respondenti v zaměstnané domácnosti) proti 34–37 % (respondenti v ne-zaměstnané domácnosti) v indexech I až III a 34 % až 37 % (res-

pondenti v plně a částečně zaměstnané domácnosti) proti 48 % (respondenti v nezaměstnané domácnosti) v indexu IV (koef. ETA = ,279, F = 94,200, sign. = ,000). Na rozdíl od vlivu postavení domácnosti na trhu práce na celkovou deprivaci příjmově znevýhodněných je vliv velikosti a složení rodiny respondenta v případě celkové materiální deprivace výrazně slabší než její vliv v případě příjmového znevýhodnění. Sledujeme pak nejnižší deprivaci u respondentů, kteří žijí v bezdětných úplných domácnostech (index IV = 34 %), a menší deprivaci u respondentů žijících v úplných domácnostech s dětmi nebo žijících osaměle (index IV = 38–39 %) proti respondentům žijícím v neúplné domácnosti s dětmi (index IV = 45 %), koef. ETA = ,177, (F = 23,938, sign. = ,05). Pozitivní vliv postavení na trhu práce (zaměstnání) na snížení úrovně materiální deprivace můžeme vysvětlit zejména možností pravidelně disponovat příjmy, neboť výše příjmů se – jak jsme již dříve viděli – příliš neodlišuje. Této hypotéze odpovídá i středně silná korelace souhrnného indexu deprivace s indexem kvality zaměstnání, jenž vyjadřuje mimo výdělků jistoty a perspektivy se zaměstnáním spojené (hodnota koeficientu korelace Pearson mezi indexem kvality zaměstnání a indexem materiální deprivace IV je 0,291, hodnota korelace s indexem materiální deprivace I je ,298 – sign. = ,000).

Sociálněpolitická opatření

Využívání a hodnocení sociálních dávek

Viděli jsme, že zatímco závislost mezi postavením na trhu práce a výší průměrných příjmů v příjmově deprivovaných domácnostech je zanedbatelná, souvislost s materiální deprivací je středně silná – to proto, že zejména stále zaměstnání poskytuje jistotu a možnost disponovat příjmem a jeho užitím, ovlivňovat budoucnost vlastní rodiny. Jaká je pak souvislost mezi postavením na trhu práce a závislostí na sociálních dávkách? Jaká je role sociálních dávek při eliminaci materiální deprivace?

Aktuálně (v době rozhovoru) asi polovina příjmově deprivovaných pobírala dávku sociální pomoci a asi čtvrtina z nich pobírala podporu v nezaměstnanosti, přičemž rozdíl mezi respondenty žijícími v zaměstnaných a ne-zaměstnaných domácnostech, či mezi zaměstnanými a ne-zaměstnanými jednotlivci byl značný: jen 30 % osob žijících v plně zaměstnaných domácnostech a podobně 30 % osob se stálým zaměstnáním pobíralo dávku sociální pomoci, zatímco v případě respondentů nezaměstnaných a neaktivních to bylo asi 70 % (koef. kontingence CC = ,364, sign. ,000). Pokud bychom si všímali, zda vůbec v průběhu roku alespoň nějakou dobu a opakovaně pobírali tuto dávku, pak rozdíl mezi zaměstnanými a nezaměstnanými respondenty by byl podobný: 50 % (zaměstnaní) proti 90 % (ne-zaměstnaní). V případě pobírání podpory v nezaměstnanosti je pochopitelně rozdíl podle postavení respondenta na trhu práce značný – nicméně mezi nezaměstnanými podporu nepobírá víc než polovina: buď jim nárok nevzniká, nebo jde o dlouhodobě nezaměstnané – podpora je totiž poskytována jen šest měsíců a nebo byli z registrace vyřazení úřadem práce, a nárok jim tak zanikl.

Tabulka 8. Logistická regrese – poměr pravděpodobnosti, že respondent:

a) nepobírá dávky sociální pomoci,

b) nepociťuje obtíže vycházet s příjmy

	nepobírá aktuálně doplatek do životního minima		nemá (velké) obtíže vyjít s příjmy	
	Exp(B)	sign.	Exp(B)	sign.
nezaměstnaná domácnost	,13	,000	,33	,000
částečně zaměstnaná dom.	,46	,000	,56	,001
plně zaměstnaná domácnost	ref.		ref.	
úplná domácnost s dětmi	,58	,000	,62	,004
neúplná domácnost s dětmi	,33	,000	,47	,019
jednočlenná domácnost	,84	,317	,44	,017
úplná domácnost bez dětí	ref.		ref.	
základní vzdělání	,75	,230	,34	,000
vyučen	,91	,668	,67	,119
střední s maturitou	1,25	,299	1,09	,774
vysokoškolské	ref.		ref.	
zdravotní obtíže	,97	,729	,64	,000
bez zdravotních obtíží	ref.		ref.	

	Model Summary	Model Summary
Chi square	455,990 (9) sig. ,000	232,032 (9) sig. ,000
-2 Log likelihood	2553,492	2267,004
Nagelkerke R Square	,253	,147

Zdroj: Survey Sociální exkluze, data prosinec 2004, N = 2,225.

Při srovnání vlivu různých faktorů (viz tabulka 8) se prokazuje, že vliv postavení domácnosti respondenta na trhu práce je klíčová proměnná určující (ne)závislost na sociálních dávkách (jedná se o doplatek do životního minima) mezi příjmově znevýhodněnými, zatímco ostatní charakteristiky, jako je vzdělání, zdravotní stav, složení rodiny, nehrají tak významnou roli. Sledujeme tedy, že jak (ne)závislost na sociálních dávkách, tak subjektivní příjmová deprivace je závislá především na postavení členů domácnosti na trhu práce, (ne)závislost na dávkách ovšem daleko silněji. Vedle toho hraje pro příjmovou deprivaci určitou roli typ rodiny (neúplné i úplné rodiny s dětmi jsou více příjmově deprivovány a také více závislé na sociálních dávkách než domácnosti bez dětí). Konečně jsou vlivné i některé další individuální charakteristiky, zejména vzdělání (nižší vzdělání je spojeno s vyšší deprivací).

cí) a zdravotní stav (horší zdravotní stav je spojen s vyšší deprivací); charakteristiky, jako je pohlaví, věk, etnická příslušnost, nemají statisticky významný vliv (a nebyly do modelu zařazeny) – v případě etnické příslušnosti dlužno podotknout, že statistickou významnost ovlivnil nízký počet takto deklarovaných případů (40).

Zachytili jsme tedy silný vliv postavení na trhu práce na závislost na dávkách, zatímco vliv postavení na trhu práce na průměrné příjmy na člena domácnosti příjmově znevýhodněných respondentů byl v podstatě nulový. Totiž, domácnosti příjmově deprivovaných respondentů, zejména ty s dětmi, se pohybují kolem hranice životního minima – ať už pracují nebo nepracují. Příjem ze zaměstnání nicméně eliminuje pobírání sociálních dávek tím, že zvyšuje mírně příjem domácnosti a vedle toho vyvolává nutnost dokládat příjmy. Při ztrátě nároku a pozdějším poklesu pracovního příjmu je potřeba znovu žádat o dávky, což může přinést přinejmenším časové zpoždění v získání prostředků. Příjmové znevýhodnění proto nemusí být v důsledku zaměstnání (zejména dočasného) tak efektivně eliminováno jako závislost na sociálních dávkách. Vedle toho trvalejší osobní charakteristiky, jako je vzdělání a zdravotní stav, mají na subjektivní příjmovou deprivaci – jak vidíme z tabulky 8 – jistý vliv, i když naproti tomu neovlivňují příliš aktuální závislost na dávkách. Lze totiž předpokládat, že tyto charakteristiky ovlivňují mimo jiné dlouhodoběji charakter dostupných zaměstnání, a proto i výši výdělků, schopnost akumulovat prostředky a následně míru příjmové deprivace.

Příjmové znevýhodnění jsou většinou dost kritičtí k výši/štědrosti sociálních dávek: 73 % je pokládá za příliš nízké na to, aby jim skutečně v jejich situaci pomohly. Kromě toho, 46 % respondentů pokládá proces žádání o podpory za příliš komplikovaný a stejně tak 46 % pokládá pravděpodobnost odmítnutí žádosti o sociální dávku za vysokou. Plná třetina (34 %) příjmově deprivovaných se cítí v důsledku pobírání sociálních dávek stigmatizována a říká, že by jejich pobírání raději zatajila před svými přáteli. A tak můžeme předpokládat, že nevyužívání sociálních dávek nebude výjimečné. Na faktory, jež nevyužívání dávek u nás ovlivňují, upozornil již dříve Mareš [2001]. Jeho předpoklad o nevyužívání dávek koresponduje se zjištěním, že část našeho výběrového souboru o sociální dávky nežádala, i když svou situaci pokládá za stejně obtížnou, jako je situace aktuálních příjemců dávek, a také deklarovala vyšší příjmy v průměru na stejné úrovni, jako byly příjmy poživatelů dávek. Právě obtíže v procesu vyřizování žádosti o dávky a vysoká pravděpodobnost jejich nepřiznání v tom hraje podle všeho významnou roli. Nečerpání nároku na dávku, na kterou byl předpokládán nárok, je častější právě v případě respondentů z rodin s dětmi, kde některý z rodičů pracuje. Důvodů je asi více – jednak je v tomto případě v domácnosti určitý pracovní příjem, ten pak ještě doplní dávky státní sociální podpory až blízko k hranici životního minima či mírně přes ni, a tak dávky sociální pomoci nejsou tak často vyřizovány s ohledem na jejich menší přínos pro domácnost, nejistotu o nároku, komplikovanost procesu žádání a/nebo stigma s ním spojené.

V názoru na sociální dávky jsme nezjistili významnější rozdíly podle postavení respondentů na trhu práce. Lze z těchto odpovědí usuzovat, že systém sociálních

dávek netlumí u většiny reálných či potenciálních příjemců dávek motivaci k přijetí zaměstnání? Jednak totiž vidíme, že výše dávek je hodnocena respondenty většínou jako nízká, jednak také vidíme, že značná část příjmově znevýhodněných pracuje, i když hodnotí kvalitu zaměstnání jako nízkou a příjmy nepřilíh vyší ve srovnání s nezaměstnanými, a navíc, asi třetina z těch, kteří pracují, má jen dočasné zaměstnání a příjmy dokonce nižší než nezaměstnaní. Nicméně zaměstnání, ať už je jakékoliv, jim zjevně poskytuje určitou jistotu v možnosti disponovat příjmem a je patrně více způsobu určitou ochranou před těmi formami deprivace, které spojujeme se „sociálním vyloučením“. Značná část příjmově znevýhodněných si pak tyto výhody zjevně uvědomuje.

Je ale ještě otázkou, zda jsou příjmy ze zaměstnání ve srovnání se sociálními dávkami dostatečnou pobídkou právě pro ty, kteří jsou dlouhodobě závislí na sociálních dávkách, z nichž někteří ovšem ztrácejí naději na získání (kvalitního) zaměstnání, pokud na ně aspirují. Zachytili jsme totiž určitý, byť malý podíl tzv. *discouraged*. V jejich případě může hrát z hlediska pracovní pobídky negativní roli skutečnost, že sociální dávky umožňují příjem často dokonce srovnatelný s příjmy pracujících nízkopříjmových domácností, jenž se pohybuje dosti pravidelně, i když v závislosti na typu domácnosti, mezi 70–90 % náhradového poměru [Sirovátka, Žižlavský 2003; Večerník 2004; OECD 2004].⁸ Kromě toho, jakmile vstupují do hry nejistoty spojené se získáním dávek v případě jejich potřeby, při rozhodování o pracovní aktivitě musí tyto nejistoty nezaměstnaní kalkulovat jako dodatečné náklady spojené s případnou budoucí nezaměstnaností. Atkinson [1999] proto upozorňuje, že kalkulace nákladů na budoucí nezaměstnanost se promítá do vymíněné mzdy, za kterou jsou nezaměstnaní ochotni přijmout zaměstnání, a čím je tato nejistota vyšší, tím je vyšší i „vymíněná mzda“. Jordan [1992] dokládá na výzkumu provedeném v nízkopříjmových domácnostech v Anglii, že dlouhodobě nezaměstnaní dávají (a to vcelku racionálně) často přednost jistotě sociálních dávek před nejistým zaměstnáním, rizikem ztráty nároku a nejistotou opětovného získání dávek. V našich podmínkách rozbor databáze příjemců dávek sociální pomoci prokázal, že průměrná doba jejich souvislého pobírání je asi rok a půl (!) a že skoro třicet procent příjemců dávek je pobírá déle než dva roky [Sirovátka, Trbola 2003], a lze tedy podobnou strategii u části z nich předpokládat.

Šance vymanit se z marginální pozice na trhu práce a deprivace

Ve hře je dost široký okruh faktorů, jež ovlivňují možnosti vymanit se ze situace chudoby a deprivace, jako je celková situace na trhu práce, uspořádání sociální struktury a mobilitních kanálů, působení instituce rodiny a také opatření veřejné

⁸ Je třeba si uvědomit, že zatímco je minimální mzda v relaci na průměrnou mzdu u nás stále níže proti zemím EU-15, relace garantovaného životního minima k minimální mzdě je naopak vyšší, než je tomu ve většině zemí EU-15. Je to zejména důsledek podstatně nižší produktivity práce, a tedy nižší kupní síly.

politiky: jde o institucionální uspořádání přístupu ke vzdělání včetně celoživotního vzdělávání, sociální služby, ochranu před diskriminací na trhu práce atd. Pro kategorie lidí, kteří mají menší šance na trhu práce a jsou na něm marginalizováni, mají ovšem opatření veřejné politiky směřující k jejich začlenění dost často klíčovou roli.

Námi oslovení příjmově znevýhodnění respondenti hodnotili své šance vymanit se z chudoby převážně jako malé, přičemž rozdíly podle jejich postavení na trhu práce nejsou příliš velké (koef. kontingence $CC = ,110$, sign. = $,05$). Hodnocení šancí na vymanění se z chudoby souvisí středně silně s trváním subjektivní chudoby (koef. kontingence $CC = ,259$, sign. = $,000$), když lidé, kteří se déle než dva roky cítí subjektivně chudí, propadají nejčastěji úplné skepsi, pokud jde o šance vymanit se z této situace (asi 45 % z nich nevidí vůbec žádné šance a ostatní až na výjimky vidí jen malé šance vymanit se z chudoby).

Právě pro ty, jejichž příjmová deprivace souvisí s postavením na trhu práce (ne-zaměstnaností, nestabilitou a nízkou kvalitou zaměstnání), což je velká většina našich respondentů, mohou být příležitosti, jak toto postavení trvaleji změnit, programy rekvalifikace, tedy zlepšení jejich zaměstnatelnosti, lidského kapitálu, a tím i příležitosti k zaměstnání. Někteří autoři [Esping-Andersen et al. 2002; Kvist, Jaeger 2002] proto pokládají za klíčové hledisko pro rozlišení režimů sociálního státu v kontextu „nových sociálních rizik“ důraz na zvyšování lidského kapitálu nekvalifikované a strukturální změnou postižené pracovní síly.

V našem případě, bez ohledu na jejich postavení na trhu práce, se aktuálně účastnilo rekvalifikací asi 5 % souboru příjmově deprivovaných (mezi nezaměstnanými to pak bylo o něco více – skoro 7 %, což mimochodem dost přesně odpovídá statistikám Ministerstva práce a sociálních věcí za rok 2004). Kromě toho ale více než čtvrtina příjmově deprivovaných měla o rekvalifikaci / další vzdělávání zájem, aniž by jej však mohla realizovat. Mezi nezaměstnanými byl zájem o rekvalifikaci dokonce vyšší (31 %) než mezi ostatními. Nedá se přitom říci, že by zájem o rekvalifikaci slábnul či sílil s trváním subjektivní chudoby. S trváním deprivace však slábne – bohužel – právě reálná účast v rekvalifikacích. To například znamená, že ti lidé, kteří jsou příjmově deprivaci vystaveni více než dva roky, se účastní rekvalifikací jen ve 3 % případů. Naše zjištění v tomto případě opět dost přesně odpovídají jiným zjištěním o relativně malém rozsahu opatření aktivní politiky zaměstnanosti v České republice u nejvíce znevýhodněných skupin nezaměstnaných, podle dat Ministerstva práce a sociálních věcí [Sirovátka et al. 2004].

Formy rekvalifikace a vzdělávání, jichž se příjmově deprivovaní účastní, se mimo to dost odlišují podle jejich postavení na trhu práce (koef. kontingence $CC = ,412$, sign. = $,000$), protože zaměstnaní využívají přínosnějších forem zkvalitnění lidského kapitálu než nezaměstnaní. Nejčastěji (ve 40 % případů) se účastníci rekvalifikací zapojují do programů organizovaných úřadem práce, zejména je to více než polovina nezaměstnaných účastníků rekvalifikací. Asi 20 % účastníků rekvalifikací se zapojilo do kurzů k zvýšení kvalifikace či získání výučního listu a v ostatních případech (je to skoro 30 %) se jedná o studium na střední či vysoké škole. Těchto vyš-

ších forem studia při zaměstnání se však účastní až polovina těch účastníků rekvalifikací a vzdělávání, kteří mají stále zaměstnání, zatímco z nezaměstnaných jen asi 15 % účastníků všech rekvalifikací.

Závěry

Postavení na trhu práce je určujícím faktorem příjmového znevýhodnění, jelikož riziko nízkých příjmů (pod hranici životního minima), stejně jako riziko subjektivní příjmové deprivace u nezaměstnaných je mnohonásobně vyšší než u zaměstnaných. Přesto jsou příjmově znevýhodnění lidé a jejich domácnosti heterogenní skupinou. Zaměstnaní mezi nimi představují významnou část. Na druhé straně podíl nezaměstnaných je rovněž relativně vysoký a navíc jejich zcela dominující složku představují opakovaně a dlouhodobě nezaměstnaní. V domácnostech příjmově znevýhodněných je víc než třetina domácností, kde nikdo nepracuje. Větší část mezi nimi ovšem tvoří domácnosti nezaměstnaných jednotlivců. Naproti tomu v úplných domácnostech pozorujeme nejčastěji u partnerů souběh zaměstnanosti a nezaměstnanosti (v polovině případů), dokonce je zde i značný podíl domácností obou pracujících partnerů.

Marginální postavení na trhu práce se ale projevuje ještě jinými způsoby: jednak více než třetina zaměstnaných příjmově znevýhodněných osob má zaměstnání jen dočasné nebo bez pracovní smlouvy. Znevýhodnění se projevuje dost silně i v nízké „kvalitě“ zaměstnání, neboť větší část příjmově znevýhodněných není spokojena s jistotou současného či minulého zaměstnání ani s výdělkem, asi polovina je nespokojena s možnostmi postupu, možnostmi vzdělávání, namáhavostí práce a nároky na dojíždění – bez rozdílu, ať už jde o aktuálně zaměstnané či nezaměstnané.

Výše příjmů zaměstnaných a nezaměstnaných se diferencuje jen málo, více se ale diferencuje podle složení jejich domácností. Bezdětné domácnosti se pohybují výrazně nad hranicí životního minima či chudoby, zatímco domácnosti s dětmi v průměru kolem hranice životního minima a pod hranicí chudoby. Naproti tomu příjmová a materiální deprivace, která je relativně silná ve více dimenzích (finanční situace domácností a zadlužení, základní potřeby, bydlení, vybavení domácností), se více diferencuje podle postavení dotázaných i jejich domácností jako celku na trhu práce (jen v menší míře podle přítomnosti dětí v domácnosti). Nejvýraznější diferenciaci podle postavení na trhu práce zjišťujeme u příjmově znevýhodněných v indikátorech deprivace zohledňujících „většinový“ způsob života a možnosti ovlivnit životní šance vlastní a dětí. Postavení příjmově znevýhodněných na trhu práce ještě silněji než subjektivní materiální deprivaci ovlivňuje stupeň závislosti na sociálních dávkách, zatímco jiné individuální charakteristiky mají na tuto závislost menší vliv. Nicméně se v příjmové deprivaci projevuje vliv těch charakteristik, jež dlouhodobě určují nejen přístup k zaměstnání, ale i jeho kvalitu, jako je vzdělání a zdravotní stav.

Sociální dávky jsou příjmově znevýhodněnými většinou pokládány za příliš nízké, vedle toho skoro polovina hodnotí proces žádání o ně jako příliš komplikovaný a pravděpodobnost odmítnutí jejich žádosti jako vysokou. A třetina z nich se cítí dávkami stigmatizována před svým okolím. Tyto okolnosti mohou souviset s tím, že jen polovina z příjmově deprivovaných dávky aktuálně pobírá a mnozí o ně vůbec nežadají, i když o tom uvažují. Skoro devadesát procent příjmově znevýhodněných konstatuje, že nemá žádné nebo jen malé šance vymanit se ze situace příjmové a materiální deprivace, bez ohledu na jejich aktuální postavení na trhu práce. Jen 5 % z nich se aktuálně účastní rekvalifikací či programů vzdělávání, jež by ovšem mohly zlepšit jejich šance na trhu práce nejvíce, a další čtvrtina z nich vyjadřuje zájem o vzdělávání, aniž by však byl tento zájem realizován.

Příjmově znevýhodněné můžeme charakterizovat převážně jako marginální pracovní sílu, skládající se z několika segmentů: část z nich si udržuje spíše méně kvalitní, ale stabilnější zaměstnání. Jistota zaměstnání a pracovního příjmu je pro ně bez ohledu na jeho vyšší určitou ceněnou možností ovlivňovat vlastní život a podporovat si životní styl a šance dostupné „většině“ společnosti. Této jistotě jsou ale často obětovány jiné kvality zaměstnání, zejména výše výdělku: zdá se například, že jsou tito pracovníci dostatečně mzdově flexibilní v závislosti na možnostech, jež nalézají na trhu práce.

Jiná část příjmově znevýhodněných střídá dočasná či méně stabilní zaměstnání s krátkodobou nezaměstnaností, ve snaze dostat se postupně ke stabilnějšímu a případně výhodnějšímu zaměstnání, a tak i k možnostem získat více jistot a možností ovlivnit svůj vlastní život. Signifikantní je, že kvalita zaměstnání, jež získávají (včetně mzdy), je z jejich pohledu často nízká, dokonce je hodnocena hůře než dřívější zaměstnání aktuálně nezaměstnaných. Pobídkou k přijetí takovýchto méně výhodných zaměstnání mohou být aspirace na lepší zaměstnání, stejně jako nejistota a stigmatizace spojená se (znovu)získáváním nároku na sociální dávky.

A konečně je zde část příjmově znevýhodněných, jež zůstává déle nezaměstnána, anebo opakuje nezaměstnanost velmi často. Patrně jednak proto, že hodnotí realisticky své nízké šance dosáhnout na stabilnější a kvalitní zaměstnání, ale patrně i proto, že nechce riskovat ztrátu nároku na sociální dávky a nejistoty spojené s jejich znovuzískáním. Zejména tato část příjmově znevýhodněných se dostává do stavu trvalejší závislosti na sociálních dávkách: dávky jsou v průměru dokonce vyšší v porovnání s příjmy ze zaměstnání.

Je zajímavé, že ač rozdíly v závislosti na sociálních dávkách mezi těmito segmenty nízkopříjmových domácností jsou značné, rozdíly v kvalitě aktuálního či dosažitelného zaměstnání jsou zanedbatelné, stejně jako rozdíly v příjmech. Rozdíly v míře materiální deprivace jsou však přece jen o něco větší a projevují se hlavně v oblastech, jež souvisejí s většinovým životním stylem a možnostmi ovlivnit vlastní životní situaci.

V kontextu tzv. „režimů“ trhu práce naše zjištění naznačují, že příjmově znevýhodněné a na trhu práce marginalizované skupiny jsou poutány dost silně k sekundárnímu segmentu trhu práce, jenž se silně opírá o princip mzdové a nominál-

ní flexibility. Umožňuje jim získávat zaměstnání převážně s nízkou kvalitou, tedy zaměstnání dost málo placená, spojená spíše s menší jistotou. Podpora možností zlepšení lidského kapitálu a šance uniknout materiální deprivaci jsou při těchto zaměstnáních vnímány jako nízké. Situace v tomto segmentu může být chápána jako blížká „liberálnímu režimu trhu práce“, když vedle špatné dostupnosti „kvalitních“ pracovních míst je příjmová a materiální deprivace relativně značné části zaměstnaných a většiny nezaměstnaných výrazná (ačkoli stále diferencovaná). Pro část příjmově deprivovaných je taková situace pobídkou a přijímají požadavky mzdové flexibility a výhody pracovních příjmů, pro jiné – s ohledem na nízké kvality a nejistoty případného přijatého zaměstnání (a návazně na nejistotu spojenou se znovuzískáváním sociálních dávek v případě ztráty takového nejistého zaměstnání) na jedné straně a na druhé straně s ohledem na relativně přijatelnou výši sociálních dávek ve srovnání s dosažitelnými výdělky – je závislost na sociálních dávkách alternativou nikoliv sice preferovanou, ale za daných okolností přijatelnou.

TOMÁŠ SIROVÁTKA je profesorem na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde učí kurzy o sociální politice a o pracovním trhu. Výzkumně se zabývá nezaměstnaností a sociální politikou. Vydal monografii Marginalizace na pracovním trhu (Brno, Masarykova univerzita 1997), Česká sociální politika na prahu 21. století (Brno, Masarykova univerzita 2000). Publikuje v Sociologickém časopisu, v Politické ekonomii, v zahraničních časopisech zaměřených na veřejnou politiku – např. společně se S. Saxonbergem Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe (Journal of Comparative Policy Analysis 2006-8 (2): 189–206).

PETR MAREŠ je profesorem na katedře sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nerovnostmi, chudobou, nezaměstnaností. Vedle kurzů k těmto tématům vede na FSS MU také kurzy Metodologie sociálních věd, Kvalitativní výzkum a Analýza dat. Publikuje především v Sociologickém časopisu. V roce 1994 vydal monografii Nezaměstnanost jako sociální problém (Sociologické nakladatelství – reedice 1998 a 2002), v roce 1995 Status for the Poor (Occasional papers – University of Essex) a v roce 1999 monografii Sociologie nerovnosti a chudoby (Sociologické nakladatelství).

K obdobnému tématu publikovali oba autoři v roce 2005 kapitolu „Poverty in the Czech Republic and the Policies to Combat it“ v knize Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania, metody, wyniki (Poverty and Social Exclusion. Researches, Methods and Results), editované Stanisławou Golinowskou, Elżbietou Tarkowskou i Irenou Topińską (Warszawa: IPiSS) a v roce 2006 stať: „Poverty, Social Exclusion and Social Policy in the Czech Republic“ v časopise Social Policy and Administration, 40 (3): 288–303 (Blackwell).

Literatura

- Atkinson, A. B. 1998. *Poverty in Europe*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Atkinson, A. B. 1999. *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Atkinson, A. B., B. Cantillon, E. Marlier, B. Nolan. 2002. *Social Indicators: The EU and Social Inclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Barnes, M., C. Heady, S. Middleton, J. Millar, F. Papadopoulos, G. Room, P. Tsakoglou. 2002. *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Bauman, Z. 1998. *Work, Consumerism and the New Poor*. Oxford: Oxford University Press.
- Beck, U. 2000. *The New Brave World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, S., M. J. Piore. 1980. *Dualism and Discontinuity in Modern Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., D. Gallie, A. Hemerijck, J. Myles. 2002. *Why We Need a New Welfare State?* Oxford: Oxford University Press.
- Eurostat 2000. *European Social Statistics: Income, Poverty and Social Exclusion*. Luxembourg: Eurostat.
- Gallie, D., S. Paugam, S. Jacobs. 2003. „Unemployment, Poverty and Social Isolation.“ *European Societies* 5 (1): 1–32.
- Gallie, D. 1999. „Unemployment and Social Exclusion in the European Union.“ *European Societies* 1 (2): 139–167.
- Gazier, B. 1999. *Employability. Theory and Practice*. Geneva: ILO.
- Gallie, D., S. Paugam (eds.). 2000. *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, A. 1998. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Granovetter, M. S. 1974. *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Halleröd, B. 1995. „The Truly Poor. Direct and Indirect Consensual Measurement of Poverty in Sweden.“ *European Journal of Social Policy* 5 (2): 111–129.
- Heery, E., J. Salmon. 2000. *The Insecure Workforce*. London: Routledge.
- Jordan, B. 1992. *Trapped in Poverty. Labour Market Decisions in Low Income Households*. London: Routledge.
- Kvist, J., M. M. Jaeger. 2002. *Up for Challenge? Western European Welfare States under Pressure*. Copenhagen: The Danish National Institute for Social Research.
- Layte, R., Ch. T. Whelan. 2002. „Cumulative disadvantage or individualisation? A comparative analysis of poverty risk and incidence.“ *European Societies* 4 (2): 209–233.
- Lødemel, I., H. Trickey (eds.). 2001. *An Offer You Can't Refuse. Workfare in International Perspective*. Bristol: The Policy Press.
- Lindbeck, A., D. J. Snower. 1989. *The Insider-Outsider Theory of Employment and Unemployment*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Mareš, P. 2001. *Nevyužívání sociálních dávek*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Mareš, P., Sirovátka, T. 2005. „Unemployment, Labour Marginalisation and Deprivation.“ *Czech Journal of Economics and Finance* 55 (1–2): 54–67.
- Nolan, B., Ch. T. Whelan. 1996. *Resources, Deprivation and Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- OECD. 2004. *Benefits and Wages. OECD Indicators*. Paris: OECD.

- Offe, C. 1985. *Disorganised Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Paugam, S. 1995. „The Spiral of Precariousness: A Multidimensional Approach to the Process of Social Disqualification in France.” Pp. 49–79 in G. Room (ed.). *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Bristol: The Policy Press.
- Room, G. 1995. *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- Sainsbury, D., A. Morissens. 2002. „Poverty in Europe in the mid-1990s: the effectiveness of means-tested benefits.” *Journal of European Social Policy* 12 (4): 307–327.
- Saraceno, Ch. (ed.). 2002. *Social Assistance Dynamics in Europe. National and Local Poverty Regimes*. Bristol: The Policy Press.
- Schmid, G., B. Gazier (eds.). 2002. *The Dynamics of Full Employment. Social Integration Through Transitional Labour Markets*. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Sen, A. 1992. *Inequality Re-examined*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Serrano Pascual, A. (ed.). 2004. *Are Activation Policies Converging in Europe? The European Employment Strategy for Young People*. Brussels: ETUI.
- Sirovátka, T. 1997. *Marginalizace na pracovním trhu. Příčiny diskvalifikace a selhávání pracovní síly*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sirovátka, T., R. Trbola. 2003. *Sociální dávky a jejich příjemci*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Sirovátka, T., M. Žižlavský. 2003. „Nezaměstnanost a pracovní pobídky.” *Politická ekonomie* 51 (3): 339–406.
- Sirovátka, T., M. Horáková, V. Kulhavý, M. Rákoczyová. 2004. *Efektivnost opatření aktivní politiky zaměstnanosti v roce 2003*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Sirovátka, T., P. Kofroň, M. Rákoczyová, O. Hora, R. Trbola. 2005. *Chudoba a sociální vyloučení v České republice ve srovnání se zeměmi Evropské unie*. Výzkumná zpráva. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Sirovátka, T., P. Mareš. 2005. „Poverty in the Czech republic and the policies to combat it.” Pp. 252–277 in S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska (eds.). *Ubóstwo i wykluczenie społeczne: badania, metody, wyniki*. Warszawa: IPiSS.
- Standing, G. 1999. *Global Labour Flexibility. Seeking Distributive Justice*. Houndmills, Basingstoke, London: Palgrave Macmillan. New York: St. Martin's Press.
- Van Berkel, R., I. H. Møller (eds.). 2002. *Active Social Policies in the EU. Inclusion through Participation?* Bristol: The Policy Press.
- Večerník, J. 2004. „Who Is Poor in the Czech Republic? The Changing Structure and Faces of Poverty after 1989.” *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (6): 807–834.
- Whelan, Ch. T., R. Layte, M. Bertrand. 2002. „Multiple Deprivation and Persistent Poverty in the European Union.” *Journal of Social Policy* 12 (2): 91–105.

Příloha

Přehled položek v indexech deprivace I až IV

index I (13 položek podle Eurostatu, 2000)	index II (23 položek)	index III (23 položek, sdruženy v šesti dílčích položkách)	index IV (12 vybraných položek)
reliabilita: alpha = ,7345 F = 109,4514 (prob. ,0000)	alpha = ,6743 F = 724, 2615 (prob. ,0000)	alpha = ,5814 F = 2050,066 (prob. ,0000)	alpha = ,7423 F = 505,8052 (prob. ,0000)
finanční deprivace – vychází s příjmy s velkými obtížemi – má problém platit nájem	finanční deprivace – vychází s příjmy s velkými obtížemi – má problém platit nájem	finanční deprivace	finanční deprivace – vychází s příjmy s velkými obtížemi – má problém platit nájem
deprivace v základních potřebách a životním stylu – nemá maso, ryby, drůbež každý druhý den – nemůže kupovat nové oblečení – nemůže si dovolit týden dovolené mimo domov	deprivace v základních potřebách – nemá maso, ryby, drůbež každý druhý den – nemůže kupovat nové oblečení – nemůže si dovolit týden dovolené mimo domov – nemůže si dovolit vytápět dostatečně byt – nemůže si dovolit dát děti na studia – nemůže si dovolit jednou týdně vyjít na koncert, divadlo, večeri mimo domov	deprivace v základních potřebách	deprivace v základních potřebách – nemá maso, ryby, drůbež každý druhý den – nemůže kupovat nové oblečení – nemůže si dovolit týden dovolené mimo domov – nemůže si dovolit vytápět dostatečně byt – nemůže si dovolit dát děti na studia – nemůže si dovolit jednou týdně vyjít na koncert, divadlo, večeri mimo domov

deprivace v bydlení

- nedostatečný prostor v bytě
- vlhko v bytě
- nemá koupelnu, sprchu v bytě

deprivace v bydlení

- nedostatečný prostor v bytě
- vlhko v bytě
- nemá koupelnu, sprchu v bytě
- společné bydlení s jinou rodinou
- nedostatek světla v bytě
- nevyhovující vytápění bytu
- není splachovací WC
- není kuchyň

deprivace v bydlení

deprivace v bydlení

- nedostatečný prostor v bytě
- vlhko v bytě

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

- nemá barevný TV
- nemá telefon
- nemá auto

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

- nemá barevný TV
- nemá telefon
- nemá auto
- nemá automatickou pračku
- nemá PC

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

deprivace ve vybavení předměty dlouhodobé spotřeby

- nemá telefon
- nemá auto

zdravotní problémy

- cítí značné zdravotní problémy

zdravotní problémy

- cítí značné zdravotní problémy

zdravotní problémy

sociální vztahy

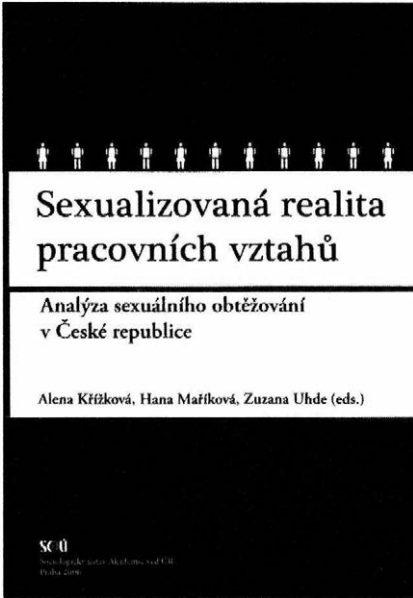
- stýká se se sousedy, přáteli, rodinou méně než jednou za měsíc

sociální vztahy

- stýká se se sousedy, přáteli, rodinou méně než jednou za měsíc

sociální vztahy

Alena Křížková, Hana Maříková,
Zuzana Uhde (eds.), Marie Čermáková,
Radka Dudová, Barbara Havelková

Sexualizovaná realita pracovních vztahů

Analýza sexuálního obtěžování
v České republice

Alena Křížková, Hana Maříková, Zuzana Uhde (eds.)

SOU
Sociologický ústav Akademie věd ČR
Praha 2006

Sexualizovaná realita pracovních vztahů

Analýza sexuálního obtěžování
v České republice

Sexuální obtěžování představuje jeden z projevů a současně jednu z příčin genderové nerovnosti na trhu práce. Tento jev má vliv na finanční ohodnocení, možnosti postupu, rovnost příležitostí žen a mužů v zaměstnání, ale i na jednotlivé faktory pracovního prostředí a organizační kultury. Nejedná se ovšem o úzce vymezený pojem, naopak

sexuální obtěžování zahrnuje širokou škálu možných nátlaků vytvářejících nepřátelské a stresující prostředí, což často vede oběti k opuštění zaměstnání právě z důvodů dlouhotrvajících tlaků a systematického snižování sebevědomí, které následně nemusí mít explicitně sexuální podtext. Fenomén sexuálního obtěžování představuje jeden z hlavních instrumentů prosazování mužské dominance a působí jako nástroj systematického snižování statusu žen v zaměstnání. V obecném povědomí veřejnosti je ale sexuální obtěžování často vnímáno jako ryze soukromá záležitost, čímž jsou zásadním způsobem popírány mocenské vztahy, které mají v problematice obtěžování a sexuálního obtěžování rozhodující význam.

Kniha *Sexualizovaná realita pracovních vztahů* je výsledkem sociologického výzkumu obtěžování z důvodu pohlaví a sexuálního obtěžování, který realizovalo oddělení Gender & sociologie SOÚ AV ČR. Autorky prezentují jednak teoretická východiska výzkumu, jednak analýzy jednotlivých studií, které byly zaměřeny na konkrétní typ aktérů: zaměstnanci a zaměstnankyně jako celek, vedení podniků a organizací, oběti obtěžování a sexuálního obtěžování, zástupci a zástupkyně odborů. Kniha obsahuje rovněž vysvětlení právních souvislostí problematiky sexuálního obtěžování v českém a evropském právu. Součástí publikace je slovníček pojmů.

Cena publikace je 146,- Kč bez DPH + poštovné a balné, 156 s.

SOU
Sociologický ústav Akademie věd ČR

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 221 761, fax: 222 220 143, e-mail: prodej@soc.cas.cz; nebo internetové knihkupectví Kosmas, více informací na adrese:

<http://www.kosmas.cz/knihy/130749/sexualizovana-realita-pracovnich-vztahu/>

Další informace o publikacích vydaných v Sociologickém ústavu AV ČR:

<http://www.soc.cas.cz/>

Teorie reálné kvóty, alternativní přístup k měření volební proporcionality*

TOMÁŠ LEBEDA**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Real Quota Theory, an Alternative Approach to Measuring Electoral Proportionality

Abstract: The article exposes the problems connected with defining and measuring the proportionality of election results. It presents current and predominant methods used to measure proportionality and points to some possible alternative approaches to understanding and measuring proportionality. Current discourse gives priority to measuring proportionality using one of two basic methods for determining the proportional division of seats: quotas and largest remainders. Proportionality measured using these formulae is based on the principle of summing up the absolute differences between the share of votes and the share of seats. These measurement methods are known for their ability to best assess election results attained with the aid of the Hare quota and the largest remainders method. The article therefore presents an alternative approach in the 'real quota theory', which provides the theoretical bases for constructing a new RR index and its derivatives the ARR and the SRR indices. This approach to measurement is tied to the principle of dividing seats using the highest averages method, that is, the d'Hondt divisor. These new indices are defined as alternatives to traditional indices of proportionality.

Keywords: proportionality, electoral formulas, electoral system, proportional representation, proportionality indices.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 657–681

Míra proporcionality volebních výsledků je hlavním a nejdůležitějším kvantifikovatelným jevem, který nám může mnohé napovědět o možných politických konsekvencích volebního systému. Vypovídá o charakteru a případném zkreslení reprezentace, o nadreprezentaci, podreprezentaci či nereprezentaci jednotlivých stran. Míra proporcionality volebních výsledků značně determinuje podobu stranického systému. Je klíčovým faktorem rozhodujícím o zastoupení různě velkých stran. Ovlivňuje počet a vzájemnou poměrnou velikost parlamentních stran, utváření a charakter většin v parlamentu, potažmo i vztahy mezi vládou a parlamentem.

* Tato studie vznikla za podpory grantu GA AV ČR: Teorie reálné kvóty, alternativní přístup k měření proporcionality poměrných systémů, KJB7028302.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Tomáš Lebeda, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: tomas.lebeda@soc.cas.cz.

Přesto se překvapivě málo diskutuje o tom, co proporcionalitou míníme a jak bychom ji měli měřit [Gallagher 1991: 33]. Sociologové se příbuznému tématu nerovností věnují poměrně intenzivně, ale ani oni nedokáží jednoznačně specifikovat, co tento termín přesně znamená [Allison 1978: 865]. Průkopníci v oblasti měření proporcionality se soustředili zejména na hledání vhodných měřicích nástrojů: Rae [1967], Loosemore a Hanby [1971], Taagepera a Laakso [1980], Rose [1984], Lijphart [1985]. Jednotliví autoři postupně představili vlastní indexy, někteří zcela cíleně, jiní spíše jako vedlejší produkt, který měl být měřicím nástrojem pro empirický výzkum, jenž byl hlavním tématem jejich prací. Většina se však pohybovala uvnitř jediného konceptu proporcionality a jimi navržené měřicí nástroje vycházely ze stejného základního principu (viz níže). Multidimenzionální vnímání proporcionality začali výrazněji akcentovat až Taagepera a Shugart [1989], významně přispěl Gallagher [1991] a Monroe [1994]. Shrnuli dosavadní přístupy a představili některé alternativní měřicí nástroje. O jejich srovnání se pak pokusila Aline Pennisi [1998], která provedla kvantitativní analýzu proporcionality volebních formulí pomocí řady známých indexů. Z dosavadního poznání plyne, že současná politická věda nedisponuje jedinou a všeobecně uznávanou definicí volební proporcionality. Ideální, nestranný a všeobecně akceptovaný index také neexistuje.

Velmi zjednodušeně bychom mohli říci, že výsledek voleb je proporční, když podíly mandátů, které jednotlivé strany ve volbách získaly, přesně odpovídají podílům hlasů, které jim voliči odevzdali. Když je parlament velmi věrným odrazem toho, jak voliči hlasovali, hovoříme o vysoké míře proporcionality. Pokud je zastoupení deformováno a zkresleno, jedná se o projev určité disproporcionality. Prakticky žádný parlament však není a nemůže být přesným obrazem hlasů voličů. Při největší snaze o nalezení volebního systému s maximálně proporčními účinky bude vždy docházet alespoň k mírným zkreslením volebních výsledků. To je dáno prostým faktem, že jsou obvykle statisíce až miliony voličských hlasů transformovány do desítek, maximálně stovek poslaneckých mandátů. Přesto některé volební systémy dosahují velmi vysoké míry proporcionality a jiné nikoli. Maximální disproporcionalita by se dala definovat jako „nejnespravedlivější“ alokace mandátů. Příkladem by mohla být situace, kdy strana A získá všechny hlasy voličů, ale žádný mandát, zatímco strana B získá všechny mandáty bez jediného hlasu.

V praxi se téměř nikdy nesetkáváme s čistými příklady proporcionality a nebo naopak s naprostou („dokonalou“) disproporcionalitou. Reálné výsledky voleb jsou více či méně zkreslovány, což znamená, že vykazují větší či menší míru proporcionality, či chceme-li disproporcionality. Jedná se tedy o kontinuum ohraničené dvěma „čistými“ stavy a reálné volební situace se nacházejí někde mezi. Odlišit čistou proporcionalitu od jakéhokoli projevu disproporcionality není složité. Čistá proporcionalita je pro všechny koncepty naprosto shodná – podíly mandátů a podíly hlasů jsou u každé strany identické. Avšak máme-li rozhodnout, která ze dvou disproporcí je méně disproporční než druhá, pak nastává skutečný problém. Záleží totiž na tom, jak disproporcionalitu definujeme a jaké k jejímu měření použijeme metody.

Následující stať nejprve představí standardně používané nástroje měření proporcionality. Většina z nich vychází ze stejného principu. Pouze dva známé indexy,

kteřé však nebývají v praxi užívány, vybočují z převládajícího konceptu. Proto následně představím teorii reálné kvóty, která nabízí alternativní přístup k vnímání proporcionality. Na jejím základě vznikly indexy, které mají být plnohodnotnou alternativou ke stávajícím převládajícím přístupům.

Pro dokreslení vlastností jednotlivých indexů a vztahů mezi nimi navzájem je v této stati využit empirický výzkum, který byl primárně zaměřen na analýzu vlivu jednotlivých proměnných poměrných systémů na proporcionalitu. Tento výzkum není pro následující argumentaci nosný, ale má podpůrný charakter. Výzkum byl postaven na základních principech *metody Monte Carlo*. Ta je numerickou metodou řešení matematických a jiných problémů a úloh s využitím modelování náhodných veličin [Fabian, Kluiber 1998: 9]. Náhodně generované pokusy jsou mnohonásobně opakovány a následně kvantitativně zpracovány a vyhodnocovány. Byl vytvořen počítačový program, který je schopen generovat náhodné volební situace. Určí, kolik stran spolu bude soupeřit a kolika hlasy každá z nich bude disponovat. Tento program sám následně modeluje rozdělování mandátů mezi politické strany pomocí vybraných volebních formulí v různě velkých volebních obvodech. Takto získané modely jsou naprosto srovnatelné s reálnými výsledky voleb. Modelované volební situace byly zcela podřízeny principu náhody. Generátor náhodných čísel nejprve zvolil pro každý model počet stran v intervalu od dvou do deseti. Poté generátor každé z nich přidělil opět náhodný počet hlasů v rozmezí od 1 do 100 000. Náhodně vygenerovaná volební situace je implementována do velikostí volebních obvodů od dvou-mandátového (jelikož byl výzkum omezen pouze na poměrné systémy) až po dvacetimandátový a pak navíc do obvodů o velikosti 22, 24, 27 a 30. Celkem se tedy jedná o 23 různě velkých obvodů. V každém z nich pak proběhlo automatické rozdělení mandátů pomocí deseti nejpoužívanějších volebních formulí – D'Hondt, modifikovaný D'Hondt,¹ Sainte-Laguë, modifikovaný Sainte-Laguë, dělitel Imperiali, dánský dělitel, modifikovaný Equal proportion, Hare, Hagenbach-Bischoff a kvóta Imperiali. Na základě jedné vstupní situace bylo vytvořeno 230 různých volebních případů. Ty byly podrobeny měření pomocí řady proměnných. Pro každý případ byla změřena dosažená míra proporcionality pomocí indexů, které jsou v této práci představeny. Každý z případů je pak doplněn o další nezávislé proměnné.² Ke každému případu jsou připojeny tyto klíčové proměnné: velikost obvodu a typ volební formule. Takovýchto modelů bylo pro účely kvantitativní analýzy použito 999.³ To znamená, že počet modelovaných volebních případů v mé analýze dosahuje 299 770 případů.

¹ Použita byla česká modifikace D'Hondta. Tedy volební formule, která je v současné době v Česku aplikována pro volby do krajských zastupitelstev.

² Jedná se o efektivní počet volebních stran, efektivní počet parlamentních stran, index volební fragmentace, index parlamentní fragmentace, počet volebních stran, počet úspěšných stran a přirozený práh. Tyto proměnné nebudou v této stati využity, a proto nebudou ani blíže vysvětleny.

³ Původně bylo vygenerováno 1052 modelů. Generování probíhalo tak dlouho, dokud nebylo vygenerováno minimálně 111 modelů pro každou z devíti kategorií počtu stran (od 2 do 10). Jedním z požadavků bylo, aby analýzy mohly probíhat i nezávisle na počtu stran, který však

Standardně užívané metody pro měření proporcionality

Bylo by iluzorní, kdybychom si mysleli, že existuje nějaká ideální metoda, kterou bychom mohli měřit míru proporcionality zcela nestranně, tedy tak aby výsledek měření nebyl ovlivněn vlastnostmi indexu, který k měření používáme. „Klíčovým bodem, který je často přehlížen, je skutečnost, že nástroje k měření proporcionality a volební formule jsou nerozlučně navzájem propojeny. Každá metoda alokace mandátů přináší vlastní index proporcionality.“ [Gallagher 1991: 38] Každá volební formule,⁴ která je určena pro alokaci mandátů, tak představuje svým způsobem vlastní koncept proporcionality. Vyjdeme-li z Gallagherovy teze, pak se přímo nabízí, aby alternativní koncepty byly hledány a operacionalizovány do podoby alternativních indexů. Toto hledání alternativních přístupů je možné také díky absenci jednotné definice proporcionality.

Většina indexů, které byly pro měření proporcionality dosud navrženy, vychází z jediného principu. Míru disproporcionality se snaží kvantifikovat na základě absolutních rozdílů mezi procentem hlasů a procentem mandátů každé strany. Tento princip měření je totožný s logikou, s kterou se při rozdělování mandátů snaží dosáhnout proporčního výsledku volební formule, již nazýváme Hareova kvóta kombinovaná s metodou největších zbytků.⁵ Tato formule usiluje o minimalizaci celkových absolutních rozdílů mezi podílem hlasů a podílem mandátů všech stran, což je v podstatě její definicí proporcionality. Volební formule i indexy na měření proporcionality tak pracují na stejném principu. „Jednoduše se jedná o dvě strany těžce mince“. [Gallagher 1991: 39] Proto všechny indexy proporcionality, založené na tomto principu, budou ve svých výsledcích stranit volebním kvótám kombinovaným s metodami největších zbytků. A právě do této kategorie patří většina nejznámějších indexů používaných dnešními odborníky.

V současné době je nejčastěji používanou metodou *Loosemore-Hanby index*. Ten pro účely měření proporcionality představili John Loosemore a Victor J. Hanby [1971].

byl určován generátorem náhodných čísel. Mírně se lišící počty modelů vygenerovaných pro jednotlivé kategorie počtu stran by mohly zkreslovat makroanalýzy celého datového souboru. V každé kategorii počtu stran jsem ponechal 111 modelů. Zbylé byly procesem náhodného výběru vyloučeny. Z původních 1052 modelů tak v analýze zůstalo 999, které jsou z hlediska počtu stran vyrovnané.

⁴ Nejznámější volební formule poměrných systémů byly představeny na stránkách Sociologického časopisu [Lebeda 2001]. Problematiku najdeme zpracovanou v řadě prací [Lijphart 1994; Taagepera, Shugart 1989; Balinski, Young 1982; Gallagher 1992; Rae 1967; Filip 1992; Lebeda 2004].

⁵ Hareova kvóta $Q = V/S$ dělí počet všech platných hlasů (V) počtem všech mandátů (S), které mají být přiděleny, aby zjistila, kolik hlasů připadá na jeden mandát, tedy hodnotu kvóty (Q). Každá strana obdrží tolik mandátů, kolikrát se celá hodnota kvóty vejde do počtu hlasů, které strana ve volbách získala. Mandáty většinou nejsou rozděleny všechny. Na základě metody největších zbytků připadnou těm stranám, které mají největší absolutní počet nevyužitých hlasů, tedy těch, které převyšovaly násobek kvóty, ale nedosahovaly už její výše. [Podrobně Lebeda, 2001: 432–434.]

Měřicí nástroj, který oba autoři nazvali *distortion index*, se záhy stal v politologické obci známým právě pod jejich jmény. Ve skutečnosti se však jedná o princip, který vychází ze Schützova indexu nerovnosti [Taagepera, Shugart 1989: 260; obdobně Monroe 1994: 139]. Pouze byl upraven pro měření vztahu mezi podíly hlasů a podíly mandátů jednotlivých stran ve volbách. Tento index může být použit pro měření jakýchkoli odchylek od očekávání nebo jiné (ne)rovnosti, nikoli jen k měření proporcionality volebních výsledků [Taagepera, Shugart 1989: 260]. Lze jej použít například k měření rozdílů mezi volebními prognózami založenými na výzkumech volebních preferencí a skutečnými výsledky voleb [Lebeda 2003].

Hodnota Loosemore-Hanby indexu (D) je dána polovinou sumy absolutních hodnot získaných z rozdílů mezi podíly hlasů a podíly mandátů jednotlivých stran. Rozdíly mezi procentem hlasů (v) a procentem mandátů (s) každé strany jsou převedeny na absolutní hodnoty, které jsou následně sečteny a výsledek dělen dvěma. Výpočet nesmí opomenout žádnou ze stran, která ve volbách získala byť jen minimální procento hlasů, třebaže nezískala žádný mandát. Výhodou je, že strany zcela bez mandátů mohou do výpočtu vstoupit najednou.

$$D = \frac{1}{2} \sum |v_i - s_i| \quad (1)$$

Výsledné hodnoty Loosemore-Hanby indexu se pohybují v intervalu 0–100, kde 0 představuje absolutní proporcionalitu a 100 naopak krajní disproporcionalitu. Dokonalá proporce, která je vyjádřena hodnotou nula, signalizuje, že procento mandátů každé strany je identické s procentem jejích hlasů. Opačný extrém, maximální disproporci, můžeme přiblížit na teoretické situaci, kdy strana A se 100 % hlasů nezíská žádný mandát a strana B na základě žádného hlasu obdrží všechny mandáty. Pak by index přinesl hodnotu 100. Reálné volební situace se nikdy nebudou přibližovat horní hranici, ale poměrně často se nachází u dolní. V mém výzkumu, kde byl tento index použit ve všech 229 770 případech, se pohyboval v intervalu 0 až 79

Tabulka 1. Krajní a průměrné hodnoty indexů proporcionality naměřené ve výzkumu

Index proporcionality	Minimum	Maximum	Průměr	Std. odchylka
Loosemore-Hanby	0,00	79,00	10,95	12,06
Rae	0,00	41,49	3,62	3,62
Least squares	0,00	59,37	7,09	7,29
Sainte-Laguë	0,00	376,27	14,37	28,80
D'Hondt	1,00	4,76	1,36	0,38
RR index	0,00	79,00	22,28	15,84
ARR index	0,00	21,83	3,68	2,42

N = 229770

Zdroj: autor.

a jeho průměrná hodnota činila 10,95. Srovnání s hodnotami naměřenými u ostatních indexů přináší tabulka 1.

Hodnota Loosemore-Hanby indexu je velmi snadno interpretovatelná. Zjišťuje celkový rozdíl mezi distribucí hlasů a alokací mandátů, tedy o kolik procentních bodů se celkový výsledek voleb odchyluje od ideální proporcionality. Další výhodou tohoto indexu je jeho praktická a užitečná vlastnost, která dovoluje provést výpočet, aniž bychom znali počet a přesné zisky hlasů u stran, které nezískaly žádný mandát. Nezbytné je pouze to, abychom měli k dispozici procento hlasů každé strany, která získala alespoň jeden mandát. Zbylé strany mohou do výpočtu vstoupit jako jediná kategorie. Tím se výpočet usnadňuje. Z praktického hlediska je to mimořádně výhodné zejména proto, že výsledky voleb jsou často publikovány tak, že samostatně bývají představeny pouze zisky stran, které se dostaly do parlamentu, zatímco procenta hlasů pro zbylé strany jsou sumarizovány v jediné kategorii „ostatní“.

Loosemore-Hanby index však není nástrojem ideálním a nestranným. Za určitých okolností přináší dosti nejasnou informaci o volební situaci, kterou měříme. Podívejme se na velmi zajímavý příklad (tabulka 2): Ve volebním obvodu má být rozděleno 10 mandátů. Kandiduje 10 stran, které dohromady získaly 10 000 hlasů. Strana A získala 9100 hlasů, zbylé strany po stovce. K rozdělení použijeme Hareovu kvótu. Její hodnota činí 1000. S její pomocí se podařilo rozdělit 9 mandátů. Zbývá přisoudit 1 mandát pomocí metody největších zbytků. Zbytky všech deseti stran jsou si naprosto rovné – každý činí 100 hlasů. Rozhodnout v takovém případě může například los. V zásadě mohou nastat dvě odlišné situace:

Případ A1: Poslední desátý mandát získá jedna z devíti malých stran. Řekněme, že jej získala například strana B. Výsledek je: A = 9, B = 1, ostatní = 0.

Případ A2: Poslední mandát připadne nejsilnější straně A. Výsledek je: A = 10, ostatní = 0.

Tento příklad dokladuje hned dvě vlastnosti Loosemore-Hanby indexu: 1) Ne-

Tabulka 2. Příklad paradoxní situace při měření proporcionality Loosemore-Hanby indexem⁶

M = 10		Hareova kvóta = 10 000 / 10 = 1000										index D
Strana		A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	
Hlasů (v)		9 100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
Mandátů (s)	případ A1	9	1	0	0	0	0	0	0	0	0	9
	případ A2	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9

Zdroj: [Lijphart 1994: 26], autor.

⁶ Vstupní hodnoty hlasů jsou převzaty od Lijpharta [1994: 26], který je však používá k jinému účelu a na tento jev sám nepoukazuje.

schopnost podat úplnou informaci o analyzované volební situaci. 2) Pozitivní náklonnost k Hareově kvótě a metodě největších zbytků i za extrémních okolností.

K prvnímu problému. Oba případy (A1 a A2) jsou velmi odlišné. Přesto je Loosemore-Hanby index vyhodnotí naprosto stejně: $D = 9$. To znamená, že odchylka celkového výsledku voleb od ideální proporcionality činí v obou případech 9 %. Rozdíl obou případů je však zjevný i na první pohled. Problém spočívá v tom, že index mechanicky sčítá absolutní rozdíly mezi procenty hlasů a procenty mandátů všech stran a nepřihlíží k poměru mezi podílem hlasů a podílem mandátů.

Nyní k druhému problému. Hareova kvóta bývá často považována za nejproporčnější volební formuli [Lijphart 1986]. To je mimo jiné dílem skutečnosti, že jsou k měření proporcionality v naprosté většině případů používány indexy, které ji měří v souladu s principem, jakým Hareova kvóta rozděluje mandáty. Na základě těchto indexů bude Hareova kvóta kombinovaná s metodou největších zbytků vždy vyhodnocována jako nejproporčnější, byť by se jednalo o tak sporné situace, jakou je zmíněný případ A1. Strana B v tomto případě k zisku jednoho z deseti mandátů (10 %) potřebovala pouhé jedno procento hlasů. Vedle toho strana A potřebovala na každý ze svých devíti mandátů více jak desetinásobek! Konkrétně 10,1 % hlasů. Tímto úhlem pohledu, tedy prostřednictvím průměrného počtu hlasů, které strana potřebuje na jeden mandát, jde o situaci velmi disproporční. Nikoli však tradičním pohledem, který akcentuje sumarizaci absolutních rozdílů mezi procenty hlasů a procenty mandátů. Takovýto výsledek (A1), který lze určitým pohledem vnímat jako disproporci ve prospěch malé strany, by nepřinesl dokonce ani dánský dělitel, který je všeobecně známý svou velmi silnou náklonností k podpoře malých stran. Všechny ostatní běžně používané volební formule, bez ohledu na své vlastnosti, by rozdělily mandáty naprosto shodně, jako je tomu v případě A2. Výsledek vyprodukovaný Hareovou kvótou v případě A1 však nebyl pomocí Loosemore-Hanby indexu vyhodnocen jako disproporčnější než výsledky ostatních formulí. To však neznamená, že by jiné indexy nepodléhaly podobným paradoxům. Jde jen o ukázkou jisté nedokonalosti Loosemore-Hanby indexu.

Tabulka 3 představuje souvislosti mezi hodnotami indexů a třemi vybranými proměnnými: velikostí obvodu, počtem stran a volební fragmentací. Index volební fragmentace měří roztržičnost stranického systému. Vychází z podílu hlasů, které strany získaly ve volbách. Index navrhnul Douglas Rae ve dvou variantách – volební a parlamentní [Rae 1967: 56, 62]. Index se pohybuje v intervalu 0–1 a je zjišťován pomocí vzorce: $F_e = 1 - \sum v_i^2$, kde v_i jsou podíly jednotlivých stran na celkovém počtu hlasů. Nejedná se o procenta, ale podíly. Celek je představován hodnotou 1 (např. podíl strany s 30 % hlasů je 0,3). Index parlamentní fragmentace je pak rozdílný pouze v tom, že namísto podílů hlasů počítá s podíly mandátů (s_i): $F_p = 1 - \sum s_i^2$.

Naměřené vztahy jsou často velmi silné. Téměř ve všech případech se jednoznačně potvrdila teze Taagepera a Shugarta [1989: 112] o nejsilnějším vlivu velikosti obvodu na míru proporcionality. Zajímavější je však sledovat rozdílné korelace s počtem stran a fragmentací stranického systému. Zde se totiž jednotlivé indexy liší nejvíce.

Tabulka 3. Korelace mezi hodnotami jednotlivých indexů a velikostí obvodu, počtem stran a indexem volební fragmentace

	velikost obvodu	počet stran	volební fragmentace
Loosemore-Hanby	-0,603	0,388	0,364
Rae index	-0,667	0,018	0,033
Lijphart index	-0,638	0,207	0,219
Grofman index	-0,662	0,065	0,055
Least squares	-0,647	0,260	0,256
Sainte-Laguë index	-0,498	0,312	0,283
D'Hondt index	-0,475	0,480	0,440
RR index	-0,515	0,581	0,551
ARR index	-0,609	0,032	0,066
SRR index	-0,568	0,095	0,087

N = 229770, analýza celého datového souboru

Korelační koeficienty měřeny pomocí Pearsonova *r*.

Všechny korelace jsou významné na hladině spolehlivosti 0,01.

Zdroj: autor.

Loosemore-Hanby index vykazuje největší disproporcionalitu v případech malých obvodů, což rozhodně není překvapivé. Zajímavé jsou však zbylé dvě proměnné. Hodnota indexu stoupá s počtem stran a jejich volební fragmentací. Ze všech indexů, které vycházejí ze společného principu proporcionality svázaného s Hareovou kvótou a metodou největších zbytků (Loosemore-Hanby, Rae, Lijphart, Grofman, Least squares index), vykazuje Loosemore-Hanby index největší citlivost na počet stran a jejich volební fragmentaci. Právě pro tuto vlastnost bývá Loosemore-Hanby index kritizován [Taagepera, Shugart 1989: 261–262]. Je citlivý na větší počet stran, a to i tehdy, jsou-li velmi malé a nevýznamné [Cortona 1999: 45]. V takových případech se zvyšuje hodnota indexu, přestože disproporcionalita rozložená mezi větší počet stran vůbec nemusí být tak zásadní. Ilustrativní je příklad v tabulce 4.

Tabulka 4 přináší dva odlišné případy: případ B1 představuje dvě strany a případ B2 osm stran. V prvním řádku je vždy uvedeno procento hlasů (*v*), ve druhém řádku procento mandátů (*s*). Obě situace jsou indexem vyhodnoceny jako stejně disproporční, $D = 4$. Přesto je ale zřejmé, že odklon od proporcionality u prvního případu je výrazně větší než v druhém případě. V prvním případě volební systém dokonce změnil vítěze. Přestože strana A zvítězila nadpoloviční většinou nad stranou B, získala o 4 procentní body mandátů méně. Ve druhém případě zůstalo pořadí stran zachováno a rozdíl mezi procentem hlasů a procentem mandátů u žádné strany nepřekročil jeden procentní bod. Přesto jsou obě situace vyhodnoceny Loosemore-Hanby indexem naprosto stejně. Vliv počtu stran na hodnotu indexu je zde více než patrný.

Tabulka 4. Příklad paradoxní situace při měření proporcionality Loosemore-Hanby indexem

případ B1			případ B2								
	A	B		A	B	C	D	E	F	G	H
<i>v</i>	51	49	<i>v</i>	24	20	16	14	10	8	4	4
<i>s</i>	47	53	<i>s</i>	25	21	17	15	9	7	3	3
<i>D</i> = 4			<i>D</i> = 4								

Zdroj: autor.

Dalším nedostatkem Loosemore-Hanby indexu je necitlivost k některým transferům mandátů [Monroe 1994: 139]. Index by měl v ideálním případě splňovat tzv. Daltonův princip transferu. Ten spočívá v tom, že pokud bohatší osobě odejme část jejího jmění a dáme ho osobě chudší, nerovnost by měla poklesnout [Taagepera, Shugart 1989: 263]. V případě voleb by se tento princip dal vyjádřit tak, že pokud odejme část mandátů straně, která má výhodnější poměr procenta mandátů vůči procentu hlasů (*advantage ratio*, resp. *index reprezentace*⁷), a převedeme jej na stranu s méně výhodným poměrem, disproportionality by měla poklesnout. V případě Loosemore-Hanby indexu se tak často neděje. Splňuje jej pouze v případě, kdy přesun podílu mandátů od více zvýhodněné strany k méně zvýhodněné probíhá mezi stranami, z nichž první má $A > 1$ a druhá $A < 1$. Tedy od nadreprezentované strany směrem k podreprezentované straně. Jestliže se ale přesun uskutečňuje mezi stranami, které mají index reprezentace větší než jedna a nebo naopak obě menší než jedna, pak Daltonův princip transferu naplněn není. Jde o přesuny od více nadreprezentované strany k méně nadreprezentované, nebo od méně podreprezentované směrem k více podreprezentované. *D* index takovýto typ přesunu neznamená – viz tabulku 5. Případ C1 ukazuje přesun, který je Loosemore-Hanby index schopen zaznamenat. Mezi situacemi s_1 a s_2 došlo ke změně v podílech mandátů, které se přesunuly od nadreprezentované strany A k podreprezentovaným stranám D a E. Hodnota indexu poklesla z 10 na 6. Případ C2 představuje transfer, který zůstane nepovšimnut. K transferu tří procent mandátů došlo od strany A ke straně B a dále tři procenta přešla od strany C ke straně E. Přestože byly tímto transferem podstatně sníženy rozdíly indexů reprezentace (*A*), Loosemore-Hanby index proporcionality na to nezareagoval a stále zůstává na hodnotě 10.

Podle Gallaghery [1991: 40] má Loosemore-Hanby index stejné přednosti i slabiny jako kvóty s metodou největších zbytků, na jejichž principu je založen. Nezpochybnitelným faktem je to potud, pokud tento výrok omezíme výhradně na Hareovu kvótu a metodu největších zbytků. Přes všechny slabiny a nedostatky se však

⁷ Tzv. *advantage ratio* ($A = s_j/v_j$) je u nás známé i pod názvem „index deformace“. Osobně dávám přednost označení *index reprezentace*. Střední hodnota 1 představuje ideální reprezentaci. Nadreprezentace je signalizována hodnotami $A > 1$ a podreprezentace naopak $A < 1$.

Tabulka 5. Nenaplnění Daltonova principu transferu při měření proporcionality Loosemore-Hanby indexem

Případ C1						index	Případ C2						index
	A	B	C	D	E	D		A	B	C	D	E	D
<i>v</i>	35	25	20	15	5		<i>v</i>	35	25	20	15	5	
<i>s</i> ₁	44	26	19	11	0	10	<i>s</i> ₁	44	26	19	11	0	10
<i>A</i> ₁	1,26	1,04	0,95	0,73	0		<i>A</i> ₁	1,26	1,04	0,95	0,73	0	
<i>s</i> ₂	40	26	19	12	3	6	<i>s</i> ₂	41	29	16	11	3	10
<i>A</i> ₂	1,14	1,04	0,95	0,8	0,6		<i>A</i> ₂	1,17	1,16	0,8	0,73	0,6	

Zdroj: autor.

jedná o nepoužívanější index. Nikoli proto, že by byl tak dobrý, ale spíše proto, že dosud nebyla představena výrazně lepší alternativa. Mezi jeho přednosti patří jednoduchost výpočtu, snadná interpretovatelnost výsledných hodnot a menší náročnost na úplnost vstupních dat.

Jak již bylo zmíněno, jedna z výtek směřovaná vůči Loosemore-Hanby indexu poukazovala na jeho přílišnou citlivost k velkému počtu stran [Taagepera, Shugart 1989: 261–2; Cortona 1999: 45]. Tento nedostatek odstraňuje index, který navrhl Douglas Rae [1967: 84]. Stalo se tak dokonce o čtyři roky dříve, než se svým indexem přišli Loosemore a Hanby. *Rae index (I)* patří do stejné skupiny indexů principiálně spjatých s Hareovou kvótou a metodou největších zbytků. Od indexu *D* se liší tím, že součet absolutních hodnot z rozdílů mezi procentem hlasů a procentem mandátů jednotlivých stran nedělí dvěma, ale dělitelem je počet stran (*n*). Ostatní proměnné jsou stejné: procento hlasů (*v_i*) a procento mandátů (*s_i*) pro jednotlivé strany.

$$I = \frac{1}{n} \sum |v_i - s_i| \quad (2)$$

Rae index spojuje maximální proporcionalitu také s hodnotou 0, ale horní hranice bývá nižší. Její hodnota je závislá na počtu stran. Lze ji vyjádřit jako $200/n$, kde *n* je počet stran. V mém výzkumu dosahoval hodnot od 0 do 41,49, přičemž jeho průměrná hodnota činila 3,6.

Výsledné hodnoty indexu jsou snadno interpretovatelné. Udávají průměrnou míru disproporcionality na jednu politickou stranu, tedy o kolik procentních bodů se v průměru odchyluje výsledek každé ze stran od ideální proporce. Takto koncipovaný index dává v některých případech přesnější informaci než Loosemore-Hanby index. Ten vyhodnotil případy B1 a B2 (tabulka 4) naprosto shodně, oběma přisoudil hodnotu *D* = 4. Rae index již tak slepý ke zjevným rozdílům není. Prvnímu případu B1 přisoudil hodnotu *I* = 4, druhému případu B2 pouze *I* = 1. V tomto pří-

padě se Rae index ukázal jako citlivější. Jak je patrné z tabulky 3, souvislost počtu stran a jejich fragmentace s hodnotou Rae indexu je minimální. Byla odfiltrována právě tím, že je proměnná počtu stran zahrnuta do výpočtu hodnoty indexu.

Zohlednění počtu kandidujících stran však nepřináší jen výhody. Raeho index se dostává do opačného extrému než Loosemore-Hanby index. Hodnota I neúměrně klesá s vysokou fragmentací a s vysokým počtem zvláště velmi malých stran. To je signalizováno i extrémně nízkou průměrnou hodnotou ve výzkumu (3,62 – viz tabulku 1). Zjevné a významné disproporce tak mohou zůstat skryty. Celková odchylka od proporcionality je totiž dělena velmi vysokým číslem (počtem stran), které výslednou hodnotu neúměrně sníží. Tuto vlastnost se Rae později pokusil částečně kompenzovat tím, že měly být započítány pouze ty strany, které obdržely více než 0,5 % hlasů. Toto je však arbitrárně nastavená hranice, která nemá žádnou teoretickou oporu. Zmíněné efekty navíc nutně neodstraňuje. To ostatně dokazují i případy D1 a D2 v tabulce 6. Celková disproporce je v obou případech shodná a je způsobena pouze stranami A a B. Všem ostatním náleží ideálně propoční zastoupení. Zatímco v případě D1 je takováto strana jen jedna (strana C), v případě D2 jich je šest (strany C–H). Přestože by tyto ideálně reprezentované strany neměly ovlivnit disproporci způsobenou stranami A a B, u Rae indexu to tak není. Velký počet malých stran (byť takových, které na celkovou disproporci nemají dopad) uměle snížil v případě D2 hodnotu Rae indexu téměř na třetinu oproti případu D1 (z $I = 8$ na $I = 3$). V tomto případě vyhodnotil proporcionalitu citlivěji Loosemore-Hanby index, který vykázal v obou případech hodnotu $D = 12$.

Defekty tohoto typu jsou u Rae indexu závažnější povahy než opačný extrém u Loosemore-Hanby indexu. Index silně podhodnocuje míru disproporcionality tam, kde je velký počet malých politických stran. Rae index se kvůli této vlastnosti stává neužitečným zvláště pro komparace případů, kde je proměnlivý počet stran. A to je převažující jev jak u komparací v čase, tak v prostoru.

Všechny ostatní problematické momenty, které byly popsány u Loosemore-Hanby indexu, přetrvávají i u Rae indexu. To je dáno jejich shodným základním principem. Případy A1 a A2 budou stejné jako u D indexu posouzeny naprosto shodně ($I = 1,8$ v obou případech). U případů C1 a C2 dojde k naprosto stejnému nezaplnění Daltonova principu transferu. Rae index pochopitelně zachovává privilegované postavení Hareovy kvóty spojené s metodou největších zbytků. Tento index

Tabulka 6. Příklad paradoxní situace při měření proporcionality Rae indexem

Případ D1				Případ D2								
	A	B	C		A	B	C	D	E	F	G	H
% v	50	42	8	% v	50	42	2	2	1	1	1	1
% s	62	30	8	% s	62	30	2	2	1	1	1	1
$I = 8$			$D = 12$	$I = 3$								$D = 12$

Zdroj: autor.

je mírně náročnější na úplnost informací o volebním výsledku. Podobně jako u Loosemore-Hanby indexu sice nemusíme znát jednotlivá procenta hlasů malých stran, které se nedostaly do parlamentu, ale musíme znát alespoň jejich počet.

Hledání kompromisu mezi Loosemore-Hanby a Rae indexem se stalo předmětem zájmu řady odborníků. Jedním z nich byl i Michael Gallagher [1991]. Citlivost obou indexů na velký počet malých stran se pokusil vyřešit metodou čtverců. Nástroj nazval *Least squares index* (LSq).

$$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (v_i - s_i)^2} \quad (3)$$

Tímto způsobem LSq index klade větší váhu na vyšší rozdíly a naopak méně přihlíží k rozdílům nižším. Ty lze očekávat právě u malých stran. Měl by tak být skutečně jakýmsi kompromisem mezi Rae a Loosemore-Hanby indexem. Jak dokazují korelační koeficienty v tabulce 3, Gallagherovi se to do jisté míry skutečně podařilo. Korelace LSq indexu s počtem stran a fragmentací stranického systému zřetelně poklesla. Zdá se, že vliv velkého počtu malých stran na výsledek měření proporcionality je tímto indexem nejuspěšněji potlačen. Index si však stále zachovává jiné vlastnosti typické pro celou tuto kategorii. Vždy bude stranit kvótám spojeným s metodou největších zbytků, jelikož z jejich principu vychází. V praxi má navíc tendenci podhodnocovat nadrepresentaci malých stran a naopak klást větší důraz na nadrepresentaci velkých stran. Disproporcionalitu zvýhodňující silné strany tak často hodnotí „přísněji“ než disproporcionalitu zvýhodňující strany malé. To je dáno použitou metodou čtverců. Paradoxní situaci z tabulky 2 vyhodnotil pro oba případy A1 a A2 také naprosto stejně ($LSq = 6,7$). Mezi případy B1 a B2 z tabulky 4, které Loosemore-Hanby index rozlišit neuměl, však LSq index rozdíl našel: pro B1 $LSq = 4$, pro B2 $LSq = 2$. Jeho výsledek je v tomto případě kompromisem mezi výsledky indexů D a I. Least squares index, podobně jako předchozí dva, nenaplnňuje Daltonův princip transferu (případy C1 a C2 v tabulce 5). Na výsledek LSq indexu, narozdíl od Rae indexu, nemá vliv vysoký počet malých stran, které jsou proporcčně zastoupeny (případy D1 a D2 v tabulce 6).

Least squares index se pohybuje v uzavřeném intervalu 0 až 100 (tj. max. proporcionalita – max. disproporcionalita). Výsledné hodnoty LSq indexu však nelze jednoznačně interpretovat jako u prvních dvou indexů. V mém výzkumu činily jeho krajní hodnoty 0 až 59,37; průměr byl 7,09 (viz tabulku 1). Nevýhodou indexu je náročnost na přesnost a úplnost volebních výsledků a složitější postup výpočtu. V tomto případě nestačí znát počet všech (i neúspěšných) stran, ale musíme znát přesné zisky každé z nich.

Vedle tří výše uvedených a nejčastěji užívaných indexů, založených na shodném principu sumarizace absolutních rozdílů mezi procentem hlasů a procentem mandátů každé strany, existují ještě další, které by spadaly do stejné kategorie. Patří sem *Rose index* [Rose 1984: 75; Fry, McLean 1991], *Lijphart index* [Lijphart 1985: 10], *Grofman index* [Lijphart 1994: 61] a *Largest deviation index* [viz Pennisi 1998]. Jejich vzorce, pouze pro úplnost, budou představeny v závěrečném přehledu (tabulka 8).

V praxi se však téměř nepoužívají a svými problematickými vlastnostmi často zůstávají daleko za předchozími.⁸ Všechny tyto indexy vždy vyhodnotí nejpriznivěji tu volební situaci, kde byla použita Hareova kvóta a metoda největších zbytků. Žádná jiná volební formule nemá šanci být za stejných podmínek vyhodnocena lépe.

Jak jsem již zmínil, Michael Gallagher tvrdí, že každá metoda rozdělování mandátů zároveň generuje vlastní definici proporcionality. Vedle Least squares indexu proto představil další dva indexy, které jsou spjaté s jinými běžně používanými volebními formulami. Jsou jimi Sainte-Laguë index a D'Hondt index. Oba mají společné jedno – nepatří do první velké skupiny indexů, jejichž princip spočívá v měření absolutních rozdílů mezi procentem hlasů a procentem mandátů jednotlivých stran.

Sainte-Laguë index (SL) měří proporcionalitu jiným způsobem než výše popsané indexy. Není založený na konceptu minimalizace absolutních rozdílů mezi podíly hlasů a mandátů jednotlivých stran. Princip indexu je poněkud složitější. Porovnává poměr počtu mandátů ku počtu hlasů každé strany s celkovým poměrem všech mandátů ke všem hlasům. Rozdíl mezi poměrem strany a celkovým poměrem pak umocní na druhou a váží násobením počtem hlasů dané strany. Tyto dílčí výsledky pro každou stranu jsou sečteny a celkový výsledek je hodnotou indexu. V této podobě nalezneme index zapsaný v tabulce 8. Pokud budeme namísto s počty hlasů pracovat pouze s jejich procenty, pak lze vzorec významně zjednodušit do následující podoby:

$$SL = \sum \frac{(s_i - v_i)^2}{v_i} \quad (4)$$

Původní podobu indexu, která pracuje s počty hlasů a počty mandátů a nikoli s jejich procenty, nalezneme čtenář v závěrečné tabulce 5. V podobě, jak je index zapsán zde, jsou proměnné tradiční: procento mandátů pro stranu (s_i) a procento hlasů pro stranu (v_i). Maximální proporcionalita je opět indikována hodnotou 0. Horní hranici však nelze definovat, může být teoreticky až nekonečno. To znesnadňuje jak interpretaci indexu, tak případné srovnávání výsledků. V mém výzkumu index nabýval hodnoty od 0 až do výše 376,27 (tabulka 1). Průměr byl na úrovni 14,37. Nevýhody jsou částečně kompenzovány hlavní výhodou Sainte-Laguë indexu, která spočívá v tom, že není předmětem paradoxů [Gallagher 1991: 41], jako je tomu u celé první skupiny. Teoreticky i empiricky je zřejmé, že tento index bude za všech okolností jako nejproporčnější vyhodnocovat výsledky vzešlé z formule Sainte-Laguë. Její princip proporcionality je však svými výsledky velmi blízký kvótám, zejména Hareově. Výsledky této kvóty se s dělitelem Sainte-Laguë často shodují.

Přesto však Sainte-Laguë index dokáže rozpoznat některé „excesy“, které Hareova kvóta může způsobit a předchozí tradiční indexy je nejsou schopny zazname-

⁸ Rose index (R) se sice používá relativně často, ale nejedná se o nic jiného než o převrácenou hodnotu Loosemore-Hanby indexu: $R = 100 - D$.

nat. Narozdíl od výše popisovaných indexů Sainte-Laguë index jasně rozlišil situace A1 a A2 z tabulky 2. Pro A1 bylo vypočteno $SL = 89$, pro A2 $SL = 9,9$.

Koncept proporcionality, na jehož základě rozdělujeme D'Hondtův dělitel mandáty, Michael Gallagher definoval následovně: „... má jediný prvořadý cíl, nejvíce nadreprezentované straně ponechat minimální míru nadreprezentace“. Odtud pak bylo velmi snadné zkonstruovat měřicí nástroj – *D'Hondt index*. Míru reprezentace (nadreprezentace či podreprezentace) zjišťujeme indexem reprezentace $A = s_i / v_i$. Nadreprezentace je pak indikována hodnotou $A > 1$. Čím větší je A , tím větší je nadreprezentace. Jestliže D'Hondtův dělitel usiluje o minimalizaci nadreprezentace, pak nejjednodušším měřicím nástrojem je právě míra nadreprezentace u nejvíce nadreprezentované strany. Jednoduše tedy porovnáme poměry procent mandátů ku procentům hlasů každé strany (s_i / v_i) a největší z nich se stane hodnotou indexu.

$$H = \max \frac{s_i}{v_i} \quad (5)$$

Maximální proporcionalita je v tomto případě signalizována hodnotou 1. To znamená, že žádná strana není nadreprezentována (tím pádem žádná nemůže být ani podreprezentována) a všechny strany jsou ideálně reprezentované. Hodnota indexu reprezentace je v takovémto ideálním případě pro všechny strany shodná $A = 1$. Míra nadreprezentace však může být velmi různá. Index nemá pevnou horní hranici, kterou může být čistě teoreticky až nekonečno. Skutečné horní hodnoty však bývají relativně nízké. Interval, ve kterém se index pohybuje, je velkou nevýhodou, která ztěžuje komparabilitu jeho hodnot s jinými indexy a znesnadňuje představu o míře disproporce. V mém výzkumu se hodnoty indexu pohybovaly od 1 do 4,76, přičemž průměrná hodnota činila 1,36. Interpretace hodnot indexu příliš náročná není. Index říká, kolikanásobně překračuje zisk mandátů nejvíce nadreprezentované strany její proporční nárok. Má-li index hodnotu 2, znamená to, že v dané situaci existuje nejnadreprezetovanější strana, která má dvakrát více mandátů, než kolik jí proporčně náleží. Tedy například když na základě 10 % hlasů získá strana 20 % mandátů. Nevýhodou D'Hondtova indexu je jeho přílišná citlivost na nadreprezentaci malých stran.

Alternativní přístup k měření proporcionality: teorie reálné kvóty

V návaznosti na již citovanou tezi Michaela Gallaghery, že každá volební formule má svůj vlastní koncept proporcionality, se nyní pokusím představit koncept alternativní. Půjde o teoretické odůvodnění a z něj vycházející nástroj pro měření proporcionality. Jeho smyslem má být vytvoření protiváhy stávajícím nejčastěji užívaným indexům, založeným na principu sumarizace absolutních rozdílů mezi podílem hlasů a podílem mandátů každé strany. Chci zdůraznit, že se nemá jednat o „lepší“ nebo dokonce ideální řešení. To nikoli. Jde o nový alternativní přístup, který vychází z jiného nekonvenčního konceptu proporcionality. Ani on pochopitelně není bez chyb.

Nejprve připomeňme základní principy proporčního rozdělování mandátů [podrobně Lijphart 1994; Taagepera, Shugart 1989; Balinski, Young 1982; Gallagher 1992; Rae 1967; Filip 1992; Lebeda 1998, 2001]. Podstatou je pravidlo: kolik procent hlasů, tolik procent mandátů. Jak toto pravidlo naplnit? Nejlogičtějším postupem je vypočítat kvótu. Kvóta, neboli volební číslo, udává počet hlasů, na jehož základě má strana nárok získat jeden mandát. Kvótu vypočteme tak, že součet hlasů pro všechny strany (V) vydělíme počtem mandátů, které chceme rozdělit (S), tedy $Q = V/S$. Vzorec je nazýván Hareova kvóta. Každé straně pak přiřkneme tolik mandátů, kolikrát se celá hodnota kvóty vejde do jejich počtu hlasů. Avšak prakticky nikdy nemohou být rozděleny mandáty všechny. To by se totiž muselo jednat o situaci umožňující ideálně proporční rozdělení mandátů a k těm prakticky nedochází. Naopak, většina volebních situací vede k více nebo méně disproporčním řešením. Co teď? Od tohoto okamžiku se odvíjí podstata multidimenzionálního vnímání (dis)proporcionality. V zásadě existují dvě „čistá“ řešení:

- 1) Rozdělit zbylé mandáty *metodou nejvyšších zbytků*, nebo
- 2) *snížit kvótu* tak, aby na jejím základě mohly být rozděleny všechny mandáty.

První metoda je celkem jasná. Zbylé mandáty přidělíme těm stranám, kterým zbyl po prvním kole rozdělování pomocí kvóty největší počet hlasů. Jak ale postupovat ve druhém případě? Určitý návod nám dávají Hagenbach-Bischoffova kvóta a kvóta Imperiali. První z nich ve jmenovateli přičítá k počtu mandátů jeden (pomyšlný) mandát navíc $Q = V/(S+1)$, druhá metoda přičítá dva $Q = V/(S+2)$. Uměle navyšují počet mandátů, které se mají rozdělit ($n = 1$, resp. $n = 2$), čímž snižují hodnotu kvóty. Pokud ani tyto formule přes snížení velikosti kvóty nejsou schopny rozdělit všechny mandáty, musí se uchýlit zpět k první metodě nejvyšších zbytků. Nejedná se pak o čisté řešení, ale o kompromis mezi řešeními 1 a 2. Čisté řešení druhou metodou lze v tomto případě dosáhnout dalším snižováním kvóty za pomoci $n = 3, 4, \dots$. Tento postup však vždy nepřináší uspokojivé výsledky. Velmi pravděpodobně by docházelo k situaci, kdy bychom ve stejných volbách v různých obvodech aplikovali odlišné kvóty s rozdílnou hodnotou n ve jmenovateli (pochopitelně i s odlišnými důsledky pro stranický systém). Navíc, a to je ještě podstatnější, bychom se nemuseli pokaždé dobrat řešení. Např. při $n = 1$ bychom stále nerozdělili všechny mandáty, ale snížením na $n = 2$ bychom již mohli rozdělit o mandát více. Snižování kvót totiž probíhá po velkých skocích (daných tím, že n je celé číslo) a může být naprosto nemožné najít tímto způsobem kvótu, která by byla schopna přidělit přesně tolik mandátů, kolik požadujeme. Proto postupná aplikace kvót Hareovy, Hagenbach-Bischoffovy, Imperiali a dalších se stoupajícím n není nejlepším řešením.

Zcela nejlépe si se snížením kvóty poradí *D'Hondtův dělitel*. Ten můžeme jistým způsobem interpretovat také jako kvótu. Podíl, na jehož základě je přidělen některé ze stran poslední mandát, se totiž stává zcela výjimečnou kvótou. Jedná se totiž o *nejvyšší možnou kvótu, která je schopna rozdělit všechny mandáty*. Je to zcela ideální kvóta, která nejen že pokaždé rozdělí veškeré mandáty, ale navíc minimalizuje zbytky hlasů. Takovou kvótu můžeme nazvat *nejvyšší účinnou kvótou*. Nelze si představit žádnou jinou kvótu, která by ponechala menší počet zbylých hlasů a zároveň rozděvila všechny mandáty.

Nyní známe dvě čistá řešení, podle nichž lze postupovat. Který postup však přinese proporčnější výsledek? 1) *jednoduchá kvóta* (Hareova) a metoda největších zbytků, nebo 2) *nejvyšší účinná kvóta* – tj. D'Hondtův dělitel? Klasické indexy proporcionality (Loosemore-Hanby, Rae, Least squares...) vždy nejlépe vyhodnotí první řešení. Druhé řešení dosud jako jediný preferoval D'Hondt index. Jeho komplikované použití však již bylo zmíněno.

Výše uvedené případy A1 a A2 (tabulka 2) naznačily, že Hareova kvóta a metoda největších zbytků může za určitých okolností produkovat na jedné straně dosti disproporční výsledky a na druhé straně i výsledky velmi poměrné. Klasické indexy proporcionality však nedokázaly oba zmíněné případy odlišit. Vyhodnotily je naprosto shodně. $D = 9$; $I = 1,8$; $LSq = 6,7$, vždy shodně pro oba případy A1 i A2. Metoda největších zbytků je slepá k celkovému výsledku. Nevidí, kolik hlasů původně strany obdržely, vidí jenom velikosti zbytků. Proto nedokáže zohlednit celkové rozložení hlasů, ale pouze celkové rozložení zbytků. Velikost zbytků je však dána typem použité kvóty. Hareova kvóta obvykle produkuje největší zbytky, Hagenbach-Bischoffova menší, kvóta Imperiali ještě menší atd. Kdyby v případech A1 a A2 (tabulka 2) byla použita místo Hareovy kvóty Hagenbach-Bischoffova kvóta, bylo by vše jinak. Ta by totiž rozdělila všechny mandáty hned v prvním výpočtu a všechny by přisoudila straně A, a to v obou případech. Tím se ukazuje, že by se problematickému případu A1 nejlépe předešlo snížením hodnoty kvóty a nikoli použitím metody největších zbytků. Snížení kvóty z Hareovy ($n = 0$) na Hagenbach-Bischoffovu ($n = 1$) je ale pouze neobratným krokem, který by mohl být nahrazen mnohem efektivnějším řešením, o kterém jsme již hovořili, a to použitím nejvyšší účinné kvóty, kterou je D'Hondtův dělitel.⁹

Lijphart proti D'Hondtovu děliteli namítá, že na rozdíl od metod největších zbytků nehledí na velký počet zbylých nevyužitých hlasů [Lijphart 1994: 157]. Hareova kvóta spojená s metodou největších zbytků ke zbylým hlasům skutečně přihlíží a na jejich základě rozděljuje mandáty. Zůstává však po konečném rozdělení všech mandátů Hareova kvóta stále ještě skutečnou kvótou? Jistěže ne. Ve výše uvedených případech A1 a A2 (tabulka 2) byla kvóta původně vypočtena na hodnotu 1000 hlasů. V případě A1 však nakonec získala mandát i strana B s pouhými 100 hlasy. To je pouhá desetina z původně vypočtené kvóty. Původní kvóta tedy neplatila pro všechny strany – platila jen pro stranu A, ale neplatila pro stranu B. Ale dokon-

⁹ Jedná se o metodu volebního dělitele, kterou můžeme označit i za „metodu největších průměrů“. Je ztělesněním alternativního přístupu k proporcionalitě, který vychází ze snahy minimalizovat nadreprezentaci nejvíce nadreprezentované strany [Gallagher 1991: 34]. Vychází ze zásady, že „není spravedlivé, aby jakákoli strana obdržela mandát dříve, dokud má nižší průměrný počet hlasů na jeden mandát, než kterákoli jiná strana“. Mandáty se přisuzují stranám postupně. Mandát je vždy přisouzen straně, která aktuálně vykazuje nejvyšší průměrný počet hlasů na mandát. Procedura je následující: Počet platných hlasů každé strany je vydělen řadou celých čísel (dělitelů) počínaje jedničkou: 1; 2; 3; 4;... atd. Ze všech vypočtených podílů je vybrán takový počet nejvyšších, kolik má být rozděleno mandátů. Každá strana získá tolik mandátů, kolik jejich podílů bylo vybráno [podrobněji např. Lebeda 2001].

ce ani v případě A2 se nakonec vítězná strana nevešla do původní hodnoty kvóty – na 910 jejích hlasů připadalo 10 mandátů. I když je v tomto případě průměr bližší původní kvótě, stále její hodnotu nedosahuje a činí pouze 910 hlasů.

Jakoukoli kvótu, která nebyla schopna rozdělit všechny mandáty a musela být následně doplněna metodou největších zbytků, lze označit za *falešnou kvótu*. Můžeme však zpětně vypočítat *reálnou kvótu*. Pro tu stanovuji podmínku: *Reálná kvóta se musí vejít do počtu hlasů pro každou stranu alespoň tolikrát, kolik mandátů strana celkem obdržela.*

V praxi dojdeme k hodnotě reálné kvóty tak, že zjistíme průměrný počet hlasů na mandát u každé strany a nejmenší z těchto průměrů se stává reálnou kvótou. U každé strany tedy vypočítáme poměr v/s a vybereme výsledek s nejnižší hodnotou. Pro náš příklad z tabulky 2 by reálná kvóta činila 100 (pro případ A1), respektive 910 (pro případ A2). Všechny hlasy pro stranu, které převyšují součin reálné kvóty a počtu mandátů, jež strana obdržela, jsou pak *reálnými zbytky*. Jsou to hlasy, které zbývají po aplikaci nejvyšší možné kvóty, která je za daného rozdělení mandátů skutečnou kvótou platící pro všechny strany. Součet všech reálných zbytků všech stran převedený na procenta se stává měřicím nástrojem, který navrhuji pro měření proporcionality. Nejedná se o konvenční přístup, nicméně absence jednoznačné definice proporcionality nám umožňuje měřit tento vágně definovaný jev i pomocí takového alternativního indexu. Tento měřicí nástroj je pracovně označen písmeny RR. Čím menší je celkový reálný zbytek, tím proporcinnější je výsledek. Vzorec je následující:

$$RR_a = \frac{100}{V} \sum \left(v_i - s_i \min \frac{v_j}{s_j} \right) \quad \begin{array}{l} \text{minimum platí} \\ \text{pro } s \neq 0 \end{array} \quad (6)$$

Jednotlivé proměnné ve vzorci udávají skutečné hodnoty: v udává počet hlasů pro stranu, s počet mandátů pro stranu a V celkový počet hlasů pro všechny strany ve volbách. Z praxe jsme však zvyklí používat spíše procenta než skutečné počty. Je to jednodušší a výsledky v procentech bývají snáze dostupné než konkrétní počty hlasů. Reálnou kvótu lze transformovat z nejmenšího poměru mezi počtem hlasů a počtem mandátů na nejmenší poměr mezi procentem hlasů a procentem mandátů. Je snadné upravit celý vzorec pro dosazování procent namísto konkrétních počtů hlasů a mandátů:

$$RR_b = \sum \left(v_i - s_i \min \frac{v_j}{s_j} \right) \quad \begin{array}{l} \text{minimum platí} \\ \text{pro } s \neq 0 \end{array} \quad (7)$$

U každé strany nejprve vydělíme její procento hlasů (v) jejím procentem mandátů (s). Nejmenší z těchto podílů je transformovanou reálnou kvótou ($\min v_i/s_i$). Pozor, u takto zapsaného vzorce nesmíme výpočet reálné kvóty provádět u stran, které nezískaly žádný mandát, jelikož by se do jmenovatele dostala nula. Následně u každé strany zvlášť vynásobíme hodnotu reálné kvóty ($\min v_i/s_i$) procentem jejích mandátů (s_i) a součin odečteme od procenta jejích hlasů (v_i). Tím získáme hodnotu

reálného zbytku pro každou konkrétní stranu (v procentech). Po sečtení reálných zbytků všech stran (i těch, které nezískaly žádný mandát) získáváme *celkový reálný zbytek* (v procentech), který je výslednou hodnotou indexu. Matoucím může být při výpočtu fakt, že samotnou reálnou kvótu (min v_i/s_i) nesmíme počítat pro strany, které nezískaly žádný mandát, přestože do zbylého výpočtu tyto strany vstoupit musí. Proto jsem provedl matematickou úpravu vzorce, která tento problém odstraňuje:

$$RR = \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right) \quad (8)$$

Jednotlivé proměnné jsou totožné s předchozím vzorcem a dosazují se v procentech. Na výsledných hodnotách se nic nemění. V obou případech RR index dává hodnoty 0–100 (max. proporcionalita – max. disproportionality). Vyjadřuje procento skutečně zbylých hlasů, tedy *celkový reálný zbytek v procentech*. Čím je jeho hodnota nižší, tím je celkový výsledek proporcinnější. V mém výzkumu se RR index pohyboval v rozpětí 0–79 a jeho průměrná hodnota činila 22,28 (tabulka 1).

Přibližme si princip měření reálných zbytků na praktickém příkladě, který je znázorněn v tabulce 7. Použijeme hodnoty z Taagepera a Shugartova [1989: 31, 34] srovnání matematických formulí.¹⁰ Pět stran A, B, C, D a E získalo 4850, 2900, 1400, 750 a 100 hlasů. Ucházejí se celkem o 5 mandátů. Hareova kvóta za pomoci metody

Tabulka 7. Příklad výpočtu reálné kvóty a reálného zbytku

M = 5		Strany					Celkem: RR index
Strana:	A	B	C	D	E		
Hlasů:	4 850	2 900	1 400	750	100	10 000	
Případ E1. Hare							
Mandátů:	2	2	1	0	0	5	
Průměr hlasů na mandát:	2 425	1 450	1 400*	0	0		
Reálné zbytky:	2 050	100	0	750	100	3 000**	30
Případ E2. D'Hondt							
Mandátů:	3	2	0	0	0	5	
Průměr hlasů na mandát:	1 617	1 450*	0	0	0		
Reálné zbytky:	500	0	1 400	750	100	2 750**	27,5

* reálná kvóta ** reálný zbytek

Zdroj: [Taagepera a Shugart 1989: 31, 34], autor.

¹⁰ Záměrně neuvádím vlastní vstupní hodnoty, jelikož se nechci dostat do podezření, že je volím tak, aby podporovaly mé teze.

největších zbytků rozdělila mandáty poměrem: 2, 2, 1, 0, 0. D'Hondtův dělitel je rozdělil odlišně: 3, 2, 0, 0, 0. Máme možnost obě situace porovnat. U všech bylo vypočteno, kolik jejich hlasů připadá na jeden jimi získaný mandát. Nejmenší z těchto průměrů se stal *reálnou kvótou*. Je to absolutně nejvyšší kvóta, kterou mohly být mandáty rozděleny s ohledem na danou distribuci mandátů.

RR index vyhodnotil proporčněji případ E2 – D'Hondt. Jeho reálný zbytek (2750 hlasů) je nižší než reálný zbytek u případu E1 – Hare (3000 hlasů). Když celkové reálné zbytky převedeme do podoby indexu, pak pro případ E1 $RR = 30$ a pro případ E2 $RR = 27,5$.

Tento nový index je ve své postatě zásadním vylepšením výše popsaného D'Hondtova indexu. Zejména proto, že se pohybuje v uzavřeném intervalu 0–100. D'Hondtův index byl dosud jediným nástrojem k měření proporcionality, který vycházel z principu nejvyšších průměrů, a konkuroval tak řadě klasických indexů ztělesňujících princip Hareovy kvóty a nejvyšších zbytků. Jeho velkým handicapem však byla forma jeho výsledků. Ty se pohybovaly v teoretickém intervalu $1-\infty$. Takto nestandardní forma výsledků činí D'Hondtův index složité interpretovatelným a jeho hodnoty nekomparabilními s tradičními indexy. To je jeden z důvodů, proč nebyl častěji používán. Naproti tomu nový index (RR) je snáze interpretovatelný a díky totožnému intervalu jeho hodnot (0–100) jej lze do jisté míry komparovat s jinými indexy. *RR index se podle mne stává vlajkovou lodí v oblasti měření proporcionality založené na principu nejvyšších průměrů, podobně jako je Loosemore-Hanby index vlajkovou lodí mezi indexy vycházejícími z principu nejvyšších zbytků.*

Jestliže vnímání proporcionality RR indexu vychází z principu nejvyšších průměrů, je zřejmé, že tento index bude za všech okolností vyhodnocovat nejproporčněji výsledky dosažené pomocí formule, které tímto způsobem rozděluje mandáty – D'Hondtova dělitele. Což je zřejmé nejen teoreticky, ale ověřené i empiricky v mém výzkumu. Je to stejné, jako když klasické indexy za všech okolností preferují výsledky Hareovy kvóty a metody nejvyšších zbytků. Jde o střet dvou základních, odlišných a do jisté míry protichůdných a konkurenčních konceptů proporcionality. Každý z těchto dvou základních pojetí ztělesňuje jedna ze dvou klíčových formulí. Od nich jsou pak odvozovány další volební formule, které jsou více méně jejich účelovými variantami.

Za připomenutí stojí paradox případů A1 a A2 (tabulka 2), které byt jsou tak diametrálně odlišné, byly Loosemore-Hanby indexem (a dalšími „příbuznými“ indexy) vyhodnoceny naprosto stejně. Jak by tuto situaci řešil nový RR index? Dokáže tyto dvě situace jednoznačně odlišit. Pro případ A1 je výsledkem $RR = 90$, pro případ A2 je $RR = 9$. Připomeňme, že hodnoty D byly v obou případech shodně $D = 9$. To však není obecným důkazem, že by měl být RR index lepší. I on pochopitelně může necitlivě vyhodnotit některé situace, se kterými by si naopak lépe poradily indexy klasické. Ideální index skutečně neexistuje.

Stejně jako Loosemore-Hanby index, trpí i RR index zvýšenou citlivostí na větší počet stran, které dokáží zvýšit míru celkově naměřené disproportionality. To je zřejmé z vysokých hodnot korelačních koeficientů v tabulce 3. Tento jev je u RR in-

dexu ještě silnější ($r = 0,581^{**}$) než u Loosemore-Hanby indexu ($r = 0,388^{**}$). Pokud budeme jev považovat za nežádoucí, můžeme se pokusit řešit jej podobným způsobem jako u klasických indexů – buď do indexu zakomponovat proměnnou počtu stran, nebo se pokusit malé rozdíly utlmit metodou čtverců.

První možnou úpravou je ARR index. Ten má k RR indexu stejný vztah, jako Rae index k Loosemore-Hanby indexu. Celkový reálný zbytek (RR index) je vydělen počtem kandidujících stran. Tím získáme ARR index, který udává *průměrný reálný zbytek na jednu stranu*. Vzorec, kde n znamená počet stran, je následující:

$$ARR = \frac{1}{n} \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right) \quad (9)$$

Index se pohybuje v intervalu 0–100/ n . V mé analýze nabýval hodnot 0–21,83 a průměr činil 3,68 (tabulka 1). Jistě nepřekvapí, že analogie s úpravou klasických indexů bude úplná i v tom smyslu, že ARR index začne trpět naprosto opačnou citlivostí na velký počet malých stran, která bude hodnotu indexu neúměrně snižovat (podobně jako u Rae indexu).

Kompromisem mezi oběma předchozími formami (RR a ARR) indexu je analogie s Gallagherovým Least squares indexem. Velmi malé strany nezískávají žádné mandáty, avšak jejich malé reálné zbytky mohou v součtu dosti ovlivnit hodnotu RR indexu směrem vzhůru a ARR indexu naopak. Oběma vlastnostem lze částečně čelit tím, že reálné zbytky jednotlivých stran budou nejprve umocněny na druhou, poté sečteny a součet následně odmocněn. Takto upravený vzorec, který jsem pracovně označil jako *SRR index*, vypadá následovně:

$$SRR = \sqrt{\sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)^2} \quad (10)$$

Jeho hodnota se bude pohybovat v intervalu 0–100, přičemž větší váha bude položena na velké reálné zbytky a těm malým bude přikládat menší význam.

Všechny indexy postavené na principu reálných zbytků splňují Daltonův princip transferu. Je pro ně typické, stejně jako pro D'Hondtův index, že citlivěji reagují na nadreprezentaci malých stran než na nadreprezentaci velkých. V tom se od klasických indexů liší vůbec nejvíce. Neměří totiž absolutní rozdíly, ale ty relativní, které bývají u malých stran zřetelnější. Vzhledem k faktu, že vycházejí z proporcionality založené na snaze o minimalizaci nadreprezentace, budou vždy nejproporčněji vyhodnocovat výsledky vyprodukované D'Hondtovým dělitelem. Do vzorců můžeme dosazovat údaje v procentech (výše popsané podoby vzorců), nebo v absolutních četnostech – tedy v počtech hlasů a počtech mandátů (viz tabulku 8).

Jakými indexy měřit proporcionalitu?

Odpověď na tuto otázku rozhodně není snadná. Jak bylo vysvětleno, existují dvě velké rodiny indexů založené na dvou velmi odlišných vnímáních proporcionality. Rozhodnutím se pro jeden nebo druhý koncept předem významně ovlivňujeme výsledek měření. Existují i indexy, které do těchto dvou velkých skupin nepatří. Ty ale také nejsou nestranné. Mezi ně patří například Sainte-Laguë index, který se vymyká oběma základním konkurenčním principům. Svými výsledky měření se však značně přibližuje výsledkům Loosemore-Hanby indexu. Korelace mezi oběma je naprosto mimořádná ($r = 0,954^{**}$). Protože neexistuje jednotná definice proporcionality, nemůže existovat ani jediný nástroj, který by nestranně dokázal posoudit míru disproportionality. Nezbývá než se smířit s tím, že jediný, ideální a nestranný měřicí nástroj prostě neexistuje. K podobnému závěru dochází na základě svého kvantitativního výzkumu i Pennisi [1998], zaujatost standardních indexů, a tím i absenci nestranného měřicího nástroje připomíná jak Gallagher [1991], tak Monroe [1994] i Taagepera a Shugart [1989].

Pro určitý typ analýz by však bylo vhodné disponovat nástrojem, který sice nebude nestranný, ale bude představovat alespoň kompromis mezi dvěma základními koncepty proporcionality. Takovým nástrojem by mohl být např. aritmetický průměr mezi hodnotami hlavních konkurenčních indexů. Pro tento účel jsem experimentálně vytvořil dva typy konstruovaných indexů.

První je aritmetickým průměrem hodnot Loosemore-Hanby a RR indexu. To je pochopitelné a zřejmé řešení, jelikož se jedná o dva základní indexy reprezentující dva odlišné konkurenční koncepty proporcionality. Problémem tohoto řešení je, že aritmetický průměr ponechá větší váhu RR indexu.

Druhým řešením je vážený průměr mezi Loosemore-Hanby a RR indexem.¹¹ Průměrná hodnota RR indexu ve výzkumu dosahovala 2,034násobku průměrné hodnoty D indexu. Vzhledem k rozsahu datového souboru můžeme předpokládat, že se jedná o jev zobecnitelný. Při určitém zjednodušení lze konstatovat, že jde cca o dvojnásobek. Dáváme tím nepatrný bonus ve prospěch Loosemore-Hanby indexu. V takovém případě můžeme vážený průměr obou indexů zjednodušeně vyjádřit takto:

$$\frac{2D + RR}{3} \quad (11)$$

Dosadíme-li oba vzorce a upravíme-li je, získáme následující podobu indexu:

¹¹ Podobně by bylo možné pokusit se zkonstruovat kompromisní vzorec mezi Least squares a SRR indexem, nebo mezi Rae a ARR indexem.

$$\frac{1}{3} \left(\sum |v_i - s_i| + \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right) \right) \quad (12)$$

Jestli má tento experimentální měřicí nástroj naději na reálné využití, to ukáže až jeho praktická aplikace. Jedno je však zřejmé už nyní. Multidimenzionalita vnímání proporcionality bude vždy značně komplikovat analýzu i interpretaci jejích výsledků.

Závěr

Tato stať se pokusila kriticky zhodnotit stávající a naprosto převládající přístup k měření proporcionality volebních výsledků. Tradiční indexy založené na principu sumarizace absolutních rozdílů mezi podíly hlasů a podíly mandátů jsou již dlouhou dobu známé svou vlastností nejlépe vyhodnocovat výsledky dosažené pomocí Hareovy kvóty a metody největších zbytků. Přes určité pokusy představit alternativní indexy (Sainte-Laguë index a D'Hondt index [Gallagher 1991]) zůstává odborná veřejnost stále na straně používání indexů tradičních. V této stati byla představena teorie reálné kvóty, která představuje teoretické vysvětlení pro alternativní přístup k poměrnému rozdělování mandátů (pomocí známého D'Hondtova dělitele). Tím se stává alternativním konceptem volební proporcionality a následně i východiskem pro její měření. Operacionalizací této teorie byl nalezen nový RR index a jeho dvě možné úpravy v podobě ARR a SRR indexů. Tyto měřicí nástroje nemají ambici být nestrannými. Takové zatím nalezeny nebyly a pravděpodobně ani nebudou. Jejich smyslem je reprezentovat alternativní koncepci proporcionality a vytvořit protiváhu stávajícím tradičně užívaným indexům. V závěru práce byl představen vzorec, který je kompromisem mezi oběma hlavními přístupy k proporcionalitě. Možnost jeho reálného využití pro méně zaujaté měření otestuje až praxe.

Příloha

V některé odborné literatuře se lze setkat s indexy, které využívají trochu jiný charakter vstupních proměnných [např. Pennisi 1998; Cortona 1999]. Místo procent se dosazují reálné hodnoty. V takovém případě v znamená počet hlasů pro stranu a s počet mandátů pro stranu. Ty jsou vyděleny celkovými počty hlasů V , respektive mandátů S . Tím získáme opět poměr jako v původně popsanych případech, který však nemá podobu procent (0–100), ale pouze podílů (0–1). Kvůli tomu se liší nejen podoba vzorců, ale i výsledků. Obě formy vzorců lze porovnat v tabulce 8. Zde se také nachází méně známé indexy, jejichž existence byla v textu pouze zmíněna, ale nebyly blíže popsány.

Tabulka 8. Přehled klasických vzorců proporcionality ve dvou formách

	za proměnné v a s se dosazují hodnoty hlasů a mandátů vyjádřené v procentech	za proměnné v a s se dosazují reálné hodnoty počtu hlasů, resp. počtu mandátů
Loosemore-Hanby index	$D = \frac{1}{2} \sum v_i - s_i $	$D = \frac{1}{2} \sum \left \frac{v_i}{V} - \frac{s_i}{S} \right $
Rose index	$R = 100 - \frac{1}{2} \sum v_i - s_i $	$R = 100 - \frac{1}{2} \sum \left \frac{v_i}{V} - \frac{s_i}{S} \right $
Rae index	$I = \frac{1}{n} \sum v_i - s_i $	$I = \frac{1}{n} \sum \left \frac{v_i}{V} - \frac{s_i}{S} \right $
Lijphart index ¹²	$L = \frac{1}{2} (v_1 - s_1 + v_2 - s_2)$	$L = \frac{1}{2} \left(\left \frac{v_1}{V} - \frac{s_1}{S} \right + \left \frac{v_2}{V} - \frac{s_2}{S} \right \right)$
Grofman index	$G = \frac{1}{N_v} \sum v_i - s_i $	$G = \frac{1}{N_v} \sum \left \frac{v_i}{V} - \frac{s_i}{S} \right $
Largest deviation index	$LD = \max v_i - s_i $	$LD = \max \left \frac{v_i}{V} - \frac{s_i}{S} \right $
Least squares index	$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum (v_i - s_i)^2}$	$LSq = \sqrt{\frac{1}{2} \sum \left(\frac{v_i}{V} - \frac{s_i}{S} \right)^2}$
Sainte-Laguë index	$SL = \sum \frac{(s_i - v_i)^2}{v_i}$	$SL = \sum v_i \left(\frac{v_i}{s_i} - \frac{V}{S} \right)^2$
D'Hondt index	$H = \max \frac{s_i}{v_i}$	$H = \max \frac{s_i}{v_i}$

¹² V případě Lijphartova indexu se za proměnné s a v označené indexy $_1$ a $_2$ dosazují hodnoty pro dvě nejsilnější strany.

RR index	$RR = \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)$	$RR = \frac{100}{V} \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)$
ARR index	$ARR = \frac{1}{n} \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)$	$ARR = \frac{100}{nV} \sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)$
SRR index	$SRR = \sqrt{\sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)^2}$	$SRR = \frac{100}{V} \sqrt{\sum \left(v_i - \frac{s_i}{\max \frac{s_j}{v_j}} \right)^2}$

TOMÁŠ LEBEDA (1976) vystudoval obor politologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (2001), kde získal i doktorát v téže oboru (2005). Je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR. Působí v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Přednáší několik kurzů na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na oblast voleb a volebních systémů a jejich vlivu na konstituování stranických systémů. Dále se soustředí na oblast hodnotových orientací a postojů veřejnosti souvisejících s politikou.

Literatura

- Allison, P. D. 1978. „Measures of Inequality.“ *American Sociological Review* 43: 865–880.
- Balinski M. L., H. P. Young. 1982. *Fair representation: Meeting the Ideal One Man, One Vote*. New Haven: Yale University Press.
- Cortona P. G. et al. 1999. *Evaluation and Optimization of Electoral Systems*. Philadelphia: Society for Industrial & Applied Mathematics.
- Fabian F., Z. Klubier. 1998. *Metoda Monte Carlo a možnosti jejího uplatnění*. Praha: Prospektrum.
- Filip, J. 1992. *Základní otázky volebního práva v ČSFR*. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Právnická fakulta.
- Fry, V., I. McLean. 1991. „A Note on Rose’s Proportionality Index.“ *Electoral Studies* 10: 52–59.
- Gallagher, M. 1991. „Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems.“ *Electoral Studies* 10: 33–51.
- Gallagher, M. 1992. „Comparing Proportional Representation Electoral Systems: Quotas, Thresholds, Paradoxes and Majorities.“ *British Journal of Political Science* 22: 469–496.
- Lebeda, T. 2001. „Hlavní proměnné poměrných volebních systémů.“ *Sociologický časopis* 37: 425–448.
- Lebeda, T. 2003. „Průzkumy volebních preferencí před volbami do Sněmovny 2002.“ *Politologický časopis* 10: 22–37.
- Lebeda, T. 2004. „Stručný přehled volebních systémů.“ Pp. 19–43 in M. Novák, T. Lebeda a kol. *Volební a stranické systémy. ČR v mezinárodním srovnání*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk.
- Lijphart, A. 1985. „The Field of Electoral Systems Research: A Critical Survey.“ *Electoral Studies* 4: 3–14.

- Lijphart, A. 1986. „Degrees of proportionality of proportional representation formulas.“ Pp. 170–179 in B. Grofman, A. Lijphart (eds.). *Electoral Laws and Their Political Consequences*. New York: Agathon Press.
- Lijphart, A. 1994. *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-seven Democracies, 1945–1990*. New York: Oxford University Press.
- Loosemore, J., V. J. Hanby. 1971. „The Theoretical Limits of Maximum Distortion: Some Analytic Expressions for Electoral Systems.“ *British Journal of Political Science* 1: 467–477.
- Monroe, B. L. 1994. „Disproportionality and Malapportionment: Measuring Electoral Inequity.“ *Electoral Studies* 13: 132–149.
- Pennisi, A. 1998. „Disproportionality Indexes and Robustness of Proportional Allocation Methods.“ *Electoral Studies* 17: 3–19.
- Rae, D. 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven: Yale University Press.
- Rose, R. 1984. „Electoral Systems. A Question of Degree or of Principle?“ Pp. 73–82 in A. Lijphart, B. Grofman (eds.). *Choosing an Electoral System*. New York: Praeger Publishers.
- Taagepera, R., M. Laakso. 1980. „Proportionality Profiles of Western European Electoral Systems.“ *European Journal of Political Research* 8: 423–446.
- Taagepera, R., M. S. Shugart. 1989. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press.

SOCIOLOGIA

SLOVAK SOCIOLOGICAL REVIEW

Časopis Sociologického ústavu / Journal of Institute for Sociology

Slovenskej akadémie vied / Slovak Academy of Sciences

Obsah

Ročník 38, 2006, č. 4, s. 281–364

ŠTÚDIE

Vašečka, Michal: *Sociologický výskum antisemitizmu na Slovensku po roku 1989 v kritickej perspektíve*

Findor, Andrej: *Limity a možnosti skúmania „národov“: od reálnych skupín ku kategóriám praxe*

Klobucký, Robert: *Hlasistická sociológia národa*

RECENZIE

Fukuyama, Francis: *Veľký rozvrat. Ľudská prirodzenosť a opätovné nastolenie spoločenského poriadku* (Bohumil Búzik)

Mansfeldová, Zdenka – Kroupa, Aleš: *Participace a zájmové organizace v České republice* (Monika Čambáliková)

Kunštát, Daniel (ed.): *České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti* (Milan Zeman)

Sociológia – redakce:

Klemensova 19

813 64 Bratislava

Slovenská republika

telefón: +421-2-52 968 125

fax: +421-2-52 962 315

e-mail: silvia.danisova@savba.sk

<http://www.sociologia.sav.sk/socas/index.html>

Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině k ambivalenci a vyjednávání*

DANA SÝKOROVÁ**

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

From Solidarity as a Basis of Intergenerational Family Relations to Ambivalence and Negotiating

Abstract: The author deals with the issue of family relationships and the exchange of help and support within a family. She analyses the development of theoretical studies of this problem in Western sociology in the past ten years. The article is linked to a previous article the author published in the *Czech Sociological Review* in 1996, in which she summarised the preceding decade. This time the article is not conceived as a 'classical' survey, but instead the author deliberately selects and presents the approaches, perspectives, theories and concepts of relational support in order to identify the main feature of theoretical development in the given period, which in the author's opinion is a tendency to try to overcome the still strong influence of the theory of structural functionalism and its normative concept of relationships between family generations. The logical framework of the analysis is formed by a confrontation between the model of intergenerational solidarity and the alternative concept of ambivalence that is currently asserting itself. In the article the author also refers to the results of her empirical research and links them to the concept of ambivalence in relation to interpretative sociology.

Keywords: intergenerational family relations, theories of the family support, intergenerational solidarity, intergenerational ambivalence, gerontosociology.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 683–699

Úvod

V článku volně navazujeme na naši přehledovou stať, v níž jsme na stránkách Sociologického časopisu č. 1/1996 revidovali teoretické konceptuální rámce intergenerační rodinné „solidarity“ ve druhé polovině minulého století až do počátku jeho deváté dekády [viz Sýkorová 1996]. Téměř po deseti letech se k tématu vracíme a analyzujeme další rozvoj teoretického bádání v dané oblasti. Naší ambicí není podat

* Autorka děkuje Gerlindě Šmausové a recenzentům stati za jejich podnětné připomínky.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, e-mail: dasy@centrum.cz.

úplný, systematický přehled a detailní popis *současných* teoretických přístupů, perspektiv, teorií a konceptů příbuzenské podpory v západní sociologii.¹ Soustředíme se na hlavní rys vývoje uplynulého období, který spatřujeme v úsilí překročit teoretické a metodologické limity, jež pro vysvětlení intergeneračních vztahů již dříve a dosti rigidně vytýčil koncept solidarity. Na závěr článku se krátce zaměříme na uplatnění nových teoretických přístupů v empirickém výzkumu v České republice, konkrétně na teoretické „konsekvence“ sociologického výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*.² Jeho výsledky týkající se vztahů v nejstarší generační dyádě rodičů a dětí považujeme za vhodnou poznámku k diskusi o teoretickém uchopení intergeneračních vztahů v širší rodině.³

1. Příbuzenská podpora jako téma vědeckovýzkumného zájmu na přelomu tisíciletí

Příbuzenská podpora nepřestala být frekventovaným tématem sociologie rodiny a gerontosociologie: Z titulů knih a abstraktů článků, které vyšly v devadesátých letech v prestižních zahraničních časopisech orientovaných na problematiku rodiny, stárnutí, stáří a sociálních vztahů, se téměř polovina věnovala různým aspektům poskytování sociální podpory nebo péče.⁴ Zájem o ně byl podpořen pokračujícími procesy stárnutí populací vyspělých zemí, vertikalizace rodinných struktur a formování *beanpole families* s mnoha žijícími, ale méně početnými rodinnými generacemi, rozšiřování příbuzenstva v rekonstruovaných rodinách v důsledku mnohonásobných rozvodů a opakovaných sňatků (*family blending*) a další diverzifikace forem partnerského a rodinného života [srov. např. Franklin, McKinnon 2000: 4].⁵ Už „pouhé“ akcep-

¹ Upozorňujeme zároveň na omezení vyplývající z primární orientace autorky na anglicky psanou či do angličtiny přeloženou literaturu.

² Projekt byl realizován v letech 2002–2004 za podpory Grantové agentury České republiky (reg. č. 403/02/1182).

³ Ve stati ponecháváme stranou vztahy a směnu pomoci a podpory mezi nejstarší a nejmladší rodinnou generací. Toto téma by však nemělo zůstat mimo zorné pole sociologů rodiny či gerontosociologů. V kontextu demografických změn totiž získává na aktuálnosti. Za inspirativní pro další výzkum považujeme naše zjištění, že interakce prarodičů a vnoučat se zdá být méně zatížena ambivalencí než dyáda starých rodičů a dospělých dětí. K vnoučatům mají senioři láskyplný, „bezvýhradný“ vztah, v němž jde primárně a „jen“ o emocionalitu. Zřejmě i díky generačnímu přesahu či absenci pocitu přímé rodičovské odpovědnosti vnímají vnoučata jinak než své děti a vznášejí k nim odlišná, v jistém smyslu nižší očekávání – i co se týče frekvence kontaktů a rozsahu a druhů pomoci a podpory. Výpovědi příslušníků střední generace současně ukázaly, že dospělá vnoučata mají nepřehlédnutelný podíl na asistenci prarodičům [Sýkorová 2003 a, b].

⁴ Allen, Blieszner a Roberto provedly obsahovou analýzu třinácti odborných časopisů (např. *Journal of Marriage and the Family*, *The Gerontologist*, *Research on Aging*, *Journal of Social and Personal Relationships* a dalších). Tématu rodinné gerontologie se týkalo třicet knih vydaných v předchozích deseti letech a 908 článků [Allen, Blieszner, Roberto 2000].

⁵ Pozornost přitahují i sociálně politické konsekvence rozvolnění rodinných sítí, resp. vazeb mezi rodinnými generacemi, k němuž demografické procesy spolu se změnami hodnot a hod-

tování této rozrůzněnosti, složitosti a fluidity rodinných uspořádání v sociologickém a sociálně gerontologickém studiu rodin středního a pozdního věku označuje Vern Bengtson za pokrok [2001: 5–6]. K výctu pozitiv lze přiřadit zřetelnější vyvážení dosud silně dominujících kvantitativních šetření kvalitativními studiemi, které přispěly k hlubšímu porozumění vztahům mezi rodinnými generacemi, sociální podpoře a rodinnému pečování. Vědění o rodině a příbuzenstvu bylo obohaceno výsledky řady dokončených longitudinálních studií [Bengtson et al. 2001; Eggebeen, Davey 1998; Sutor, Pillemer 1994]. Méně uspokojivě však sociologové reagovali na výzvu předchozí dekády „... rozvíjet teorii příbuzenských vztahů a směny pomoci a podpory“ [Sýkorová 1996: 52]. Tato oblast představuje podle názoru mnohých z nich stále ještě *under-theorised field* [Lüscher, Pillemer 1998; Marshall et al. 1993].

2. Solidarita a konflikt v teoriích příbuzenských vztahů

Hlavní proud empirické produkce týkající se vztahů mezi seniorskou a střední rodinnou generací zůstal svázán především s teorií strukturálního funkcionalismu. A to navzdory kritice, již konsenzualistické teorie byly a jsou vystaveny [Marshall et al. 1993; Allen, Blieszner, Roberto 2000; Hays 1998].

Teorie založené na konceptu solidarity

Terčem výhrad vůči teoriím opírajícím se o koncept solidarity je hlavně předpoklad existence normativně vymezených příbuzenských odpovědností a jejich jednoznačné akceptace individui, tak jak se objevují v *teorii závazku* [Rossi, Rossi 1990], *teorii citových vazeb* [Bowlby 1969; Ainsworth 1982] a *teorii intergenerační solidarity* [Bengtson et al. 1976]. Z těchto přístupů ponecháme stranou první dva, které jsme podrobněji popsali v naší předchozí stati [Sýkorová 1996]. Připomeňme pouze, že *obligation theory* odkazuje na společensky formulované „právo“ rodičů na pomoc ze strany dospělých potomků a „povinnost“ dětí toto právo naplnit (*felt obligation*) či na snahu mladší generace oplatit rodičům péči a výchovu v dětství a dosud poskytnutou pomoc (*filial responsibility*). Podle *attachment theory* je kontinuita kontaktů a protektivního a podpůrného chování dospělých dětí k rodičům zaručena nikoli „závazkem“, nýbrž silnými afektivními pouty.

notových hierarchií přispívají. Rizika týkající se zabezpečení seniorů jsou spatřována v tom, že členové rodiny nebudou schopni či ochotni stýkat se s příbuznými a pečovat o ně způsobem uspokojujícím jejich potřeby a očekávání a ani stát nebude moci kvůli nedostatečným zdrojům poskytovat kvalitní péči v žádoucím rozsahu. Někteří odborníci nicméně poukazují na silnou etiku rodinné péče, jež je „součástí evropských hodnot“ [srov. např. Mary Daly 2005: 390]. Podle názoru jiných bude intergenerační solidarita slábnout a zvláště pro bezdětné ztratí na významu. Ivo Možný a kol. hovoří o nevyhnutelné manifestaci dosud latentního napětí mezi „světem rodin“ a rozšiřujícím se „světem singlů“ [2004: 10].

Pozastavme se u vlivnější Bengtsonovy *theory of intergenerational solidarity*, která dominuje empirickému výzkumu příbuzenských vztahů více než třicet let. Vern Bengtson navázal v 70. letech minulého století na diskusi, jež vyústila v popření Parsonsovy teorie nukleární rodiny a Burgessovy teorie modernizace, implikujících izolaci dvougenerační rodinné jednotky a ztrátu významu širšího příbuzenstva. Opíral se o Litwakův koncept modifikované rozšířené rodiny, o rozsáhlé výzkumy Ethel Shanas a kolegů [Litwak 1965; Shanas et al. 1968] a nakonec o výsledky vlastní longitudinální studie [Bengtson, Roberts 1991].

Příbuzenská solidarita je v Bengtsonově teorii konceptualizována, narozdíl od výše zmíněných jednodimenzionálních modelů, prostřednictvím šesti dimenzí: (1) *asociační solidarity* definované jako frekvence interakce v rámci společných aktivit členů nukleární i rozšířené rodiny, (2) *afektivní*, tj. kvality interakce vnímané členy rodiny jako určitá míra citovosti, vřelosti, porozumění, ohledu k druhému, reciprocity vztahů ap., (3) *konsenzuální*, určené stupněm podobnosti hodnotových orientací a specifických, sociálně politických a náboženských názorů, (4) *funkční*, vyjádřené rozsahem či intenzitou poskytování různých typů asistence, (5) *normativní*, dané mírou shody příbuzenských norem, idejí a hodnot a nakonec (6) *solidarity strukturální*, zohledňující počet členů každé rodinné generace, kompozici rozšířené rodiny a geografickou proximitu jejich individuálních domácností [např. Bengtson, Schrader 1982].⁶

Byť implicitně, přesto i tento model solidarity počítá s působením jasných kulturních vodítek regulujících intergenerační vztahy, tzn. také rozsah, míru a legitimitu pomoci a podpory [srovnej Sýkorová 1996]. Dostává se tím do rozporu s empirickými výzkumy, z nichž je patrná spíše absence norem, resp. relativita morálních závazků [Finch 1989; Finch, Mason 1993]: Kontakty mezi jednotlivými příbuznými se totiž realizují mnohdy selektivně, na bázi dobrovolnosti. Instrumentální pomoc dospělých dětí bývá stimulována „až“ specifickou, aktuální potřebou rodičů, a odpovídá tedy více konceptu *situačně podmíněné směny – contingent exchange perspective* [Eggebeen, Davey 1998: 941–8; rovněž Allen, Blieszner, Roberto 2000].

Tím, že teorie solidarity akcentuje hlavně pozitivní dimenze intergeneračních vztahů, kohezi, integraci, resp. konsenzus, ocitají se na okraji jejího zorného pole rozpory mezi příbuznými, rodinné krize a jejich řešení. Mainstreamovým empirickým pracím pak rozpačitý či dokonce odmítavý přístup ke konfliktu a negociaci v rodinném životě dodává, řečeno slovy Victora Marshalla, „podivnou, archaickou příchutí“ [Marshall et al. 1993: 47] zvláště ostře kontrastující s konfliktologickým pojetím rodiny a příbuzenstva.

⁶ K aktuálním empirickým studiím vycházejícím z teorie intergenerační solidarity patří např. práce Bengtson, Burgess a Parrott [1997], Parrott a Bengtson [1999], Silverstein a kolegů [1998].

Teorie založené na konfliktu

V souladu s tezí, že konflikt je včleněn do všech druhů sociální interakce [Sprey 1979], chápou konfliktologové i rodinu jako „arénu“, v níž konflikt nutně vzniká v důsledku konfrontace jejích členů kvůli vzácným zdrojům a musí být jimi regulován. Konflikt má podle nich strukturální rozměr: V průběhu života se zdroje rodinných generací mění, modifikují se možnosti vytváření mocenských koalic v rámci rozšířené rodiny i podmínky a způsoby řízení konfliktů – včetně těch, které se objevují při vyjednávání pomoci a podpory. Příkladem je negociace změny odpovědnosti a pravomocí dospělých dětí vůči zcela nesoběstačným rodičům, v níž jde o *bazální konflikt* o „podstatná pravidla hry“ [Scanzoni 1972].⁷

Feministická varianta teorie konfliktu poukázala na spojení feminizace chudoby a rodinného pečování s genderově nerovným patriarchálním systémem alokace práce a ekonomických odměn [Allen, Hawkins 1999: 199–201]. Zájem feministických teoretiků o péči jako způsob vykořisťování žen podpořil v předchozí dekádě posun od obecných témat příbuzenských vztahů ke specifickým otázkám pečovatelské zátěže (viz koncept *caregiver burden*). Sociální izolace, napětí, konflikty a rodinné násilí byly interpretovány jako přímý důsledek stresu pečujících osob, nejčastěji právě žen [Chiriboga 1987: 637–638].⁸ Popřením „harmonie zájmů uvnitř jednotného celku rodinného společenství“ a odhalením rozporů inherentních „ženským“ rodinným a pečovatelským aktivitám [Stoller 1993] se feministická sociologie stala jedním z inspiračních zdrojů teoretického konceptu intergenerační ambivalence (*intergenerational ambivalence*). O tomto konceptu pojednáme obsáhleji níže v textu, neboť oživil diskusi na téma krize modelu solidarity a sám představuje jeho významnou alternativu. Nejprve však odkažme na postmoderní teorii rodiny, z níž koncept ambivalence rovněž čerpal.

Postmoderní teorie rodiny

Postmoderní teorie reflektuje reálnou konfrontaci jedinců jako členů rodin s dramaticky vyostřenými rozpory ve společenských idejích a hodnotách, zejména mezi osobní autonomií a požadavky komunity, mezi individuální svobodou a spoléháním na sociální instituce, a s absencí či zásadní neurčitostí rychle se měnících „pravidel“ fungování sociálních vztahů [Gubrium, Holstein 1999; Stacey 1990]. Teoretici pozdní moderny, postmoderny či reflexivní modernizace charakterizují rodinu jako sko-

⁷ Obdobně je tomu v případě dcer či snach, které s oporou větších instrumentálních zdrojů vyjednávají přerozdělení svého podílu a podílu manželů nebo bratrů na poskytování pomoci starým rodičům.

⁸ Teoreticky bylo pečování uchopeno jako rodinná krize nebo stresor, s nímž se rodina vyrovnává, k popisu procesu coping sloužil nejčastěji Hillův ABCX model [Hill; McCubbin, McCubbin; citováni in Marks 1998: 637]. Přesun zájmu byl podnícen i rozvíjejícími se výzkumy stresu a coping modelů.

rápkovou instituci skrývající pod stejným označením zásadně změněnou podstatu [Giddens 2000]. Rodina se v podobě husté a pevné sítě sociálních vazeb stává v době *tekuté modernity* překážkou individuální svobody, „... násilím páchaným na nedotknutelné autonomii subjektu“ [Bauman 1995: 35]. Ve společnosti se ztrácí pevnost názorů na sexualitu, lásku, vztah jedinců k manželství a rodině, jejichž význam je tak určován individuálními rozhodnutími a volbou [Beck, Beck-Gernsheim 2002; Bauman 2002: 17]. V *unikajícím světě rodiny* [Giddens 2000], v rodinné *hře* se neustále zvažují a nakonec vyjednávají odlišné ambice v zaměstnání a vzdělávání, rodičovské povinnosti i monotónní domácí práce [Beck 2004]. Staronová otázka, zda je rodina v krizi, anebo se flexibilně přizpůsobuje tlaku okolních změn, je současně otázkou týkající se intergeneračních vztahů v rodině: Mohou starší rodiče počítat s podporou ze strany dětí, podle Ulricha Becka nesmlouvavě nezadaných jedinců, nezatežujících se vztahy, manželstvím či rodinou [op. cit.: 118–119]? Jednoznačné ano najdeme opět pouze v teorii *intergenerační solidarity*. (Vern Bengtson tvrdí, že 21. století přináší zvýšenou potřebu interakce, podpory a vzájemného ovlivňování rodinných generací a posílení role příbuzných ve vertikální linii [2001: 1–5].)

Postmoderní teorii, stejně jako teorii feministickou, charakterizuje kritický odstup od dualistického myšlení. S ním je spojen rovněž vznik shora zmíněného konceptu intergenerační ambivalence.

Koncept intergenerační ambivalence

Kurt Lüscher a Karl Pillemer vytvářeli koncept intergenerační ambivalence explicitně jako alternativu k teoretickým přístupům založeným na dichotomii „solidarita versus konflikt“. Dokazují naopak, že vztahy mezi rodinnými generacemi produkují solidaritu *zároveň* s konfliktem [1998], a jak dodávají další stoupenci konceptu, příbuzenství představuje „... specifický druh vazeb a inkluze i disociace a exkluze, ... rovnosti i hierarchie a násilí“ [Franklin, McKinnon 2000: 4].

Intergenerační ambivalence je v publikaci Lüschera a Pillemera [1998: 416] definována jako kontradikce ve vztazích mezi rodiči a dospělými dětmi, jež mají psychologickou a sociologickou dimenzi (viz *psychologická* a *sociologická ambivalence*). V subjektivní rovině poznání, emocí a motivace získává ambivalence podobu *simultánního* prožívání lásky i odporu; vřelosti a uspokojení *spolu* s frustrací, nespokojenosti a zlostí, tj. emocionální disonance provázející i poskytování pomoci členům rodiny. Na úrovni sociální struktury, tj. institucionálních zdrojů a požadavků, či statusů, rolí a norem, jde o „inkompatibilitu normativních očekávání postojů, názorů a chování“, resp. o protikladné normativní tendence obsažené v sociální definici role.⁹ Intergenerační ambivalenci vyostřuje *statusová změna*, jakou je penzionování, ovdovění či obrat rolí v důsledku totální závislosti starých rodičů na dospělých dě-

⁹ Lüscher a Pillemer zde odkazují na práce Roberta K. Mertona a Elinor Barber [1963] a Rose L. Coser [1966].

tech (*role reversal*), neboť „implikuje konformitu s požadavky jedné pozice, a tím současně nonkonformitu s požadavky pozice druhé“ [op. cit.: 144].

Ambivalence mezi rodinnými generacemi jsou vyvolávány střetem závislosti a autonomie, konfliktními normami regulujícími vztah obou generací a rozpory vyplývajících ze solidarity: Dilema *závislosti* a *autonomie* zasazují Lüscher a Pillemer do struktury párových statusů rodiče a dospělého dítěte. Charakterizují ho směsí očekávání podpory, resp. příbuzenské solidarity, a protichůdné snahy být psychologicky, ekonomicky a sociálně autonomní.

Typickým příkladem *konfliktnosti norem* reciprocity a solidarity je příbuzenská odpovědnost vůči fyzicky nesoběstačným starším lidem: na jedné straně zjevná snaha o vyváženost profitu a ztrát, na straně druhé tlak na altruistické poskytování pomoci bez ohledu na návratnost investic, pečovateli zažívá pocit viny z neadekvátního chování při preferenci kterékoli z obou norem, příjemce kalkulující s rodinnou solidaritou zároveň trpí vlastní bezmocností a neschopností pomoc oplatit. Ambivalenci ve vztahu nejstarší a prostřední rodinné generace často rámuje rozvíjející se konflikt mezi loajalitou dospělého dítěte k rodiči a k vlastní prokreační rodině. Konflikty tedy vznikají mezi biologicky založenými faktory (poutem mezi rodičem a dítětem), faktory socializačními (socializací k převzetí pečovatelské role), konkurujícími si rolemi (dítěte, manžela či manželky a matky či otce) a protikladnými sociálními normami [srovnej George 1996].¹⁰

Extenzivní *solidarita rodinných generací* zahrnuje s vyšší pravděpodobností dissatisfakci, napětí, konflikty a boj o autonomii. Lüscher a Pillemer se v této souvislosti odvolávají na zjištění Friedera Langa a Margaret Baltes [1997], že ve vysokém stáří a při snížení fyzické soběstačnosti seniorů mohou časté kontakty s druhými omezit příležitosti k osvědčení osobní kompetence a snížit pocit osobní autonomie. Také závěr o redukci životní pohody (*well-being*) vyvolané přijímáním kognitivní či „informační“ podpory a s ní spojeným pocitem ohrožení nezávislosti, poukazuje podle Lüschera a Pillemera na ambivalence obsažené v příbuzenských vztazích [op. cit; viz i Lang 2001].

Oba autoři se obracejí v neposlední řadě na gerontologickou literaturu o zneužívání seniorů v rodině, která konzistentně dokumentuje klíčový význam vzájemné závislosti dospělých dětí a rodičů v dynamice násilí. Týraní rodiče zaujímají typicky submisivní pozici vůči svým dětem, jsou odkázáni na jejich pomoc, nezřídka bývají fyzicky či mentálně handicapováni. Týraní dospělé dítě je s rodiči svázáno abnormálně silnou vazbou, zpevněnou jeho neschopností završit žádoucí psychickou, sociální i ekonomickou separaci od rodičů [Pillemer 1985; blíže Sýkorová 2002].

Na Lüschera a Pillemera navazují Ingrid Connidis a Julie McMullin, které vysvětlují ambivalenci „zřetelně sociologicky“ [Connidis, McMullin 2002: 594], ve vazbě na sociální strukturu a moc. Ve svém konceptu *strukturované ambivalence* (*structured ambivalence*) zdůrazňují vliv zdrojů, resp. sociálního statusu individuů na ambivalenci, již čelí v rodinných vztazích, a na možnosti jedinců v procesu jejich ne-

¹⁰ Což zdůrazňuje rovněž Nadine Marks [1998].

gociace. Konflikt je spojován s třídní, genderovou a etnickou strukturací sociálních vztahů, ne s interpersonálními vztahy *per se*. Tudiž i ambivalence vznikající při výkonu mnohonásobných rolí jsou dávány do souvislosti nikoli s rolemi samotnými, nýbrž se zasazením strukturovaných sociálních vztahů do konfliktních sociálních domén na institucionální úrovni [srov. op. cit.: 598–599]. Například kontradikce vyplývající ze souběžného poskytování péče a výkonu zaměstnání nejsou tedy interpretovány jako konflikt rolí pečující dcery a zaměstnané ženy, ale jako *strukturální* konflikt rodiny a placené práce.

Revize teorie intergenerační solidarity

Publikace konceptu ambivalence přispěla ke změně konkurenčního teoretického modelu intergenerační solidarity. Vern Bengtson s kolegy začali v jeho rámci zvažovat „dialektiku jako vlastnost solidarity“, a do původní koncepce včlenili *paradox solidarity a konfliktu*. Dimenze solidarity jsou jimi nyní prezentovány jako kontinuum sevřené póly intimity a distance, souhlasu a rozporu, závislosti a autonomie, integrace a izolace, dostupnosti a bariér, familismu a individualismu [Bengtson et al. 2002; Silverstein et al. 2004]. Klasifikační schéma solidarity tím ovšem nepostihuje skutečnou dialektiku spočívající v *simultánní* přítomnosti kontradikcí v procesu vyjednávání rodinných vztahů. (Ostatně Bengtsonova interpretace jejich vývoje od „samozřejmé“ harmonie na počátku k pozdějším konfliktům vznikajícím v konfrontaci „ideálních vztahů s realitou“ [Bengtson et al. 2002: 574n] dokumentuje nepochopení podstatě ambivalence.) Model solidarity nadále představuje soustavu operačních definicí zúžených na šest proměnných, jejichž měření neposkytne nic více, nic méně než obraz frekvence kontaktů, rozsahu či intenzity vzájemné pomoci, názorové shody a geografické dostupnosti. Přes deklarované oddělení dimenzí solidarity, které podle Bengtsona „indikuje ambivalenci“ [op. cit.: 571], teorie fakticky neopustila ideu jejich vzájemného spojení.

Revize příliš nerozšířila schopnost modelu zachytit diverzitu intergeneračních vztahů. Typologie, zahrnující vztahy od vysoce solidárních *tight-knit*, přes *sociable*, *intimate*, resp. *distant* a *obligatory* typy až po silně uvolněné *detached* vztahy uvnitř rodiny v krizi,¹¹ odráží různost opět pouze na základě míry solidarity v jejich jednotlivých dimenzích, nikoli s ohledem na třídu, gender, věk či etnicitu [op. cit.: 572]. Paradigma solidarity si podržuje představu „přirozeného světa rodin“, do něhož nepatří méně běžné a méně stabilní, a tudíž „deviantní“ formy. Těm ve skutečnosti připisuje inferiorní status, a stále tak podporuje normativní hodnocení rodinných uspořádání [srov. i Connidis, McMullin 2002; Lüscher 2002].

Ke kritickému hodnocení modelu intergenerační solidarity, včetně jeho „durkheimovských kořenů“, se připojila také Gunhild Hammarström [2005]. Za výcho-

¹¹ Bengtson a kol. vycházejí z longitudinální studie třígeneračních rodin [Silverstein, Bengtson 1997: 442].

disko k novému výkladu doporučuje Weberovu typologii sociálního jednání, která nevytváří dichotomii a umožňuje zachytit diverzitu sociálních vztahů.

Integrace konfliktu do modelu intergenerační solidarity znamená současně příklon k *teorii sociální směny* (*social exchange theory*), který je patrný v předpokládaném spojení mezi směnou pomoci a normativními očekáváními příbuzenských závazků [Hammarström 2005: 37]. Samotná teorie směny se ovšem staví *proti* teoriím altruismu a motivace příbuzenské pomoci závazkem či pocitem odpovědnosti – nezřídka je jí přisuzována větší explanační síla než právě těmto modelům [Eggebben, Davey 1998]. Nicméně i slabiny teorie sociální směny jsou chronicky známé a zejména tváří v tvář složitosti intergeneračních vztahů ostře viditelné [např. Passuth, Bengtson 1996: 18]. Uvažuje totiž aktéry, kteří se angažují v interakci jen potud, pokud odměny z ní převyšují náklady (*overbenefit*) nebo se jim rovnají (*equal exchange*), popřípadě absentují-li výhodnější alternativy či hrozí negativní sociální sankce. Nevyváženost směny (*underbenefit*) podle ní vyvolává distress a následně úsilí o redukci imbalance, eventuálně zrušení vztahu. Domníváme se, že podstatu vazeb mezi rodinnými generacemi nelze vysvětlit jednoduše racionální směnou. A to ani poté, co byla prostřednictvím konceptu *spravedlivé směny* (*equity theory*) překonána představa bezprostřední evaluace dluhů a kreditů a permanentního „propočítávání“ ekvivalentnosti směny a uznány mechanismy legitimizující její asymetrii [blíže viz Sýkorová 1996: 55].

V aktuálně probíhající vědecké diskusi o konstruktu solidarity se tříbí i konkurenční koncept ambivalence. Jak výslovně podotýkají Connidis a McMullin, děje se tak „ve spojení se silnými teoretickými tradicemi sociologie“, zvláště sociologie interpretativní [2002: 594, 600]. Interpretativní přístup konvenuje konceptu ambivalence mimo jiné právě tím, že zásadně vylučuje normativní pojetí rodinných, resp. generačních vztahů.

Interpretativní sociologie

Proti preskriptivní, normativní představě rodiny a příbuzenství kriticky vystupuje jednak *symbolický interakcionismus* se svou *teorií rolí* [Burr, Leigh, Day, Constantine 1979], a hlavně pak *sociální konstruktivismus* [Reiss 1980]. První z uvedených směrů interpretativní sociologie prezentuje rodinu jako společenství nositelů rolí, kteří v interakci konstituují rodinný život [Turner 1970]. V intencích tohoto paradigmatu je výkon rodinných rolí chápán ve spojitosti s vnímanou jasností rolových očekávání, vědomím sociálního konsenzu v očekávání vůči roli a pocitem úspěšnosti jedinců v jejich naplnění. Nedisponují-li aktéři dostatečnými zdroji nebo jsou-li očekávání vztažená k mnohonásobným rolím spojena s vysokou zátěží, popřípadě jsou-li rozporná, vzniká rolové napětí. Zdůrazňován je také význam rituálů a anticipační socializace pro usnadnění převzetí role, resp. rolového přechodu. Integrace symbolicko-interakcionistického konceptu sociální role a *perspektivy životního běhu* (*life course perspective*) umožnila vysvětlit dynamiku příbuzenství jako transformaci pozic a rolových odpovědností a z ní vyplývající nutnost opětovné negociace vztahů

mezi rodinnými generacemi [Settersten 2002: 67]. Definice rolí rodiče a dítěte jsou ve stáří považovány za méně zřejmé než v předchozích fázích životního běhu, což s sebou přináší otevřenější vyjednávání o jejich obsahu.

O koncept sociální role se opírá např. pojetí péče o člena rodiny. Pečovatelská role, kterou dospělý člověk přebírá často několikrát v životě, se stává součástí jeho identity spolu s rolovými očekáváními sociálně konstruovanými v konkrétním historickém čase vůči konkrétní sociální pozici [Marks 1998; Moen et al. 1994]. V symbolicko-interakcionistickém rámci je tematizováno také souběžné zvládání nároků role pečovatele, manžela či manželky, rodiče, eventuálně prarodiče, a role profesní, resp. vyrovnávání se s odlišnými očekáváními významných „partnerů v interakci“. Podle teorie navýšení (*enhancement theory*) je poskytování péče podpořeno zkušenostmi, dovednostmi či rozvinutou schopností strategického uvažování získanými v jiných rolích. Teorie rolového přetížení (*role overload*) naopak předpokládá znásobené „břemeno“ ženy ve starším středním věku, která k dosavadním rolím přebírá zmíněnou roli pečovatelskou [Menaghan, Parcel 1990].

Ještě zásadněji než symbolicko-interakcionistická teorie rolí se k normativní koncepci tradiční rodiny a formy a organizace péče o příbuzné vyslovuje *sociální konstruktivismus*. Tento směr odkrývá sociálně konstruovanou podstatu ideologie familismu a ukazuje, jak členové rodiny internalizují normy odpovědnosti za péči o staré příbuzné a pod tlakem těchto norem a s nimi spojených sankcí jednájí, resp. „přirozeně“ slouží a obětují se druhým. Obzvláště silný normativní tlak vyvíjený na ženy sociálně označené za hlavní pečovatelky vede ke konformnímu jednání, které Hillary Land a Hillary Rose nazvaly „nedobrovolným, povinným altruismem“ [Land, Rose in Walker 1996: 279–280]. Konstruktivistická perspektiva odhaluje, jak jsou zásady „správného“ vykonávání příbuzenských rodinných rolí zakotveny ve společné zásobě vědění, jak jsou na různých úrovních legitimizace zdůvodňovány způsoby „vhodného“ chování jedinců vůči příbuzným a jak jsou vynucovány [srov. Berger, Luckmann 1999: 68–109]. Upozorňuje, jak do interakce rodinných generací, směnu pomoci a podpory nevyjímaje, vstupují stereotypy a mýty jako produkty *sociální konstrukce nerealit* [Možný 2002; Plaňava 1998; Sýkorová 1996]. Nosným tématem konstruktivistické teorie je rovněž stvrzování, resp. udržování reality či identity jedince. Podle konstruktivistů k němu dochází běžně v rodinné konverzaci při osobních kontaktech, zatímco v krizových situacích se uplatňují explicitní, velmi důrazné postupy, často rituály [Berger, Luckmann 1999: 152–3; rovněž Marshall et al. 1993: 56].¹²

Ze stručného náčrtu teorie je zřejmé, že interpretativní sociologie integruje četné výzkumné nálezy poukazující na konflikty či ambivalence v intergeneračních vztazích. V následující části článku ověříme plausibilitu, resp. explanační potenciál tohoto přístupu na příkladu českého výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie chování osobní autonomie*, který byl do interpretativní perspektivy zasazen. Ukážeme nosnost jak konceptu ambivalence, tak jeho spojení s interpretativní sociologií.

¹² Výtky, kritizující vesměs primární koncentraci interpretativní sociologie na mikrosociální procesy „na úkor“ strukturálních komponentů sociálního chování, v zásadě nezpochybují její přínos [Passuth, Bengtson 1996: 20–23, Bengtson, Burgess, Parrott 1997: 77].

3. Příbuzenská podpora ve světle konkrétního sociologického výzkumu

Projekt *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie* se zaměřil na osobní autonomii ve stáří a strategie jejího zachování, které zkoumal z pohledu seniorů a dospělých dětí.¹³ Obě generace uvažovaly o vlastní autonomii v rámci vzájemných sociálních kontaktů, vztahů a sociální podpory.

Pro seniory je interakce s dospělými dětmi a jejich rodinami významnou strategií zvládnutí stáří, přijímanou pomoc však *současně* spojují s rizikem zúžení své autonomie. *Na jedné straně* vidí v dětech zdroj pomoci, *na straně druhé* se brání jej využívat a snaží se být soběstační a samostatní v každodenních činnostech, ve financování svých potřeb a v rozhodování. Dospělé děti oceňují nezávislost rodičů, *zároveň* jejich úsilí nezřídka interpretují jako tvrdohlavost. Ačkoli *respektují* rodičovskou autonomii, v jejich výpovědích je patrný *tlak* na „vhodné“ chování rodičů, byť jemný, neuvědomovaný a vedený „nejlepšími úmysly“. Také poukazovaly na sociální očekávání příbuzenské odpovědnosti vůči starým lidem, souhlasily s tím, že „by se mělo pomáhat, protože to jsou rodiče a je to morální povinnost dětí“ [srov. Ganong, Coleman et al. 1998: 608; Piercy 1998; Rein 1994; aj.], silně zdůrazňovaly svoji roli v pomoci rodičům a prezentovaly se jako ti, „kdo jsou zde a připraveni pomáhat“. Takřka *jedním dechem* ale upozorňovaly na limity vlastních možností zajistit rozsáhlejší a pravidelnou asistenci a *fakticky* váží pomoc na určité podmínky, často s explicitním odkazem na svoji autonomii. Pomoc dospělých dětí rodičům není bezpodmínečná, ale spíše vyjednávaná s ohledem na kontext.

Sociální interakce nejstarší a střední rodinné generace tedy přináší nemálo důkazů *ambivalentnosti* příbuzenských vztahů. Zjistili jsme, že ambivalence jsou obsaženy i ve *vyjednávání* participace sourozenců a členů jejich rodin na zabezpečení pomoci rodičům. Sourozenecká asistence zdaleka není „samozřejmá“, „spontánní“, „ustavená odjakživa“ a vyjednávání její organizace je vzdáleno hladkému a bezrozpornému procesu, přestože jej řada dospělých dětí takto líčí. Sourozenci „hlídají“ *fairness* svých podílů vzhledem k časovým možnostem, geografické proximitě, eventuálně kompetenci, zdrojům, genderu či reálnému nebo anticipovanému podílu na dědictví. Zjevně srovnávají, váží rozsah angažovanosti vůči sobě navzájem i vůči

¹³ Ve výzkumu byla kombinována kvalitativní a kvantitativní metodologie jak sukcesivně, tak fakticky na různých úrovních tvoření dat [Loučková 2001]. V celkové koncepci integrované strategie převažoval vzhledem k výzkumným záměrům induktivní přístup. Z multi-zdrojového projektu využíváme v této stati pouze výsledků dílčích výzkumů seniorů a dospělých dětí (317 a 294 respondentů) a kvalitativní studie seniorů metodou zakotvené teorie (18 participantů). V dílčích výzkumech bylo dominantní technikou semistrukturované interview a data, tedy i ta, o která se opíráme v článku, byla analyzována kvalitativními postupy. V kvalitativní studii jsme aplikovali nestrukturované interview a analytické postupy typické pro metodu zakotvené teorie. Doplňující technikou bylo pozorování. (Podrobněji o metodologii viz Sýkorová [2003a, b] a Loučková [2004].) Především, že při čtení výzkumných závěrů je třeba vzít v úvahu mechanismy pozitivní sebeprezentace respondentů. Zvláště jde-li o sociálně očekávané pozitivní vztahy mezi rodinnými generacemi, vzájemnou pomoc a podporu.

uznání projevenému rodičem tomu či onomu dítěti. Nezřídka prožívají pocity nepřiměřenosti nároků rodičů, nespravedlnosti rodičovských „odměn“, tj. nedostatku uznání a nepochopení z jejich strany, a tím i sourozeneckou rivalitu. Cesta k výsledku, že rodičům *vždy někdo pomůže*, je v mnohých případech spojena s napětím, konflikty. Nicméně *nakonec přece jen někdo z dětí pomůže*. Podstatnou roli zde hraje *reciprocita* v intergeneračních vztazích – za zájmem dospělých dětí na udržování kontaktů s rodiči a za ochotou a připraveností jim pomáhat lze identifikovat akcent na „celoživotní“ spolehlivost rodičů. Samotní senioři pocítují potřebu reciprocity zvláště silně a v souladu s ní orientují své jednání na vyvážení směny s dospělými dětmi, významným prostředkem se zdají být peníze. (Reciprocitu jako obecný princip fungování příbuzenstva uznávají Clare Wenger a kolegové [1996], Janet Finch [1989] spolu s Jennifer Mason [1993] a Andrew Sixsmith [1986]. Na reciproční charakter podpůrného chování starších osob poukazuje také Yean-Ju Lee a kolektiv [1994].)

Do interakce rodičů a dětí vstupují mechanismy omlouvání, reinterpretace významů. Např. řidší kontakty s dětmi a jejich neschopnost aktuálně či perspektivně pomáhat senioři zdůvodňují „těžkou životní situací a problémy“ dnešní střední generace. Děti označují nežádoucí vměšování rodičů do své autonomie za dobrý úmysl, „přirozený“ rys rodičovství a konflikty s nimi, ač negativně prožívané, zlehčují. I výhrady dospělých dětí na adresu sourozenců překrývá tendence je ospravedlnit. Rodiče a děti se vyhýbají konfliktům, namísto toho vyjednávají a docházejí ke kompromisům. Obě generace zakládají *strategii udržování dobrých vztahů* především na taktice vstřícnosti a tolerance, ohleduplnosti, respektu vůči druhému. Současně regulují frekvenci či obsah sociálních kontaktů a vztahů, včetně poskytované a přijímané pomoci a podpory. Těmito způsoby udržování sociální distance a blízkosti se zřejmě vyrovnávají i s ambivalencemi ve vzájemných vztazích.

Shrneme-li, příbuzenství je seniory a příslušníky střední generace prožíváno jako směs spřízněnosti i žárlivosti, angažovanosti v osobním sdílení, ochoty „táhnout za jeden provaz“ i vyhýbání se druhým a rodinné odpovědnosti. Náš výzkum tak poskytuje podporu teoretickému konceptu intergenerační ambivalence. Výzkumná zjištění naznačují možnost aplikovat jej na vysvětlení podstaty sourozeneckých vztahů v dospělosti, tzn. rozšířit koncept o rozměr ambivalence *intragenerační*.

Výzkum rovněž přispěl k porozumění způsobům překonávání ambivalencí. Některé z mechanismů připomínají vyjednávání strukturovaných závazků v rodině, které Connidis a McMullin nazvaly *diskusí legitimacy omluv (excuses)*. Jimi se v interakci etabluje to, co příbuzní *mohou* či *nemohou* splnit, v konfrontaci s představou rodinných odpovědností [2002: 599–600]. Příkladem *excuse* z našeho výzkumu je i konstrukce „dospělé děti *nemohou* pomáhat starým rodičům kvůli pracovním povinnostem, nedostatku času, ačkoli chtějí“.

Námi užitá kvalitativní metodologie se ukazuje být adekvátním přístupem k zachycení ambivalencí v příbuzenských vztazích, jak předpokládali Lüscher, Pillemmer [1998], Connidis a McMullin [2002]. Tvrdíme, že teoretický koncept příbuzenské ambivalence je kompatibilní s interpretativní sociologií.

Závěr

V úvodu stati jsme konstatovali, že stav teoretického bádání v oblasti příbuzenských vztahů a směny pomoci a podpory je v zahraniční sociologii či sociální gerontologii hodnocen relativně kriticky. Sami však vnímáme rozvoj teorie ve sledovaném období příznivěji: Interpretujeme jej jako významný posun, který spatřujeme zejména v představení konceptu intergenerační ambivalence. Ačkoli koncept nemusí přinést „paradigmatický obrat“, jak tvrdí jeho odpůrci a připouštějí proponenti [Bengtson et al. 2002 *versus* Connidis, McMullin 2001], přinejmenším otřásl dosavadní hegemonií modelu mezigenerační solidarity a podnítl živou vědeckou diskusi. Očekáváme, že právě z konfrontace vědeckých názorů vyplyne hlubší porozumění vztahům mezi rodinnými generacemi.

Sdílíme názor Katherine Allen a kolegů, že další studium rodiny a příbuzenství se bude vyznačovat kromě větší míry integrace kvalitativních a kvantitativních přístupů a senzitivity vůči různorodosti rodinných trajektorií v pozdějších fázích života také „kreativní aplikací rozvinutých teoretických rámců“ [Allen et al. 2000: 12]. Kreativita podle nás znamená jednak užití *mnohých* přístupů – nejen strukturálního funkcionalismu, nýbrž i těch, které byly zmíněny v našem přehledu. Současně její přínos vidíme v překonání *teoretické neurčitosti* charakterizující současnou verzi modelu intergenerační solidarity – jeho deklarovanou kompatibilitu „napříč“ teoretickými perspektivami považujeme spíše za slabinu než za přednost.

Doufáme, že rovněž v české sociologii zesílí pozornost věnovaná příbuzenské pomoci a podpoře, která zatím rozhodně nepatří k frekventovaným tématům teoretických diskusí.¹⁴ Rádi bychom k tomu alespoň částečně přispěli i naší studií.

DANA SÝKOROVÁ působí jako odborná asistentka na Katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty v Olomouci. Participovala na řadě výzkumných projektů zaměřených zejména na problematiku příbuzenských vztahů a intergenerační podpory v rodině (např. v letech 2002–2004 byla nositelkou grantu Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie, realizovaného pod záštitou Grantové agentury ČR, reg. č. 403/02/1182). Příbuzenským vztahům se věnovala i ve své monografii *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno* (1996) a v knize *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie, kterou připravuje k vydání Sociologické nakladatelství*.

¹⁴ A koneckonců není ani častým námětem empirických výzkumů. Z výjimek upozorníme např. na výzkumy Ivo Možného, z posledních konkrétně na mezinárodní srovnávací projekt *Mezigenerační solidarita* [Možný et al. 2003, 2004].

Literatura

- Ainsworth, M. D. S. 1982. „Attachment: Retrospect and Prospect.“ Pp. 3–30 in C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde (eds.). *The Place of Attachment in Human Behavior*. New York: Basic Books.
- S. M. Allen, A. J. Hawkins. 1999. „Maternal Gatekeeping: Mothers' Beliefs and Behaviours That Inhibit Greater Father Involvement in Family Work.“ *Journal of Marriage and the Family* 61: 199–212.
- Allen, K., R. R. Blieszner, K. A. Roberto. 2000. „Families in the Middle and Later Years: A Review and Critique of Research in the 1990s.“ *Journal of Marriage and the Family* 62: 911–926.
- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London: SAGE Publications.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bengtson, V. L., E. B. Olander, A. A. Haddad. 1976. „The Generation Gap and Aging Family Members: Toward a Conceptual Model.“ Pp. 237–263 in J. F. Gubrium (ed.). *Time, Roles and Self in Old Age*. New York: Human Science Press.
- Bengtson, V. L., S. S. Schrader. 1982. „Parent-Child Relations.“ Pp. 115–185 in D. J. Mangen, W. A. Peterson (eds.). *Research Instruments in Social Gerontology*. Vol. 2. *Social Roles and Social Participation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bengtson, V. L., E. O. Burgess, T. M. Parrott. 1997. „Theory, Explanation, and a Third Generation of Theoretical Development in Social Gerontology.“ *Journal of Gerontology* 52B (2): 72–88.
- Bengtson, V. L. 2001. „Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds.“ *Journal of Marriage and the Family* 63: 1–16.
- Bengtson, V. L., R. Giarusso, J. B. Mabry, M. Silverstein. 2002. „Solidarity, Conflict, and Ambivalence: Complementary or Competing Perspectives on Intergenerational Relationships?“ *Journal of Marriage and the Family* 64: 568–576.
- Bengtson, V. L., R. E. L. Roberts. 1991. „Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction.“ *Journal of Marriage and the Family* 53: 856–870.
- Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bowlby, J. 1969. *Attachment and Loss: Attachment*. Vol. 1. New York: Basic Books.
- Burr, W., G. Leigh, R. Day, J. Constantine. 1979. „Symbolic Interaction and the Family.“ Pp. 43–111 in W. Burr, R. Hill, I. Nye, I. Reiss (eds.). *Contemporary Theories About the Family*. New York: The Free Press.
- Connidis, I. A., J. A. McMullin. 2002. „Ambivalence, Family Ties, and Doing Sociology.“ *Journal of Marriage and Family* 64: 594–601.
- Coser, R. L. 1966. „Role Distance, Sociological Ambivalence, and Transitional Status Systems.“ *American Journal of Sociology* 72: 173–187.
- Daly, M. 2005. „Changing Family Life in Europe: Significance for State and Society.“ *European Societies* 7 (3): 379–398.
- Eggebeen, D. J., A. Davey. 1998. „Do Safety Nets Work? The Role of Anticipated Help in Times of Need.“ *Journal of Marriage and Family* 60: 939–950.
- Finch, J. 1989. *Family Obligation and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Finch, J., J. Mason. 1993. *Negotiating Family Responsibilities*. London: Tavistock/Routledge.
- Franklin, S., S. McKinnon. 2000. „New Directions in Kinship Study: A Core Concept Revisited.“ *Current Anthropology* 41 (2): 275–279.

- Ganong, L., M. Coleman, A. Kusgen McDaniel, T. Killian. 1998. „Attitudes Regarding Obligations to Assist an Older Parent or Stepparent Following Later-Life Remarriage.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 595–610.
- George, L. K. 1996. „Social Factors and Illness.“ Pp. 229–252 in R. H. Binstock, L. K. George (eds.). *Handbook of Aging and the Social Science*. London: Academic Press Limited.
- Giddens, A. 2000. *Unikající svět. Jak globalizace mění náš život*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gubrium, J. F., J. A. Holstein. 1999. „Constructionist Perspectives on Aging.“ Pp. 287–305 in V. L. Bengtson, K. W. Schaie (eds.). *Handbook of Theories of Aging*. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- Hammarström, G. 2005. „The Construct of Intergenerational Solidarity in a Lineage Perspective: A Discussion on Underlying Theoretical Assumptions.“ *Journal of Aging Studies* 19 (1): 33–51.
- Hays, S. 1998. „The Fallacious Assumptions and Unrealistic Prescriptions of Attachment Theory: A Comment on Parents' Socioemotional Investment in Children.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 782–795.
- Chiriboga, D. A. 1987. „Social Supports.“ Pp. 635–638 in G. L. Maddox (ed.). *The Encyclopedia of Aging*. New York: Springer Publishing Comp.
- Lang, F., M. M. Baltes. 1997. „Being with People and Being Alone in Late Life: Costs and Benefits for Everyday Functioning.“ *International Journal of Behavioral Development* 21 (4): 729–746.
- Lang, F. R. 2001. „Regulation of Social Relationships in Later Adulthood.“ *The Journal of Gerontology* 56B (6): 321–326.
- Lee, G. R., J. K. Netzer, R. T. Coward. 1994. „Filial Responsibility Expectations and Patterns of Intergenerational Assistance.“ *Journal of Marriage and the Family* 56: 559–565.
- Litwak, E. 1965. „Extended Kin Relations in an Industrial Society.“ Pp. 290–323 in E. Shanas, G. Streib (eds.). *Social Structure and the Family Generational Relations*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Loučková, I. 2004. „Kvantitativní, kvalitativní a integrovaný přístup v sociálněvědním výzkumu stárnutí a stáří.“ Pp. 123–135 in D. Sýkorová, O. Chytil (eds.). *Autonomie ve stáří – strategie jejího zachování*. Boskovice: Nakladatelství František Šalé – ALBERT.
- Loučková, I. 2001. „Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci.“ *Sociologický časopis* 37 (3): 313–325.
- Lüscher, K. 2002. „Intergenerational Ambivalence: Further Steps in Theory and Research.“ *Journal of Marriage and the Family* 64: 585–593.
- Lüscher, K., K. Pillemer. 1998. „Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent-Child Relations in Later Life.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 413–425.
- Marks, N. F. 1998. „Does it Hurt to Care? Caregiving, Work-Family Conflict, and Midlife Well-Being.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 951–966.
- Marshall, V. W., S. H. Matthews, C. J. Rosenthal. 1993. „Elusiveness of Family Life: A Challenge for the Sociology of Aging.“ Pp. 39–71 in G. L. Maddox, P. M. Lawton (eds.). *Kinship, Aging, and Social Change. Annual Review of Gerontology and Geriatrics*. Vol. 13. New York: Springer Publishing Comp.
- Menaghan, E. G., T. L. Parcel. 1990. „Parental Employment and Family Life: Research in the 1980s.“ *Journal of Marriage and the Family* 52: 1079–1098.
- Merton, R. K., E. Barber. 1963. „Sociological Ambivalence.“ Pp. 91–120 in E. Tiryakian (ed.). *Sociological Theory: Values and Sociocultural Change*. New York: Free Press.
- Moen, P., J. Robinson, V. Fields. 1994. „Women's Work and Caregiving Roles: A Life-Course Approach.“ *Gerontology* 49 (4): 176–186.

- Možný, I., M. Přidalová, L. Bánovcová. 2003. *Mezigenerační solidarita*. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Možný, I. et al. 2004. *Mezigenerační solidarita*. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita“. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí (www.vupsv.cz).
- Možný, I. 2002. *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Passuth, P., V. L. Bengtson. 1996. „Sociological Theories of Aging: Current Perspectives and Future Direction.“ Pp. 12–30 in J. Quadagno, D. Street (eds.). *Aging for the Twenty-First Century. Readings in Social Gerontology*. New York: St. Martin Press.
- Parrot, T. M., V. L. Bengtson. 1999. „The Effects of Earlier Intergenerational Affection, Normative Expectations, and Family Conflict on Contemporary Exchanges of Help and Support.“ *Research on Aging* 21: 73–105.
- Piercy, K. W. 1998. „Theorizing About Family Caregiving: The Role of Responsibility.“ *Journal of Marriage and the Family* 60: 109–118.
- Pillemer, K. 1985. „The Dangers of Dependency: New Findings on Domestic Violence Against the Elderly.“ *Social Problems* 33: 146–158.
- Plaňava, I. 1998. *Spolu každý sám. V manželství a rodině*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Rein, M. 1994. *Solidarity Between Generations. A Five-country Study of the Social Process of Aging*. (Research Memoranda). IHS Reihe Politikwissenschaft, No. 14. Wien: Institut für Höhere Studien.
- Reiss, D. 1980. *The Family Construction of Reality*. London: Routledge.
- Rossi, A. S., P. H. Rossi. 1990. *Of Human Bonding: Parent Child Relations Across the Life Course*. Hawthorne, New York, NY: Aldine de Gruyter.
- Scanzoni, J. H. 1972. *Sexual Bargaining: Power Politics in the American Marriage*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Settersten, R. A. Jr. 2002. „Social Sources of Meaning in Later Life.“ Pp. 55–79 in R. S. Weiss, S. A. Bass (eds.). *Challenges of the Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. New York: Oxford University.
- Shanas, E., P. Townsend, D. Nedderburn, H. Friis, P. Milhoj, J. Stehouwer. 1968. *Old People in Three Industrial Societies*. New York: Atherton Press.
- Silverstein, M., V. L. Bengtson, R. Giarrusso, D. Gans. 2004. „Is Ambivalence a Component of the Solidarity-Conflict Paradigm?“ *The Gerontologist* 44 (1): 90.
- Silverstein, M., V. Burholt, G. C. Wenger, V. L. Bengtson. 1998. „Parent Child Relations Among Very Old Parents in Wales and the United States: A Test of Modernization Theory.“ *Journal of Aging Studies* 12 (4): 387–409.
- Silverstein, M., V. L. Bengtson. 1997. „Structure of Adult Child-Parent Relationships in American Families.“ *American Journal of Sociology* 103 (2): 429–460.
- Sixsmith, A. 1986. „Independence and Home in Later Life.“ Pp. 338–347 in C. Phillipson, M. Bernard, P. Strang (eds.). *Dependency and Interdependency in Old Age*. London: Croom Helm.
- Sprey, J. 1979. „Conflict Theory and the Study of Marriage and the Family.“ Pp. 130–159 in W. R. Burr, R. Hill, F. I. Nye, I. Reiss (eds.). *Contemporary Theories about the Family*. Vol. 2. New York: Free Press.
- Stacey, J. 1990. *Brave New Families*. New York: Basic Books.
- Stoller, E. P. 1993. „Gender and the Organization of Lay Health Care: A Socialist-Feminist Perspective.“ *Journal of Aging Studies* 7: 151–170.
- Suitor, J. J., K. Pillemer. 1994. „Family Caregiving and Marital Satisfaction: Findings from a 1-Year Panel Study of Women Caring for Parents with Dementia.“ *Journal of Marriage and Family* 56: 681–690.

- Sýkorová, D. et al. 2003a. *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*. Boskovice: Nakladatelství František Šalé – Albert.
- Sýkorová, D. et al. 2003b. *Senioři v rodině a společnosti z pohledu střední generace dospělých dětí. Pracovní dokument*. Ostrava: ZSF OU.
- Sýkorová, D. 2002. „Staří lidé v rodině.“ Pp. 208–217 in I. Hodovský, M. Dopita (eds.). *Etika a sociální deviace*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, s. r. o.
- Sýkorová, D. 1996. „Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory.“ *Sociologický časopis* 32 (1): 51–66.
- Turner, R. 1970. *Family Interaction*. New York: Wiley.
- Walker, A. 1996. „The Relationship Between the Family and the State in the Care of Older People.“ Pp. 269–285 in J. Quadagno, D. Street (eds.). *Aging for the Twenty-First Century. Readings in Social Gerontology*. New York: St. Martin Press.
- Wenger, C., G. Grant, M. Nolan. 1996. „Older People as Carers as Well as Recipients of Care.“ Pp. 189–206 in V. Minichiello et al. (eds.). *Sociology of Aging. International Perspectives*. Melbourne: International Sociological Association. Research Committee on Aging.

revue PROSTOR

společnost

politika

kultura

umění

Konfrontace názorů, úvahy, polemiky, rozhovory na téma

Kam kráčíš, vzdělanosti?

O proměnách vzdělanosti a jazyka v digitálním světě

Názor Jarmily Wunderlin-Taliánové *Nebezpečí ohlupujícího vzdělání* ■ statě Stanislava Komárka *Kánon v troskách* a Alana Guggenbühla *Jakou šanci má dnešní škola?* ■ esej Willyho Lorenze *O konci čtenářského věku* ■ vzpomínková črta Milana Balabána *Živá inspirace podzemních seminářů* ■ konfrontace názorů Tomáše Špidlíka, Anny Strunecké, Václava Cílka, Libora Pátého, Vlastimila Marka, Josefa D. Beneše, Vladimíra Smékala, Miluše Kubíčkové ■ úvaha Luigiho Zoji *O potřebě vnitřní kultury* ■ rozhovory s Janem Sokolem, Jiřím Stránským, Katharinou Flückigerovou a Soňou Královou ■ anketa *Jak vypadá dnešní „vzdělanec“?* ■ fejeton Dany Seidlové *Až se potřetí narodím* ■ povídka Toni Florese *Emmanuel* a *Básně noci* Dalibora Plichty

Nové číslo revue PROSTOR 71 (139 Kč) vyjde v září 2006 a můžete je objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 380 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND Předplatné, P.O.Box 141, 140 21 Praha 4, tel.: 777728754, e-mail: send@send.cz, web: www.send.cz. Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, tel. + fax: 222248052, e-mail: revue.prostor@atlas.cz, web: www.revueprostor.cz

Rozdíly ve vědomostech a dovednostech českých chlapců a děvčat na základě zjištění mezinárodních výzkumů*

EVA POTUŽNÍKOVÁ**

Ústav pro informace ve vzdělávání, Praha

JANA STRAKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Gender Differences in the Czech Republic from the Perspective of International Large-scale Surveys

Abstract: In the last ten years, the Czech Republic participated in numerous international comparative studies measuring knowledge and skills of school children in various subject areas. The studies have brought a lot of notable information on gender differences in student outcomes. Unfortunately, these findings met very limited attention of the Czech society and educational policymakers. The aim of this article is to summarize key findings about gender differences in the areas of reading, mathematics and science and to show the relationships between student results and their educational aspirations and attitudes.

Keywords: gender differences, mathematics proficiency, science proficiency, reading proficiency, PISA, TIMSS.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 701–717

Zjištění uskutečněných výzkumů

Rozdíly ve vzdělávacích výsledcích chlapců a děvčat stojí v posledních desetiletích v centru pozornosti vzdělávací politiky ve všech vyspělých zemích. Pozornost je věnována zejména znevýhodnění děvčat. Přestože ve většině vyspělých zemí dosahují ženy v průměru stejného nebo dokonce vyššího vzdělání než muži, jejich zastoupení ve vysokoškolských oborech zaměřených na matematiku a informační technologie je ve srovnání s muži stále velmi nízké. Odborníci jsou přesvědčeni, že změnit tuto situaci je možno pouze cíleným působením na děti ve věku povinného školního vzdělávání. Ve věku patnácti let dělají děti v řadě vzdělávacích systémů důležitá

* Tato stať vznikla v rámci projektu „Nerovnosti v šancích na vzdělání: jejich rozsah, zdroje, sociální a ekonomické důsledky, strategie řešení“ financovaného v rámci programu Moderní společnost a její proměny (MPSV, projekt číslo 1J005/04-DP2).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Eva Potužníková, Ústav pro informace ve vzdělávání, Oddělení mezinárodních výzkumů, Senovážné nám. 26, P. O. Box 1, 110 06 Praha 1, e-mail: potuznik@uiv.cz a RNDr. Jana Straková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jana.strakova@soc.cas.cz.

rozhodnutí o další vzdělávací dráze. Výsledky v matematice a přírodních vědách a motivace žáků v těchto předmětech mohou mít dalekosáhlý vliv na jejich další vzdělání i profesní uplatnění.

V České republice se stejně jako v ostatních vyspělých zemích formální vzdělanost žen v posledních desetiletích výrazně zvýšila. Podle údajů Českého statistického úřadu byl k 1. 3. 2001 ve věkové skupině 25–29 let stejný podíl vysokoškolsky vzdělaných žen a mužů, přičemž ve věkové skupině 50–59 let byl vysokoškolsky vzdělaných mužů ještě dvojnásobek. Statistická ročenka vydávaná Organizací pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) *Education at a Glance* z roku 2005 nicméně uvádí pro Českou republiku podíl žen v přírodovědných oborech vysokoškolského studia 29 %, v matematice a informatice 23 % [OECD 2005]. Těmito údaji se Česká republika řadí pod průměr zemí OECD. Na rozdíl od vyspělých zemí v ČR nepatřilo vyrovnávání rozdílů ve výsledcích chlapců a děvčat nikdy k prioritám vzdělávací politiky a tyto rozdíly nebyly systematicky sledovány. Výbornou příležitost učinit si obrázek o závažnosti tohoto problému v českém vzdělávacím systému poskytují data z mezinárodních šetření.

Plošná šetření vědomostí a dovedností žáků byla v České republice zahájena na počátku 90. let minulého století, kdy se Česká republika stala členem Mezinárodní asociace pro hodnocení výsledků vzdělávání (IEA).¹ První mezinárodní výzkum čtenářské gramotnosti (RLS) se uskutečnil v roce 1995, v modifikované podobě byl zopakován v roce 2001 (PIRLS). Výzkum matematického a přírodovědného vzdělávání (TIMSS) se uskutečnil v roce 1995 na základních i středních školách a zopakován byl na základních školách v roce 1999. Výzkumy měly jednotnou metodologii.²

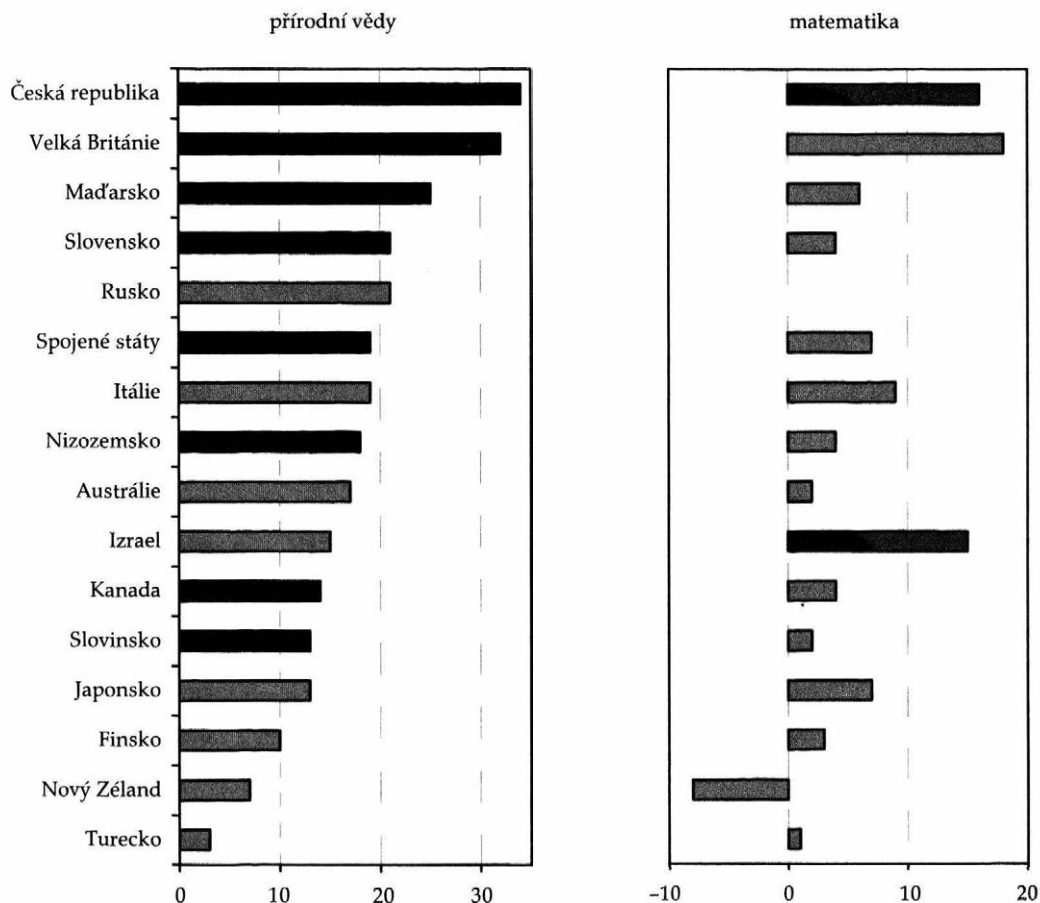
Výzkum TIMSS ukázal, že rozdíly ve výsledcích chlapců a děvčat se při průchodu vzdělávacím systémem zvyšují. Zatímco ve 4. ročníku školní docházky byly statisticky významné rozdíly ve výsledcích obou pohlaví jen v několika málo zemích, na konci střední školy tomu tak bylo téměř ve všech zúčastněných zemích. Na druhé straně výzkum ovšem ukázal i to, že některým vzdělávacím systémům se daří rozdíly ve výsledcích chlapců a děvčat vyrovnávat [Mullis et al. 2000c].

¹ International Association for the Evaluation of Educational Achievement. Mezinárodní organizace se sídlem v Nizozemsku, která byla ve 20. století největším organizátorem mezinárodních srovnávacích výzkumů v oblasti vzdělávacích výsledků.

² Výzkumy IEA obsahovaly testy tvořené převážně úlohami, ve kterých žáci vybírali z několika nabízených odpovědí jedinou správnou. V menší míře byly zastoupeny i úlohy, ve kterých žáci odpovídali stručně vlastními slovy. Obsahová náplň testu byla volena jako průnik učiva všech zúčastněných zemí pro danou oblast vzdělávání a příslušnou věkovou skupinu. Dotazníky pro žáky, učitele, ředitele škol a případně rodiče zjišťovaly doplňující informace týkající se žáků (mimoškolní činnost, domácí zázemí, plány do budoucna) a výuky v dané oblasti vzdělávání (jak ji vnímá žák, učitel, ředitel). Výzkumy probíhaly vždy v 8. ročnících povinné školní docházky, v některých případech byly testovány i 3. nebo 4. ročníky ZŠ a 3. ročníky středoškolského studia. Výběr vzorku probíhal ve všech případech dvoustupňově: nejprve byl náhodně vybrán určitý počet škol, které byly navštěvovány žáky v dané věkové kategorii, v rámci těchto škol pak byla náhodně vybrána jedna třída příslušného ročníku.

Graf 1. Rozdíly mezi výsledky chlapců a dívek v přírodovědném a matematickém testu výzkumu TIMSS 1999

(Kladné rozdíly jsou ve prospěch chlapců, statisticky významné rozdíly jsou vyznačeny tmavě.)

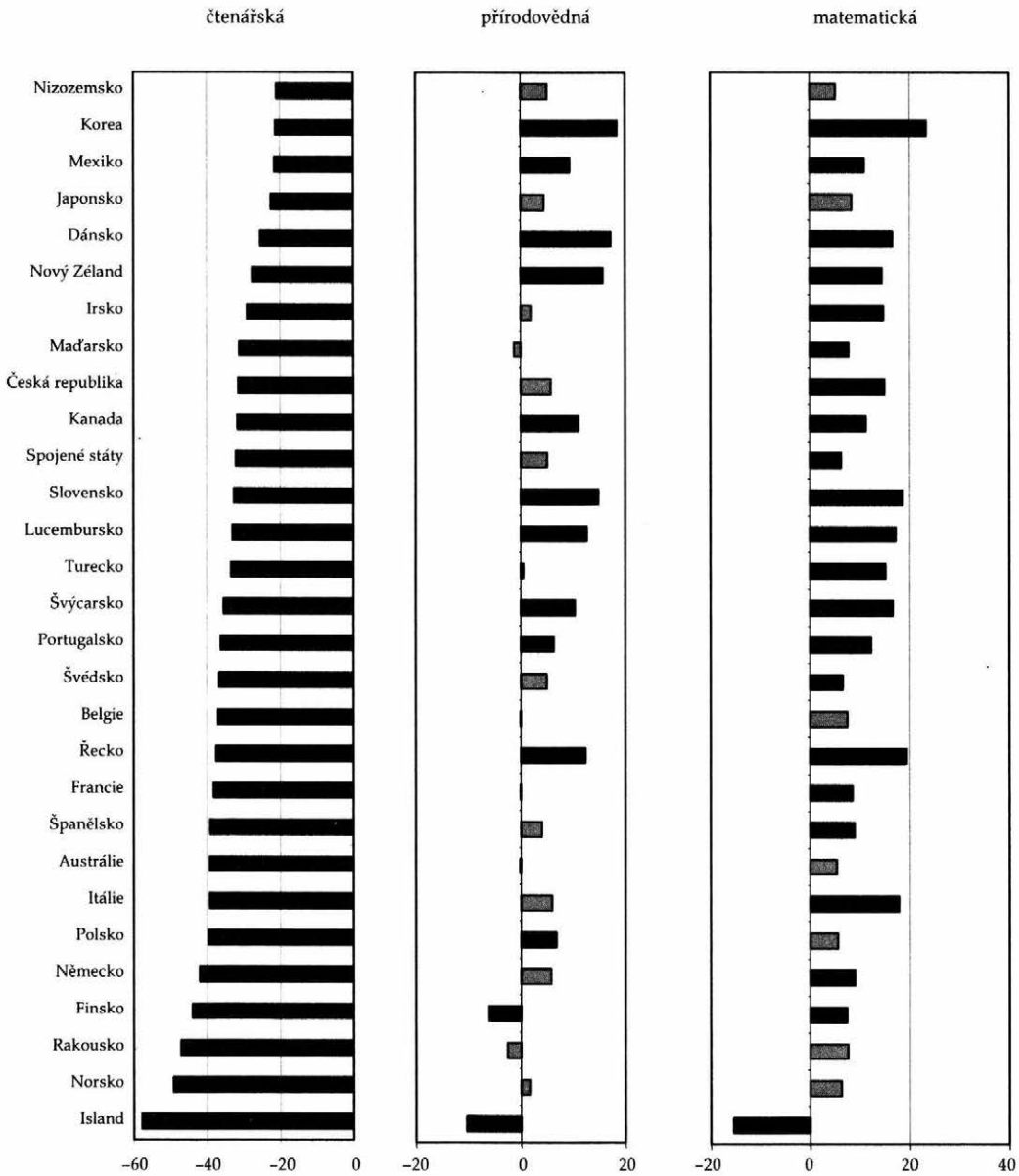

Zdroj: TIMSS 1999.

Česká republika patřila k zemím, ve kterých se rozdíly ve výsledcích obou pohlaví zvyšovaly. Zároveň patřila k zemím s největšími rozdíly mezi výsledky chlapců a děvčat v přírodovědných předmětech ve všech testovaných věkových kategoriích žáků. Vysoké rozdíly byly zjištěny rovněž v matematice. V obou sledovaných oblastech dosahovali chlapci lepších výsledků než dívky [Mullis et al. 2000a, 2000b]. V grafu 1 uvádíme pro vybrané země včetně České republiky rozdíly ve výsledcích chlapců a děvčat osmého ročníku v testech výzkumu TIMSS 1999.

V oblasti čtenářské gramotnosti dosahovaly naopak ve většině zemí včetně České republiky lepších výsledků dívky. Rozdíly mezi chlapci a dívkami však byly

Graf 2. Rozdíly mezi výsledky chlapců a dívek v testech čtenářské, přírodovědné a matematické gramotnosti výzkumu PISA 2003
(Kladné rozdíly jsou ve prospěch chlapců, statisticky významné rozdíly jsou vyznačeny tmavě.)

Zdroj: PISA 2003.

menší než rozdíly zjištěné v přírodovědných předmětech. V ČR byly rozdíly ve srovnání s ostatními zeměmi průměrné až podprůměrné [Mullis et al. 2003].

Na počátku tohoto století se Česká republika zapojila rovněž do výzkumného projektu Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj PISA, koncipovaného jako cyklus šetření v oblasti čtenářské, matematické a přírodovědné gramotnosti, která jsou zaměřena na patnáctileté žáky a probíhají v tříletých intervalech. Dosud byla realizována dvě šetření – v roce 2000 (zaměřené především na čtení) a v roce 2003 (zaměřené především na matematiku).³ Z šetření provedeného v roce 2006 (se zaměřením na přírodní vědy) nejsou zatím k dispozici výsledky.

Zatímco výzkumy IEA ukazovaly vysoké rozdíly mezi chlapci a děvčaty v přírodovědných předmětech, ve výzkumu OECD PISA byly nejvyšší rozdíly zjištěny ve čtení [OECD 2001, 2004]. Tato obecná tendence se promítla zvýšenou měrou do výsledků České republiky. Na rozdíl od výzkumů IEA, kde patřily rozdíly mezi českými chlapci a děvčaty v přírodovědných předmětech k největším, byly ve výzkumu PISA naopak statisticky nevýznamné a mezi zúčastněnými zeměmi patřily k nejmenším.

V mezinárodních výzkumech bylo dále zjištěno, že se chlapci a dívky liší nejen v dosažených výsledcích, ale také ve svých postojích ke sledovaným vzdělávacím oblastem. Chlapci mají obecně lepší vztah k matematice než dívky, dívky mají naopak lepší vztah ke čtení a čtení také věnují více svého volného času. Zájem o předmět byl přitom ve všech případech pozitivně korelován s výsledkem v testu. V obou nedávných výzkumech čtenářské gramotnosti PIRLS 2001 a PISA 2000 patřila Česká republika k zemím, v nichž byly rozdíly mezi chlapci a dívkami v oblíbenosti čtení nadprůměrné. Ve výzkumu PISA 2003, který se zaměřoval na matematiku, byl v České republice rozdíl mezi chlapci a dívkami v zájmu o matematiku na úrovni průměru zemí OECD. Ve výzkumu TIMSS 1999 nebyl v ČR rozdíl v zájmu o matematiku statisticky významný.

Otázky a hypotézy

Rozdíly ve výsledcích českých chlapců a děvčat ve výzkumech matematického a přírodovědného vzdělávání asociace IEA patřily v mezinárodním srovnání k nejvyšším, rozdíly zjištěné ve výzkumech PISA byly daleko méně alarmující. Pro získání

³ Testy výzkumu PISA jsou na první pohled podobné testům z výzkumů IEA. Odlišnost spočívá v tom, že ve výzkumu PISA jsou více zastoupeny úlohy, ve kterých žáci odpovídají vlastními slovy, a obsah testu není určován probíraným učivem, ale předem vypracovanými rámcovými koncepcemi, na jejichž tvorbě se podílejí přední světoví odborníci na jednotlivé testované oblasti. I ve výzkumu PISA probíhal výběr vzorku dvoustupňově, ve školách však nebyla vybírána třída ze stanoveného ročníku, ale žáci narození ve zvoleném kalendářním roce. V roce 2000 byli do výzkumu zařazeni žáci narození v roce 1984, v roce 2003 žáci narození v roce 1987. Výběr byl prováděn ze všech žáků s daným rokem narození, kteří navštěvovali danou školu, bez ohledu na to, v jakém ročníku se nacházeli. Výzkumu se tak s žáky 9. ročníků ZŠ a 1. ročníků SŠ zúčastnilo i několik žáků 7. a 8. ročníků.

lepší představy o závažnosti rozdílů mezi oběma pohlavími je nejprve třeba zjistit, čím jsou způsobeny rozdíly ve zjištěných výzkumů IEA a výzkumu PISA. Pokud jsou rozdíly zapříčiněny odlišným charakterem testových nástrojů, stojí za to věnovat pozornost hledání odlišností v dovednostech, jaké tyto testové nástroje vyžadují, a ve školní výuce se soustředit na cílené rozvíjení právě těch dovedností, ve kterých mají jednotlivá pohlaví nedostatky. Kromě rozdílů v obsahu testů (výzkumy IEA se zaměřují na probrané učivo, výzkum PISA na dovednosti považované světovými odborníky za potřebné pro život) jsou zásadní odlišnosti i ve stavbě jednotlivých úloh. Výzkumy IEA používají izolované úlohy podobné úlohám známým z českých učebnic. Výzkum PISA shlučuje úlohy kolem společného tématu a uvádí je podnětem ze skutečného života (aktuální problém, autentické mediální sdělení apod.). V důsledku orientace na praktický život obsahují úlohy z matematiky a z přírodovědných předmětů mnohem více textu než úlohy z týchž předmětů ve výzkumu TIMSS. Výsledky v testech tak mohly být ovlivněny čtenářskými dovednostmi žáků. Rozdíly ovšem mohou být způsobeny i odlišným výběrem vzorku⁴ a v takovém případě nemá smysl se koncepčními rozdíly ve vymezení jednotlivých oblastí v této souvislosti zabývat. Jelikož byli do výzkumu PISA zařazeni i žáci 1. ročníků středních škol, pokusíme se též odpovědět na otázku, jak se do zjištěných rozdílů mezi chlapci a dívkami promítá jejich zastoupení v jednotlivých typech středoškolského studia. Ze vzdělávacích statistik vyplývá, že dívky jsou více zastoupeny na gymnáziích a v maturitních oborech středních odborných škol, kdežto chlapci v oborech nematuritních. Příčinou odlišných zjištění výzkumů IEA a výzkumu PISA tedy může být i vyšší podíl dívek v prestižnějších typech škol, který se ve výzkumech IEA prováděných na úrovni povinné školní docházky neprojevil. V souvislosti s tím budeme dále zjišťovat, jak celkový obraz o rozdílech výsledků obou pohlaví ovlivňují vzdělanostní aspirace chlapců a dívek. Dalším cílem naší analýzy je zjistit, zda je možné rozdílné výsledky chlapců a děvčat vysvětlit rozdíly v jejich postojích k příslušným vyučovacím předmětům.

Formulovali jsme tyto hypotézy:

- H1. Rozdíly mezi zjištěními výzkumů IEA a výzkumu PISA jsou způsobeny zejména odlišným výběrem vzorku.
- H2. Výsledky v matematickém a přírodovědném testu PISA jsou ovlivněny čtenářskými dovednostmi žáků.
- H3. Dívky mají vyšší vzdělanostní aspirace než chlapci. Jejich vyšší vzdělanostní aspirace jsou přitom patrné i při kontrole studijních předpokladů.
- H4. Rozdíly ve výsledcích chlapců a dívek lze vysvětlit rozdíly v jejich postojích ke sledovaným oblastem vzdělávání. Čistý vliv pohlaví je zanedbatelný.

⁴ Mezi chlapci je vyšší podíl žáků s odkladem školní docházky a žáků opakujících ročník. Tito žáci mohou ovlivnit různou měrou výsledek výzkumu provedeného v jednom ročníku školní docházky a výzkumu provedeného mezi žáky narozenými v jednom kalendářním roce.

Data, proměnné a metody

Analýza rozdílů mezi chlapci a děvčaty byla provedena na národních datech z výzkumů OECD PISA 2000 (pro oblast čtenářské gramotnosti)⁵ a OECD PISA 2003 (pro oblast matematické a přírodovědné gramotnosti). Součástí národních datových souborů z výzkumu PISA 2000 i PISA 2003 byla proměnná udávající typ studia, která není k dispozici na mezinárodní úrovni. Vzorky byly reprezentativní za jednotlivé typy studia (základní škola, speciální školy, gymnázium víceleté, gymnázium čtyřleté, střední odborné studium s maturitou, střední odborné studium bez maturity). Datové soubory z výzkumů PISA 2000 a PISA 2003 byly pro některé analýzy rozděleny podle ročníků (9. ročník ZŠ a 1. ročník středních škol) a typů studia, ve kterých se žáci nacházeli. Při interpretaci výsledků těchto analýz je třeba vzít v úvahu, že vzhledem ke specifické definici cílové populace (žáci narození v kalendářním roce 1984 nebo 1987) nejsou tyto soubory reprezentativním vzorkem žáků uvedených dvou ročníků. Z výzkumu PISA 2003 je však k dispozici i rozšířený reprezentativní soubor žáků 9. ročníků, který byl použit k ověření první hypotézy a pro analýzu vzdělanostních aspirací.⁶

Jako proměnné charakterizující postoje žáků ke čtení a k matematice byly použity souhrnné indexy, které jsou součástí mezinárodních databází.

Výpočty zahrnující výsledky žáků byly prováděny s využitím pěti žákovských skóre (plausible values), které jsou součástí mezinárodních databází.⁷ Standardní chyby byly počítány jako kombinace výběrové chyby a chyby měření s využitím standardních procedur vyvinutých v rámci výzkumu PISA.⁸ V analýze aspirací byl použit souhrnný výsledek žáků v testech PISA 2003, který vznikl jako průměr z výsledků ve všech testovaných oblastech. Regresní modely byly odhadovány metodou víceúrovňové regresní analýzy (hierarchical linear models – HLM). Tato metoda byla použita s ohledem na metodu výběru vzorku, kdy byly nejdříve náhodně vybírány školy a následně žáci v těchto školách. Výběr tedy není možno považovat za náhodný, protože žáci ze stejné školy mají řadu společných charakteristik. Tuto skutečnost umožňují zohlednit právě víceúrovňové modely. Ve víceúrovňových modelech byl za proměnnou charakterizující výsledek žáků zvolen první z pěti žákovských skóre.

⁵ Databáze obsahuje 5094 položek.

⁶ Databáze žáků 9. ročníků obsahuje 6340 položek, databáze žáků narozených v roce 1987, která byla předmětem mezinárodní analýzy, obsahuje 6320 položek.

⁷ Data z výzkumů byla zpracovávána centrálně. Při výpočtu žákovských skóre byla použita metoda IRT. Data byla škálována tak, aby průměr zemí OECD činil 500 a směrodatná odchylka 100. Bylo stanoveno nejpravděpodobnější rozdělení výsledků pro každého žáka a z tohoto rozdělení bylo náhodně zvoleno 5 hodnot (plausible values). Výpočty byly prováděny vždy pro každou z těchto 5 hodnot a výsledné hodnoty byly zprůměrovány.

⁸ Pro podrobnosti o využitých metodách odkazujeme čtenáře na Technickou zprávu PISA 2003 a na manuály pro analýzu dat, obojí dostupné na www.pisa.oecd.org.

Výsledky

Odlíšnosti ve zjištěních jednotlivých výzkumů

V tabulce 1 uvádíme rozdíly ve výsledcích chlapců a dívek ve výzkumu PISA 2003. Tabulka porovnává rozdíly v souboru žáků narozených v kalendářním roce 1987 a v souboru žáků navštěvujících 9. ročník školní docházky, který svou strukturou přibližně odpovídá souborům vybíraným ve výzkumech IEA⁹. V rozdílech mezi chlapci a děvčaty v obou souborech nebyly zjištěny významnější odlíšnosti. Naše hypotéza H1, která tvrdí, že rozdílný pohled výzkumů IEA a výzkumu PISA na silné stránky chlapců a děvčat byl způsoben odlišným výběrem vzorku, nebyla potvrzena.

V grafu 3 ukazujeme rozdíly ve výsledcích chlapců a dívek 9. ročníku podle věku. V souboru žáků 9. ročníku se nacházelo 17 % žáků, jejichž věk byl vyšší, než by odpovídalo danému ročníku (žáci s odkladem školní docházky nebo opakující ročník). Výsledky těchto žáků byly ve všech sledovaných oblastech horší než výsledky žáků, jejichž věk odpovídá navštěvovanému ročníku. Starších žáků je zastoupeno více mezi chlapci než mezi děvčaty (12,6 % starších děvčat, 21,2 % starších chlapců), z grafu je však zřejmé, že ve výsledcích děvčat, která mají odklad či opakují ročník, a děvčat, která navštěvují odpovídající ročník školní docházky, jsou větší rozdíly než ve výsledcích odpovídajících skupin chlapců. Celkový obraz o rozdílech mezi chlapci a děvčaty tedy není ovlivněn odlišným podílem chlapců a děvčat opakujících ročník nebo s odkladem školní docházky.

Rozdíly ve zjištěních obou typů výzkumů nejsou zapříčiněny odlišným výběrem vzorku. Je tedy třeba hledat příčiny v odlišné koncepci výzkumů a v odlišném typu testových nástrojů. Nejpravděpodobnějším faktorem je rozdílná čtenářská náročnost úloh zařazených do výzkumů IEA a výzkumů PISA. Zatímco zadání úloh ve

Tabulka 1. Rozdíly ve výsledcích chlapců a dívek v souboru žáků narozených v jednom kalendářním roce a v souboru žáků navštěvujících daný ročník školní docházky

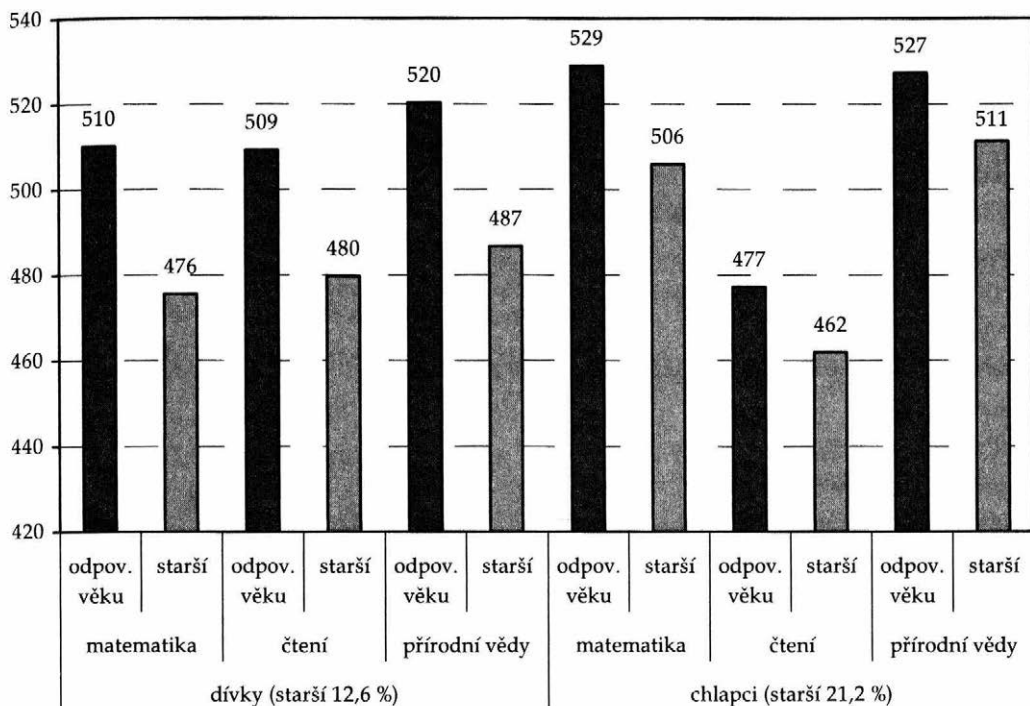
	žáci narození v r. 1987			žáci navštěvující 9. r.		
	chlapci	dívky	rozdíl	chlapci	dívky	rozdíl
matematika	524	509	15	524	506	18
čtení	473	504	-31	474	505	-32
přírodní vědy	526	520	6	524	516	8

Pozn.: Tučně vyznačené rozdíly jsou statisticky významné.

Zdroj: PISA 2003.

⁹ Na rozdíl od výzkumů IEA nebyla náhodně vybrána jedna třída z příslušného ročníku, ale náhodně vybrání žáci z různých tříd tohoto ročníku.

Graf 3. Výsledky žáků 9. ročníku ve výzkumu PISA 2003 podle pohlaví a věku

Zdroj: PISA 2003.

výzkumech IEA bylo stručné a podobalo se formulacím v našich učebnicích, úlohy v testech PISA se vyznačovaly dlouhými textovými zadáními, a to nejen v oblasti čtenářské, ale i v oblasti matematické a zejména přírodovědné.

Abychom ověřili, zda je výsledek chlapců a děvčat v matematickém a přírodovědném testu ovlivněn jejich čtenářskými dovednostmi, zkoumali jsme pomocí víceúrovňové regresní analýzy, jak se mění přírůstek ve výsledku v testu daný pohlavím žáka při zohlednění výsledku v oblasti čtenářské gramotnosti a typu školy. Výsledky analýzy jsou uvedeny pro přírodovědný test v tabulce 2 a pro matematický test v tabulce 3.

Z tabulek je zřejmé, že závislost obou výsledků na pohlaví se po kontrole úrovně čtenářských kompetencí výrazně zvýšila. K většímu nárůstu došlo v přírodovědných předmětech, kde byla zároveň shledána nižší závislost výsledku na typu školy a silnější souvislost výsledků v obou testech: nárůst o jednotku v testu čtenářské gramotnosti je provázen téměř jednotkovým nárůstem v testu přírodovědné gramotnosti. Statistické porovnání jednotlivých modelů neprokázalo statisticky významně lepší fit žádného z nich.

Tabulka 2. Výstupy z analýzy HLM – vliv pohlaví na výsledek v testu přírodovědné gramotnosti, 1. ročník středoškolského studia

	koef.	SE	p
Model 1 – efekt pohlaví			
Pohlaví (dívka)	-22,18	2,92	0,000
Deviance = 38446,74			
Model 2 – efekt pohlaví a čtenářské gramotnosti			
Pohlaví (dívka)	-34,78	1,99	0,000
Výsledek v testu čtenářské gramotnosti	0,97	0,01	0,000
Deviance = 35069,97			
Model 3 – efekt pohlaví, čtenářské gramotnosti a typu školy			
Pohlaví (dívka)	-37,05	1,20	0,000
Výsledek v testu čtenářské gramotnosti	0,92	0,01	0,000
Typ studia (gymnázium víceleté)	34,09	3,55	0,000
Typ studia (gymnázium čtyřleté)	26,33	3,29	0,000
Typ studia (odborné maturitní)	15,83	2,41	0,000
Deviance = 34988,72			

Zdroj: PISA 2003.

Tabulka 3. Výstupy z analýzy HLM – vliv pohlaví na výsledek v testu matematické gramotnosti, 1. ročník středoškolského studia

	koef.	SE	p
Model 1 – efekt pohlaví			
Pohlaví (dívka)	-31,56	3,09	0,000
Deviance = 37213,09			
Model 2 – efekt pohlaví a čtenářské gramotnosti			
Pohlaví (dívka)	-39,14	2,40	0,000
Výsledek v testu čtenářské gramotnosti	0,61	0,01	0,000
Deviance = 35673,14			
Model 3 – efekt pohlaví, čtenářské gramotnosti a typu školy			
Pohlaví (dívka)	-42,20	2,02	0,000
Výsledek v testu čtenářské gramotnosti	0,59	0,01	0,000
Typ studia (gymnázium víceleté)	94,93	6,18	0,000
Typ studia (gymnázium čtyřleté)	80,98	6,72	0,000
Typ studia (odborné maturitní)	47,39	4,68	0,000
Deviance = 35487,84			

Zdroj: PISA 2003.

Tabulka 4. Rozdíly ve výsledcích chlapců a dívek v jednotlivých typech středních škol, PISA 2003

	zastoupení dívek	Matematika		Čtení		Přírodní vědy	
		Rozdíl	SE	Rozdíl	SE	Rozdíl	SE
G víceleté	59,6 %	39	7,2	-13	8,3	26	8,2
G čtyřleté	69,9 %	41	6,6	-13	8,8	24	10,7
Maturitní SŠ	56,7 %	44	7,0	-6	6,3	31	7,0
Nematuritní SŠ	28,8 %	46	8,0	-2	8,7	37	9,8

Pozn.: Kladné rozdíly znamenají lepší výsledek chlapců, záporné lepší výsledek dívek; tučně vyznačené rozdíly jsou statisticky významné.

Zdroj: PISA 2003.

Výsledky potvrzují naši hypotézu, že výsledek žáků v matematickém a přírodovědném testu výzkumu PISA je ovlivněn jejich čtenářskými dovednostmi. To ovšem samo o sobě nevysvětluje, proč jsou rozdíly mezi chlapci a děvčaty nižší než ve výzkumu TIMSS. Další zkoumání ukázalo, že se faktor čtenářských kompetencí uplatňuje spolu s distribucí žáků do jednotlivých typů středních škol. Výsledky chlapců a dívek byly porovnány v rámci jednotlivých typů středních škol. Toto srovnání bylo provedeno na souboru žáků narozených v roce 1987. Soubor není reprezentativní za celou populaci 1. ročníku středních škol, neboť neobsahuje žáky narozené v jiných letech, kteří daný ročník rovněž navštěvují. Předchozí analýza však naznačuje, že by to s ohledem na rozdíly mezi chlapci a dívkami nemělo způsobovat vážnější zkreslení. Rozdíly ve výsledcích chlapců a dívek 1. ročníku různých typů středních škol ve vzdělávacích oblastech, které byly testovány v rámci výzkumu PISA 2003, uvádíme v tabulce 4. Na jednotlivých typech středních škol jsou rozdíly v matematice a přírodních vědách mnohem větší než rozdíly ve čtení, které v žádném typu studia nedosáhly statistické významnosti. Při porovnání výsledků v rámci jednotlivých škol v podstatě kontrolujeme úroveň čtenářské gramotnosti, čímž se závislost výsledku v matematickém a přírodovědném testu na pohlaví výrazně zvyšuje.¹⁰

¹⁰ Při zohlednění typů škol jsou rozdíly mezi českými chlapci a děvčaty vysoké i v mezinárodním srovnání. Rozdíly mezi výsledky obou pohlaví v matematickém testu po zohlednění typu školy patřily v České republice mezi zeměmi OECD k největším [OECD 2004]. Podobné rozdíly byly shledávány pouze v Rakousku a Řecku. V České republice stejně jako v řadě jiných zemí, které mají diverzifikovaný vzdělávací systém, platí, že dívky zde navštěvují prestižnější školy, ale v těchto školách dosahují minimálně v matematice a přírodovědných předmětech horších výsledků.

Vzdělanostní aspirace dívek a chlapců

Rozdělení chlapců a děvčat do jednotlivých typů studia odpovídá jejich vzdělanostním aspiracím.¹¹ Rozdíly v aspiracích chlapců a dívek na vzdělání, kterého by chtěli nakonec dosáhnout, jsou uvedeny v tabulce 5. Vzhledem k tomu, že na středních školách odpovídají aspirace žáků té úrovni vzdělání, na kterou je navštěvovaná škola připravuje, byli do analýzy zahrnuti pouze žáci 9. ročníku povinné školní docházky. Analýza byla provedena na rozšířeném reprezentativním souboru. Abychom omezili vliv vědomostí a dovedností, které se do aspirací rovněž promítají, by-

Tabulka 5. Aspirace chlapců a dívek 9. ročníku na vzdělání

	chlapci		dívky		
	%	SE	%	SE	rozdíl
Třetina žáků s nejnižším souhrnným výsledkem					
vyučení bez maturity	21,4	1,83	12,9	1,30	8,4
vyučení s maturitou	41,7	1,87	27,9	1,57	13,8
maturita na SŠ	18,7	1,42	30,5	1,57	-11,7
VOŠ	3,7	0,59	10,5	1,24	-6,8
VŠ	14,5	1,52	18,2	1,30	-3,8
Třetina žáků s průměrným souhrnným výsledkem					
vyučení bez maturity	3,1	0,70	1,7	0,41	1,4
vyučení s maturitou	21,1	1,67	9,8	1,49	11,3
maturita na SŠ	25,7	1,66	19,3	1,54	6,4
VOŠ	10,2	1,10	18,7	1,25	-8,4
VŠ	39,8	1,81	50,5	1,74	-10,7
Třetina žáků s nejlepším souhrnným výsledkem					
vyučení bez maturity	0,3	0,17	0,4	0,41	-0,1
vyučení s maturitou	3,5	0,83	0,7	0,32	2,8
maturita na SŠ	12,0	1,40	7,0	1,16	5,0
VOŠ	7,9	1,02	11,3	1,16	-3,4
VŠ	76,3	1,69	80,6	1,80	-4,3

Pozn.: Tučně vyznačené rozdíly jsou statisticky významné.

Zdroj: PISA 2003.

¹¹ Vzdělanostní aspirace byly zjišťovány otázkou: Jakého nejvyššího vzdělání bys chtěl(a) nakonec dosáhnout? a) stačilo by vyučení v oboru bez maturity, b) maturita spojená s vyučením v oboru, c) maturita na střední odborné škole, d) maturita na gymnáziu, e) vyšší odborná škola, f) vysoká škola. V tabulce 5 byly kategorie c) a d) sloučeny.

li žáci rozdělení do tří stejně velkých skupin podle celkového výsledku, který odpovídá průměru jejich výsledků ve všech testovaných oblastech, které byly součástí výzkumu PISA 2003.

V každé skupině bylo přibližně stejné zastoupení chlapců jako dívek. Z grafu je zřejmé, že dívky ve všech skupinách mají vyšší vzdělanostní aspirace než chlapci, ačkoli ve skupině s nejlepším výsledkem nejsou rozdíly mezi chlapci a dívkami tak výrazné. Tato zjištění potvrzují hypotézu H3.

Výsledky v testech a postoj ke sledovaným oblastem vzdělávání

Rozdíly mezi chlapci a dívkami ve čtení a v matematice byly dále analyzovány v souvislosti s postoji žáků k těmto oblastem vzdělávání.¹² V tabulce 6 jsou uvedeny výsledky víceúrovňové regresní analýzy, která testovala vliv pohlaví na výsledek v testech čtenářské gramotnosti. Model 1 testoval pouze efekt pohlaví. Model 2 testoval efekt pohlaví při kontrole oblíbenosti čtení¹³ na úrovni žáka i školy. Do třetího modelu vstoupily ještě navíc proměnné charakterizující typ studia. Tento model jsme zařadili proto, abychom oddělili čistý efekt zájmu o předmět na úrovni školy od efektu typu školy. Žáci navštěvující prestižnější typy škol mají totiž v průměru větší zájem o čtení než žáci škol méně prestižních. Jako referenční typ studia byla v případě 9. ročníku použita základní škola, v případě 10. ročníku střední odborné studium bez maturity.

Tabulka ukazuje, že při kontrole oblíbenosti čtení se nezávislý efekt pohlaví v 9. ročníku výrazně snížil a na středních školách není statisticky významný. Z analýzy dále vyplývá, že vedle individuálních rozdílů v oblíbenosti čtení ovlivňuje výsledky žáků ve čtenářské gramotnosti rovněž průměrná oblíbenost čtení ve škole, kterou žák navštěvuje. Na úrovni 9. ročníku povinné školní docházky je vliv „školní“ oblíbenosti čtení významný i po kontrole typu studia, na středoškolské úrovni se pohybuje na hranici významnosti. Statistické porovnání jednotlivých modelů neprokázalo statisticky významně lepší fit žádného z nich.

Uvedené výsledky naznačují, že pokud by se školám podařilo vzbudit v chlapcích větší zájem o četbu, například zařazováním textů, které by byly pro chlapce atraktivnější, mohly by se rozdíly mezi chlapci a dívkami snížit na minimum. Provedená analýza dále naznačuje, že ve školách, kterým se daří vytvářet prostředí pří-

¹² Pro přírodní vědy není zatím k dispozici srovnatelný indikátor postoje, ten poskytne až šetření PISA 2006 zaměřené na oblast přírodních věd.

¹³ Index oblíbenosti čtení ve výzkumu PISA 2000 byl sestaven z odpovědí žáků na tyto otázky: čtu, jedině když musím; čtení je jedním z mých oblíbených koníčků; rád(a) se o knihách bavím s jinými lidmi; dělám si problémy knihy dočíst do konce; jsem šťastný(á), když dostanu knihu jako dárek; čtení je pro mne jenom ztráta času; baví mne chodit do knihkupectví nebo do knihovny; čtu jenom proto, abych získal(a) informace, které potřebuji; nevydržím sedět a číst déle než pár minut.

Tabulka 6. Výstupy z analýzy HLM – vliv pohlaví na výsledek ve čtenářské gramotnosti

	9. ročník			10. ročník		
	koef.	SE	p	koef.	SE	p
Model 1 – efekt pohlaví						
pohlaví (dívka)	28,21	3,15	0,000	10,65	3,21	0,001
	$r^2 = 0,04$			$r^2 = 0,01$		
	deviance = 24149,42			deviance = 34436,39		
Model 2 – efekt oblby čtení a pohlaví						
oblba čtení (průměr za školu)	67,52	12,13	0,000	94,86	8,25	0,000
oblba čtení (žák)	24,01	1,85	0,000	19,61	1,45	0,000
pohlaví	7,38	3,46	0,033	-4,96	3,30	0,133
	$r^2 = 0,23$			$r^2 = 0,34$		
	deviance = 23662,59			deviance = 33972,33		
Model 3 – efekt typu studia, oblby čtení a pohlaví						
typ studia (gymnázium víceleté)	81,12	7,74	0,000	145,82	7,04	0,000
typ studia (gymnázium čtyřleté)	-			122,47	7,65	0,000
typ studia (odborné maturitní)	-			76,03	5,34	0,000
oblba čtení (průměr za školu)	26,33	9,26	0,006	13,43	6,95	0,055
oblba čtení (žák)	24,05	1,85	0,000	19,55	1,45	0,000
pohlaví	7,19	3,48	0,038	-4,46	3,24	0,168
	$r^2 = 0,32$			$r^2 = 0,55$		
	deviance = 23596,57			deviance = 33767,95		

Zdroj: PISA 2000.

nivé pro formování vztahu žáků k četbě, dosahují lepších výsledků všichni žáci, ať již se jedná o chlapce nebo o dívky. Nepřímým důsledkem různých opatření, která by vedla ke zvýšení zájmu chlapců o četbu, by tedy bylo celkové zlepšení výsledků českých žáků.

Obdobná analýza byla provedena pro matematiku. Jak je vidět z tabulky 7, rozdíly mezi chlapci a dívkami v matematice nelze vysvětlit jejich rozdílným zájmem o matematiku.¹⁴ V případě matematiky tedy analýza nepotvrdila hypotézu H4 a pro odhalení příčin rozdílů mezi chlapci a dívkami bude zapotřebí další zkoumání.

¹⁴ Index zájmu o matematiku byl sestaven z odpovědí žáků na tyto otázky: baví mě číst knihy o matematice; na hodiny matematiky se těším; učím se matematiku, protože mě to baví; věci, které se učíme v matematice, mě zajímají.

Tabulka 7. Výstup z analýzy HLM – vliv pohlaví na výsledek v matematice

	9. ročník			10. ročník		
	koef.	SE	p	koef.	SE	p
Model 1 – efekt pohlaví						
pohlaví (dívka)	-19,69	3,88	0,000	-31,56	3,09	0,000
	$r^2 = 0,00$			$r^2 = -0,02$		
	deviance = 33157,21			deviance = 37213,09		
Model 2 – efekt oblíbenosti čtení a pohlaví						
zájem o matematiku (průměr za školu)	61,33	16,17	0,000	88,50	23,59	0,000
zájem o matematiku (žák)	-0,05	0,03	0,075	-0,04	0,02	0,036
pohlaví	-20,11	3,82	0,000	-30,90	3,11	0,000
	$r^2 = 0,03$			$r^2 = 0,05$		
	deviance = 33134,91			deviance = 37190,72		
Model 3 – efekt typu studia, oblíbenosti čtení a pohlaví						
typ studia (gymnázium víceleté)	124,12	6,87	0,000	182,86	8,28	0,000
typ studia (gymnázium čtyřleté)	-			159,24	9,03	0,000
typ studia (odborné maturitní)	-			89,52	7,93	0,000
zájem o matematiku (průměr za školu)	37,50	11,61	0,002	40,26	12,40	0,002
zájem o matematiku (žák)	-0,05	0,03	0,053	-0,03	0,02	0,036
pohlaví	-20,54	3,84	0,000	-33,42	3,02	0,000
	$r^2 = 0,26$			$r^2 = 0,50$		
	deviance = 32998,79			deviance = 36949,09		

Zdroj: PISA 2003.

Závěry

Podobně jako v dalších zemích dosahují u nás dívky lepších výsledků v oblasti čtenářské gramotnosti, chlapci naopak v matematice a přírodovědných předmětech. Výzkumy PISA ukazují větší rozdíly ve čtenářské gramotnosti a menší rozdíly v matematice a přírodovědných předmětech mezi oběma pohlavími než výzkumy IEA. Tato odlišnost není způsobena rozdílnou metodologií výběru vzorku. Jednou z příčin odlišných výsledků je velká čtenářská náročnost testů výzkumu PISA, která ovlivňuje výsledky v matematice a v přírodovědných předmětech. Kontrolujeme-li úroveň čtení, závislost výsledku v matematickém a přírodovědném testu na pohlaví se výrazně zvyšuje. Na celkovém výsledku v daném ročníku se projevuje také vyšší „vzdělanost“ dívek způsobená volbou střední školy. Dívky mají nadpoloviční zastoupení v maturitních typech studia, v nematuritním typu studia je jejich podíl méně

ně než třetinový. Analýza ukázala, že aspirace na vzdělání je u dívek vyšší než u chlapců, a to bez ohledu na jejich předpoklady ke studiu. Porovnáme-li rozdíly mezi chlapci a děvčaty v rámci jednotlivých typů středních škol, jsou výrazně vyšší v matematice a přírodovědných předmětech než ve čtenářské gramotnosti a patří mezi nejvyšší i v rámci zemí OECD.

Rozdíly ve čtenářské gramotnosti jsou v 9. ročníku do značné míry a na středních školách plně vysvětlitelné rozdílným postojem chlapců a dívek ke čtení. Kdyby se školám podařilo zvýšit zájem chlapců o čtení, mohly by být rozdíly ve výsledcích sníženy na minimum. Naopak v případě matematiky se nepodařilo potvrdit úvodní hypotézu, rozdíly ve výsledcích nelze vysvětlit rozdílným zájmem o tento předmět. Problematika rozdílných výsledků chlapců a děvčat v matematice vyžaduje další zkoumání, které by pomohlo poukázat na příčiny těchto rozdílů a navrhnout možné způsoby jejich snižování.

Analýza ukázala, že rozdíly mezi chlapci a děvčaty v matematice a přírodovědných předmětech vyžadují pozornost tvůrců vzdělávací politiky. Mezi její priority by ovšem nemělo patřit jen hledání cest, jimiž by bylo možné děvčatům zprostředkovat poznání v matematice a přírodovědných oborech, ale také podpora chlapců v aspiracích na vyšší vzdělání. Nezbytné jsou jistě i strukturální změny, které nabídnou chlapcům více atraktivních maturitních studijních příležitostí.

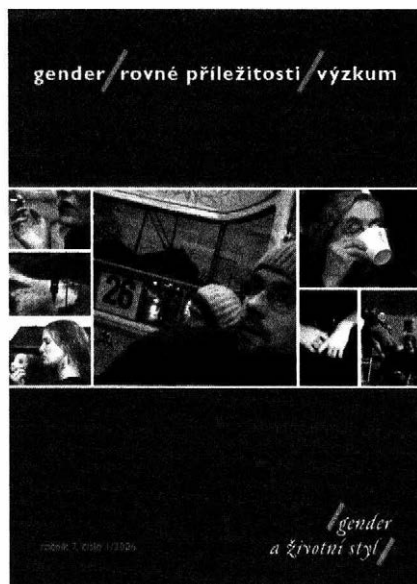
EVA POTUŽNÍKOVÁ vystudovala sociologii a psychologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 2001 pracuje v Oddělení mezinárodních výzkumů Ústavu pro informace ve vzdělávání. Podílela se na zpracování dat z výzkumu občanské výchovy CivEd a výzkumu čtenářské gramotnosti PIRLS a je spoluautorkou publikací informujících o výsledcích českých žáků v těchto výzkumech.

JANA STRAKOVÁ je absolventkou Matematicko-fyzikální fakulty UK. V letech 1994–2002 koordinovala mezinárodní výzkumy vědomostí a dovedností žáků realizované v České republice, nejprve ve Výzkumném ústavu pedagogickém, později v Ústavu pro informace ve vzdělávání, kde zastávala pozici vedoucí Oddělení mezinárodních výzkumů. V současné době působí v oddělení Sociologie vzdělání a stratifikace Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá problematikou vzdělanostních nerovností, a externě pracuje jako konzultantka v problematice evaluace výsledků vzdělávání a práce školy.

Literatura

- Mullis, I. V. S., M. O. Martin, E. J. Gonzales et al. 2000a. *TIMSS 1999 International Science Report*. Chestnut Hill (MA): Boston College.
- Mullis, I. V. S., M. O. Martin, E. J. Gonzales et al. 2000b. *TIMSS 1999 International Mathematics Report*. Chestnut Hill (MA): Boston College.

- Mullis, I. V. S. et al. 2000c. *Gender Differences in Achievement*. Chestnut Hill (MA): Boston College.
- OECD. 2001. *Knowledge and Skills for Life. First Results from the OECD Programme for International Student Assessment (PISA) 2000*. Paris: OECD.
- OECD. 2004. *Learning for Tomorrow's World. First Results from PISA 2003*. Paris: OECD.
- OECD. 2005. *Education at a Glance. OECD Indicators – 2005 Edition*. Paris: OECD.

Gender, rovné příležitosti, výzkum ročník 7, číslo 1/2006

Časopis *Gender, rovné příležitosti, výzkum* vychází v rámci projektu *Podpora společenské akceptace a efektivního prosazování genderové rovnosti ve veřejné sféře* financovaného programem Podpory projektů cíleného výzkumu AV ČR (reg. č. S700280503). Obsahově se časopis zaměřuje jak na analýzy feministických teoretických a metodologických konceptů a přístupů, tak na prezentace výsledků sociologických výzkumů z oblasti genderu.

První číslo sedmého ročníku časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* je zaměřeno na téma genderových aspektů životního stylu. Zásadní změnou sedmého ročníku je přechod na recenzovaný časopis, což odráží proces postupného etablování oboru genderových studií u nás. Vzhledem k tomu, že v České republice není do-

posud nabízen adekvátní prostor genderové tematice, doufáme, že tímto krokem napomůžeme k jejímu dalšímu interdisciplinárnímu rozvoji.

OBSAH AKTUÁLNÍHO ČÍSLA:

GENDER

Přidalová, Marie: *Mezigenerační solidarita a gender (pečující dcery a pečující synové)*

ROVNÉ PŘÍLEŽITOSTI

Uhde, Zuzana: *Proč jsou kvóty strašákem?*

VÝZKUM

Tomášek, Marcel: *K genderovým zdrojům individualizačního habitu*; Bartošová, Michaela: *Věřící singles ve světle měnících se forem praktikování víry a individualizace ve sféře náboženství*; Bierzová, Jana: *Rozdělení domácích prací v rodinách s dětmi*; Vohlídalová, Marta: *Mají muži a ženy v ČR odlišné postoje k práci?*; Nešporová, Olga: *Životní styl rodin s otci na rodičovské dovolené*

RECENZE

Výzvy globalizace: globální spravedlnost a demokracie (Ondřej Lánský, Zuzana Kubišová); *Obrana práv cizinců* (Ondřej Štěch); *Slepá ulička spravedlnosti mezi sociální rovností a kulturní diferencí v teorii Nancy Fraser* (Zuzana Uhde); *Dlouhé devatenácté století moderní evropské ženy* (Lenka Veselá); *Komplikovaný jazyk lásky* (Jana Bierzová)

Politika pracovního života viděna optikou sociologie genderu a teorie industriálních vztahů (Alena Křížková); Mary S. Hartman: *The Household and the Making of History: A Subversive View of the Western Past* (Marcel Tomášek); *Moderní umění v ohnisku genderových studií* (Milan Kreuzziger)

Sociologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2006.

Distribuce: Oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 222 220 924, e-mail: genderteam@soc.cas.cz, <http://www.soc.cas.cz/>

Věková homogamie českých sňatků 1920–2000*

PETR FUČÍK**

Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti,
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Age Homogamy of Czech Marriages, 1920–2000

Abstract: The article examines the long-term changes and the age homogamy of marriages that took place in the Czech Republic between 1920 and 2000. The analysis of data acquired from a study of vital registration is divided into a descriptive part – describing the age structure of the marriage market and the absolute degree of age homogamy – and an exploratory part – creating a log-linear model of the structure and changes of relative age homogamy. Three hypotheses are formulated in connection with the latter part of the analysis, of which the hypothesis about increasing age homogamy seems acceptable. Results from the descriptive analysis and the models show that age homogamy has been increasing during the 20th century, both in the case of first marriages and remarriages. The hypothesis about the greater degree of age heterogamy in the case of remarriages can also be accepted, while the testing of the third hypothesis, that the older the marital partners are the more heterogamous their age structure, proved inconclusive and requires further investigation.

Keywords: sociology of the family, marriage market, assortative mating, age homogamy, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 719–739

Láska a zamilovanost jsou intimními a vysoce individuálními prožitky. Volba partnera je ale všude na světě a v každé době strukturována podle více či méně viditelných vzorců. Moderní společnost v tomto ohledu není výjimkou, má však tu zvláštnost, že pravidelnosti volby zahrnuje do mýtu lásky, která jde napříč všemi sociálními rozdíly. Ve skutečnosti se však někteří lidé berou pravděpodobněji a jiní mnohem méně pravděpodobně. Tato práce pojednává o výběru partnera podle věku. I v tomto případě můžeme velmi dobře vidět, že lidé si neberou protějšky libovolného věku. Mým hlavním cílem je analyzovat, jak se v České republice mění v průběhu dvacátého století (přesněji od roku 1920 do roku 2000) tendence vybírat si vě-

* Tento text vznikl s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM002 1622408).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Petr Fučík, Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, Fakulta sociálních studií MU, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: fucik@fss.muni.cz.

kově blízkého či vzdálenějšího partnera. K tomuto účelu využijí deskriptivní analýzu, jejíž výsledky prezentují v části „Data“, a zejména metodu log-lineárního modelování kontingenčních tabulek, která je náplní části „Relativní věková homogamie“. Tyto metody budou aplikovány na datech za všechny sňatky uzavřené v ČR v pětiletých intervalech v období od roku 1920 do roku 2000. Teoretické zázemí tvoří teorie výběrového párování s jádrem v konceptu homogamie, které jsou prezentovány v první části stati.

Věková homogamie

Koncept věkové homogamie tematizuje skutečnost, že ve většině případů se berou partneři s velice podobným věkem. Za homogamní jsou obvykle označovány sňatky, v nichž věkový rozdíl mezi ženichem a nevěstou nepřesahuje pět let [van Poppel et al. 2001: 4]. Vzhledem k tomu, že velká většina prvních sňatků se v současnosti odehrává v poměrně úzkém věkovém rozmezí 20–30 let, je také prostor pro věkovou odlišnost partnerů malý a věková homogamie je velice silným pravidlem.¹

Je však třeba zmínit i některá specifika věkové homogamie. Hovoříme-li o věkových preferencích, musíme si uvědomit, že v tomto případě je pod obecnou tendencí k homogamii skryta výrazná struktura komplementarity. Sňatek, v němž jsou ženich a nevěsta na rok stejně staří, je z hlediska obecné teorie příkladem silné homogamie, z hlediska preferencí sňatkových kandidátů je to ale sňatek mírně nevyrovnaný, neboť většina nevěst preferuje ženicha o málo staršího, než jsou samy, a většina ženichů hledá nevěstu mladší. U ženichů však není toto pravidlo tak silné, jako u nevěst [Bozon 1991: 146; Vossen 1999]. Tato struktura se také vyvíjí vzhledem k věku a pohlaví sňatkových kandidátů. Mladí muži (okolo 20 let) akceptují jakékoliv věkově blízké nevěsty (i starší), postupem času, jak stárnou, se ovšem obracejí směrem k mladším ročníkům a vybírají už jen mezi stejně starými a mladšími nevěstami, přičemž s narůstajícím věkem roste i jejich preference výrazně mladších nevěst. Ženy okolo 20 let naopak mladší ani stejně staré ženichy neakceptují a orientují se pouze na muže starší. Postupem času však začínají hledat i mezi potenciálními ženichy ve stejném věku, jako jsou samy, a ještě později již akceptují i mladšího ženicha [Bozon 1991: 124, 125].² Výsledkem je vyvíjející se komplementarita požadavků, která směřuje nikoliv k přesně stejnému věku, nýbrž k malému několikaletému rozdílu ve prospěch muže jako preferovanému uspořádání. Proto také v em-

¹ Například v roce 2001 se ve věku 20–30 let odehrálo 90 % sňatků svobodných nevěst se svobodnými ženichy a 86 % sňatků svobodných ženichů se svobodnými nevěstami v ČR. *Zdroj: Český statistický úřad (ČSÚ).*

² Vývoj věkových preferencí se tedy vyznačuje poměrně silnou dynamikou, kterou u ostatních typů homogamie nenalézáme. Pokud jde o vzdělání, preference jsou obvykle dány úrovní dokončeného studia, rasové a náboženské preference také postrádají tendenci k výraznějším změnám.

pirických studiích převažuje sňatek s mírně starším ženichem jako nejčastější případ. Tato skutečnost ovšem nijak nenarušuje pravidlo, že se berou lidé s velmi blízkým věkem (rozdíl jen zřídka překračuje pět let). Naopak nám ale dovoluje proniknout hlouběji do struktury homogamních sňatků a pochopit, že o dva roky starší ženich neznamená totéž, co o dva roky starší nevěsta.

S tím souvisí i další specifikum věkové homogamie, že v jejím případě nemá smysl pracovat s pojmy hypergamie a hypogamie,³ neboť věk lze v sociálním kontextu z určitého hlediska chápat jako nominální proměnnou.⁴ Je sňatek s padesátiletým mužem pro dvacetiletou ženu hypogamní či hypergamní? Pouze v případě, že si vypomůžeme de Singlyho [1999] pojetím odlišné povahy kapitálů na straně ženy a muže, mohli bychom nízký věk ženy chápat jako kapitál smněný za vyšší sociální pozici muže. Hypogamii a hypergamii však v tomto případě není možné odvodit ze samotného věku, ale z dalších forem kapitálu na straně ženy a muže, jejichž rozložení může být různé nezávisle na věku.

Vzhledem k tradičnímu uspořádání rodových rolí se u vzdělanostní i statusové homogamie vžil termín *tradiční* a *netradiční* heterogamie. Jedná se o konceptualizaci faktu, že převis kapitálu na straně muže je tradiční uznávanou formou mužské dominance, kdežto převis kapitálu na straně ženy je situací méně obvyklou.⁵ Vymezení tradiční a netradiční heterogamie lze dobře aplikovat i v případě věkové homogamie. Tradičně heterogamní sňatky uzavírá muž s mladší ženou, netradičně heterogamní je sňatek s nevěstou starší od ženicha.

Faktory věkové homogamie

Ačkoliv za faktem, že lidé si volí protějšky, které jsou jim věkově blízké, může být skryto nepřeberné množství příčin, je užitečné tyto faktory uchopit pomocí konceptuálního rámce. Matthijs Kalmijn [1991a] rozlišuje tři hlavní oblasti podmíněnosti partnerské volby: preference sňatkových kandidátů, vliv sociální skupiny a strukturu příležitostí. Ve všech třech případech dochází v průběhu 19. a 20. století ke změnám. Zatímco význam individuálních preferencí roste, až se stávají nejdůležitějším faktorem výběru, vliv sociální skupiny se zmenšuje a struktura příležitostí se mění.

³ Pojmy hypogamie a hypergamie konceptualizují vzestupnou či sestupnou tendenci partnerské volby – například pro vysokoškoláka je sňatek se středoškolačkou hypogamní, zatímco z jejího hlediska se jedná o hypergamii.

⁴ Existují sice kulturně zakotvené projevy nadřazenosti a podřazenosti v souvislosti s věkem, důležité však je, že z hlediska sňatkového trhu vytvářejí věkové kohorty odlišné kultury, které nelze srovnávat ordinálně.

⁵ Toto pojetí zohledňuje přetrvávající vzorce tradiční rodiny, kde muž-živitel je obvykle hlavním nositelem statusu rodiny. Tradiční heterogamie znamená hypergamii pro ženu, tedy ženicha vzdělanějšího, či lépe situovaného. Netradiční je hypergamie mužská, tedy sňatek s nevěstou vyššího vzdělání nebo statusu.

Preference sňatkových kandidátů

Kategorie preference sňatkových kandidátů odkazuje k individuální volbě. Věková homogamie je z tohoto úhlu pohledu výsledkem „individuálního hledání partnerů s hodnotnými socioekonomickými a kulturními zdroji na sňatkovém trhu“ [van Poppel et al. 2001: 2]. Toto hledání je však ovlivněno mnoha okolnostmi, které se v průběhu času mění. Před druhou světovou válkou byly podle Beckera [1981] hlavní přínosy manželství odvislé od nerovné dělby práce mezi mužem a ženou. Později se situace mění směrem k větší rovnosti. I když některé odlišnosti, jak upozorňuje de Singly [1999], stále přetrvávají, homogamii lze nyní na obou stranách měřit mnohem podobnějšími měřítky, neboť sami partneři přistupují k volbě na základě podobných kritérií. U žen jako potenciálních partnerek klesá význam schopnosti starat se o domácnost a vychovávat děti, naopak u nich roste důležitost vzdělání i ekonomické samostatnosti. Stále více žen také ekonomické samostatnosti před sňatkem dosahuje, proto u mužů jako potenciálních partnerů přestává hrát ekonomická stabilita výlučnou roli. Sňatkový věk se sblíží a důraz se dále přesouvá k emocionálním stránkám výběru, které jsou podmíněny kulturní podobností partnerů.

Důležitou proměnnou, která strukturuje věkové preference sňatkových kandidátů, je i věk jich samotných. Je-li sňatkový věk nízký, častější je silně homogamní volba. S vzrůstajícím sňatkovým věkem přibývá volba heterogamní, a to zejména v případě tradiční heterogamie, kdy muž je starší. V průběhu dvacátého století se průměrný sňatkový věk výrazně měnil v celé Evropě a přibližně od 70. let vzrůstá na hodnoty blízké se třiceti rokům.

Vliv sociální skupiny

Orientační rodina⁶ ztrácí přímý vliv na rozhodování o výběru partnera. Průvodním jevem této skutečnosti je částečný přesun důležitosti významných druhých od rodiny směrem k vrstevnické skupině. Dostáváme se ke školní docházce a ke specifickým kulturám mládeže, které vytvářejí pro tento přesun podmínky. Jejich vliv se však tradiční rodinné asistenci nemůže rovnat. Výběr partnera se v moderní společnosti stává stále méně věcí veřejnou. Přesouvá se hluboko do soukromé sféry, k níž nemají přístup ani vrstevníci, kteří do značné míry převzali roli rádců při navazování kontaktů. Pro moderní lásku je podle Giddense [1993] důležitá narativita a v příběhu romantické lásky by vliv okolí vytvářel příliš mnoho otazníků, zda osud, který dva lidi spojuje, není přece jen z vnějšku determinován. Pro lidi, kteří se zamilovávají, je však důležité vidět svůj vztah jako výsledek individuální a svobodné volby [Katrňák 2000]. Všechny tyto skutečnosti tedy vedou k mnohem menšímu přímému vlivu sociální skupiny na výběr partnera a navíc i k jeho dalšímu snižování.

⁶ Pojem orientační rodina pochází z psychologie a označuje rodinu, v níž se člověk socializuje.

Jaký může být následek v oblasti věkového rozdílu partnerů? Van Poppel et al. [2001] nabízí toto vysvětlení: V tradiční společnosti byli lidé zavázáni ekonomické nutnosti reprodukce rodinného kapitálu. Tradiční rodina tedy vybírala partnery kolektivně s cílem nalézt co nejlepší ekonomickou volbu, což vedlo k výběru s větší mírou věkové heterogamie. V modernitě se vliv rodiny snižuje a současně s větší ekonomickou nezávislostí potomků klesá náležitost ekonomických kritérií výběru. Věková blízkost partnerů tedy bude pravděpodobně častější.

Struktura příležitostí

Aby si lidé mohli vybírat partnera, musí k tomu mít také příležitost. Strukturální podmínky mohou tuto volbu značně ovlivňovat, neboť ve společnosti, kde by byl například poloviční počet žen oproti mužům, je partnerská volba spíše výsledkem příležitosti než jakýchkoliv jiných kritérií. Podle Kalmijna [1991b] roste šance na věkově homogamní sňatek přímo úměrně růstu interakcí s věkově blízkými osobami.

Demografické předpoklady partnerské volby shrnuje koncept sňatkové tísně, který říká, že lidé v nepříznivých strukturálních podmínkách sňatky odkládají, a pokud je realizují, volí více heterogamně, protože partnerů s požadovanými ideálními charakteristikami se nedostává.⁷

I ve struktuře příležitostí interakce je patrný významný vliv školní docházky. Škola jako sociální prostor znamená zásadní přestrukturování sňatkového trhu, což dokazuje i fakt, že lidé, kteří školní docházku ukončili, se seznamují s většími obtížemi. V současnosti lze tedy říci, že sociální prostor školy tvoří nejvýznamnější segment sňatkového trhu [Mare 1991].

Obecně lze soudit, že struktura příležitostí interakce mezi potenciálními partnery se během dvacátého století vyvíjí k větší různorodosti pro různé věkové skupiny, ale zároveň k rozšíření možností potkávat se a seznámit se uvnitř těchto segmentů sňatkového trhu. Vzrůst heterogenity není způsoben pouze rozšířením a prodloužením školní docházky a krátkodobými výkyvy ve struktuře obyvatelstva, podílí se na něm také diferenciací míst a časů, určených pro jednotlivé věkové skupiny, spojená se vznikem odlišných kultur mladých. Způsoby zábavy jsou věkově odlišnější než na začátku minulého století. Jako příklad může sloužit masové rozšíření rekreačního sportu a populární kultury.

Sociologická relevance tématu

Zatímco analýza na poli vzdělanostní a zaměstnanecké homogamie je velmi frekventovaná [Katrňák, Kreidl, Fónadová 2003; Kalmijn 1994], homogamie z hlediska věku se těší poměrně malému zájmu výzkumníků. Rozdíl věku ženicha a nevěsty

⁷ Blíže k tomu viz Možný, Rabušic [1998].

při sňatku může být ovšem chápán jako indikátor důležitých jevů v moderní společnosti. Věk sice nelze přímo propojit se sociální stratifikací, tak jako tomu může být u vzdělání nebo zaměstnání, lze však hledat smysluplnou souvislost mezi mírou věkové homogenie a modernizací, diferenciací společnosti, vývojem nerovnosti mezi muži a ženami a podobně.

Koncept homogenie je užitečným nástrojem pro analýzu určitých aspektů výběrového párování, nicméně je pouze jedním prvkem v mozaice, kterou tvoří teoretický pohled na změnu partnerské volby v modernitě a vývoj rodiny. S přechodem od tradiční společnosti k modernitě klesá význam askriptivních složek statusu a vzrůstá význam získaných charakteristik. Pro sociální status dnešního člověka již není nejdůležitější rodová příslušnost či náboženství, ale dosažené vzdělání, které je také silným prediktorem příjmu i mnoha dalších proměnných. Věk je vlastnost, kterou nemůžeme ovlivnit, je nám připsána. V souladu s modernizační teorií by tedy i význam věku pro sňatek měl klesat, což znamená vyšší míru heterogenie v modernitě. Většina teorií zabývajících se přímo věkovým rozdílem manželství, nebo na něj aplikovaných, však předpokládá opačný trend vývoje a směřuje koherentně ke snižování věkového rozdílu v modernitě. Pokusme se tento protiklad vysvětlit.

Empirická šetření hovoří ve prospěch obou tezí. Snižování významu askriptivních charakteristik je jedním z nejdůležitějších trendů modernity, který v oblasti sňatečnosti potvrzuje například Kalmijn [1998]. Naproti tomu snižování významu věku při sňatku empiricky vyvracejí Hernan [1990], van Poppel et al. [2001], Atkinson, Glass [1985]. Cesta tedy může vést směrem k úvahám, zda lze věk považovat za askriptivní charakteristiku. Věk samotný jistě ano, nicméně je číslo uvedené v rodovém listě ta proměnná, která strukturuje partnerskou volbu? Pokud měříme věkovou vzdálenost partnerů, měříme tím hlavně jejich vzdálenost kulturní a psychologickou. Zde je také skutečný komplex vlastností, který hraje roli při výběru partnera. Věk je proměnná v pozadí, která silně determinuje chování, názory, hodnoty a postoje i sociální jednání. Podobný kauzální řetězec lze sice postulovat u všech připsaných charakteristik, neboť rasový původ či náboženství mohou také ovlivňovat postoje a hodnoty, empiricky se však potvrzuje snižování vlivu rasy a náboženství jako příkladu askriptivních charakteristik [Kalmijn 1998]. U věku je tomu naopak pravděpodobně proto, že je silněji propojen s charakteristikami spadajícími do sféry intimity, která je v modernitě hlavním polem konstituce vztahů. Věk z našeho úhlu pohledu nemůžeme považovat za askriptivní charakteristiku v pravém slova smyslu, neboť jeho působení na výběr partnera se odehrává prostřednictvím složitějšího kauzálního řetězce, jehož výsledkem je spíše kulturní či myšlenková vzdálenost obou partnerů.

Cíle výzkumu

Cílem tohoto výzkumu je popsat vývoj *absolutní* a *relativní* věkové homogenie v České republice v období od roku 1920 do roku 2000. Za tímto účelem analyzují sňatky oboustranně svobodných snoubenců (dále v textu pouze *první sňatky*) a pro srovná-

ní data za ostatní sňatky, v nichž alespoň jeden z parterů již manželstvím prošel (dále jen *opakované sňatky*). Odpovídám zde na dvě hlavní výzkumné otázky:

- 1) *Jak se mění absolutní homogamie prvních a opakovaných sňatků uzavřených od roku 1920 do roku 2000 v ČR?*
- 2) *Jak se mění relativní homogamie prvních a opakovaných sňatků uzavřených od roku 1920 do roku 2000 v ČR?*

První výzkumná otázka odkazuje k deskripci. Deskriptivní statistiky však měří pouze absolutní míru homogamie, která je ovlivněna počty snoubenců v jednotlivých letech i v jednotlivých marginálních polích kontingenčních tabulek. Relativní míry homogamie hovoří nikoliv o struktuře věkového rozdílu, ale o šancích jednotlivých věkových kategorií na věkově homogamní sňatek. Můžeme tedy dále sledovat, jak se tyto šance v průběhu dvacátého století mění u jednotlivých věkových skupin a podle pořadí uzavíraného sňatku.

Jaký vývoj relativní homogamie lze očekávat? Předpoklady teorií popisujících proměnu moderní partnerské volby vedou koherentně ke snižování věkového rozdílu jako výsledku převahy sentimentálních hodnot nad instrumentálními [Shorter 1977, Giddens 1992], větší rovnosti mezi ženou a mužem [Oppenheimer 1988, Bozon 1991] či vyšší diferenciaci společnosti.⁸ Jaká je situace v ČR? První dvě hypotézy mohou znít: *Věková homogamie prvních sňatků s časem posiluje a věková homogamie ostatních sňatků s časem posiluje.*

Výzkumy [Hancock, Stuchbury, Tomassini 2003; Bhrolcháin 2001] si také všímají, že sňatkový věk je silným prediktorem věkového rozdílu mezi manželi. Mladí snoubenci mezi sebou ani nemohou mít velký věkový rozdíl, protože v mladších věkových skupinách prakticky již vybírat nelze. S rostoucím věkem je ale možnost heterogamní volby stále větší, protože preference i strukturální podmínky se mění. Mým nástrojem pro mapování tohoto vlivu bude hypotéza: *Vyšší sňatkový věk vede k vyšší míře heterogamie, kterou budu testovat odděleně na populaci prvních i opakovaných sňatků.*

Na sňatkovém trhu se však ve vyšších věkových kategoriích objevuje stále více potenciálních partnerů, kteří již jedním, či několika manželstvími prošli. Jaký má tato zkušenost vliv? Existují dva protichůdné názory, které lze shrnout pod názvy „hypotéza učení“ a „hypotéza sňatkového trhu“. Učení znamená, že člověk při opakovaném výběru nedělá stejné chyby, lépe si vybírá, volba je homogamnější. Vliv sňatkového trhu zase zdůrazňuje nutnost vybírat z množiny potenciálních partnerů, která je již značně ochuzená, a volba je tak více heterogamní. Tyto alternativní hypotézy na nizozemském sňatkovém trhu testoval John Gelissen [2004], s výsledky směřujícími spíše k větší heterogamii. Jaká je situace v ČR, budu testovat jednoduchou hypotézou: *První sňatky jsou více homogamní než ostatní.*

⁸ Téma diferenciaci a jeho aplikaci na životní cyklus lze najít u Parsonse [1970].

Data

Povaha dat, omezení

Pro deskriptivní i explorační analýzu jsou použita data za sňatky oboustranně svobodných snoubenců, uzavřené na území dnešní České republiky⁹ od roku 1920 do roku 2000 a data ze shodného období za ostatní sňatky, kde alespoň jeden ze snoubenců již manželstvím prošel. Pramenem je publikace Českého statistického úřadu *Pohyb obyvatelstva*.¹⁰ Časové řady pro sňatky svobodných a opakované sňatky jsou konstruovány shodným způsobem s ohledem na možnost jejich srovnávání.

Kategorizace kontingenčních tabulek, popisujících sňatky podle vzájemného věku svobodných snoubenců, se po druhé světové válce podstatně změnila, proto je nutné kvůli zachování časové řady data transformovat do shodných kategorií pro celé sledované období. Ačkoliv od roku 1945 do roku 2000 jsou dostupné údaje s jednoletou kategorizací věku svobodných snoubenců, pro analýzu jsem zvolil šest věkových kategorií, vycházejících z kategorizace, použité v letech 1920–1940, protože mým hlavním cílem zde je popis dlouhodobých trendů, a přednost jsem tedy dal sice hrubější, ale časově obsáhlejší analýze, ohraničené moderní existencí samostatného českého (československého) státu.

Data, popisující opakovanou manželskou volbu, tedy sňatky, kde alespoň jeden ze snoubenců již manželstvím prošel, jsou získána odečtem matice sňatků podle vzájemného věku svobodných snoubenců od matice všech sňatků podle vzájemného věku snoubenců. Tento podsoubor obsahuje všechny ostatní kombinace partnerů – např. sňatky svobodného a rozvedeného partnera, sňatky oboustranně rozvedených partnerů, sňatky ovdovělých.¹¹ Kategorizace obou matic je shodná. Výsledkem je datový soubor 2 x 17 kontingenčních tabulek o rozměrech 6 x 6 kategorií, které jsou použity pro deskriptivní i explorační analýzu věkové homogamie prvních a opakovaných sňatků. Použité proměnné jsou: „typ sňatku“ s dvěma hodnotami – „první“ a „opakovaný“, „rok“ se 17 hodnotami letopočtu 1920, 1925, 1930, 1935 atd. Klíčovými dvěma proměnnými jsou „věk ženicha“ a „věk nevěsty“ s kategoriemi „do 20 let“, „21–24 let“, „25–29 let“, „30–34 let“, „35–39 let“ a „40 a více let“.¹² Pro kontrolu vlivu kategorizace byla použita data dostupná bez kategorizace věku a srovnány výpočty průměrného sňatkového věku a průměrného věkového

⁹ Výjimkou jsou data z roku 1940, která zachycují demografické poměry v protektorátu Böhmen und Mähren.

¹⁰ Pro rok 1990 jsou k dispozici pouze marginální počty, neboť kategorizace sňatkového věku je od roku 1986 do roku 1991 odlišná a nelze rekonstruovat některá vnitřní pole kontingenční tabulky.

¹¹ V analýze je tento podsoubor použit pouze pro srovnání. Při hlubším zkoumání bychom samozřejmě museli rozlišovat sňatky s jedním svobodným partnerem a sňatky oboustranně opakované, neboť odlišnosti v těchto subpopulacích pravděpodobně nebudou zanedbatelné.

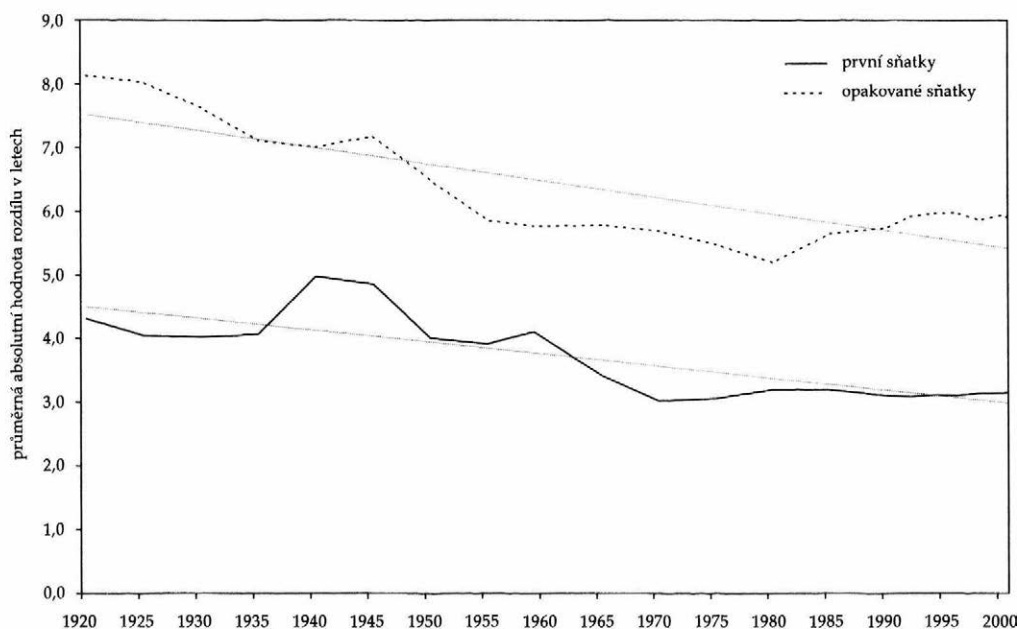
¹² Těmto kategoriím byly pro účely výpočtu průměrů přiřazeny hodnoty 19; 23; 27,5; 32,5; 37,5; 44,5 roku. V souladu s metodikou ČSÚ je zohledněna spojitá povaha znaku „věk“, proto je k hodnotě věku v celých dokončených letech připočtena hodnota 0,5 jako střed intervalu jednoho nedožitého roku života.

rozdílu. Odchylka se pohybuje maximálně kolem jedné desetiny roku. Vzhledem k rozložení sňatků se vliv kategorizace vyrovnává, neboť podhodnocuje a nadhodnocuje věkový rozdíl v přibližně stejné míře. Celkově lze tedy počítat s tím, že i v letech, z nichž nejsou k dispozici nekategorizovaná data a neexistuje možnost srovnání, jsou vypočtené statistiky spolehlivým odrazem reality.¹³

Vývoj absolutní věkové homogamie

Vývoj věkového rozdílu¹⁴ partnerů nevykazuje výrazný trend, nicméně po druhé světové válce je patrný pokles, což znamená nárůst věkové homogamie. Extrémním obdobím je v tomto směru druhá světová válka, kdy se věkový rozdíl partnerů krátkodobě zvedá, pravděpodobně následkem sňatkové tísně.

Graf 1. Vývoj průměrné absolutní hodnoty věkového rozdílu mezi ženichem a nevěstou v letech 1920–2000

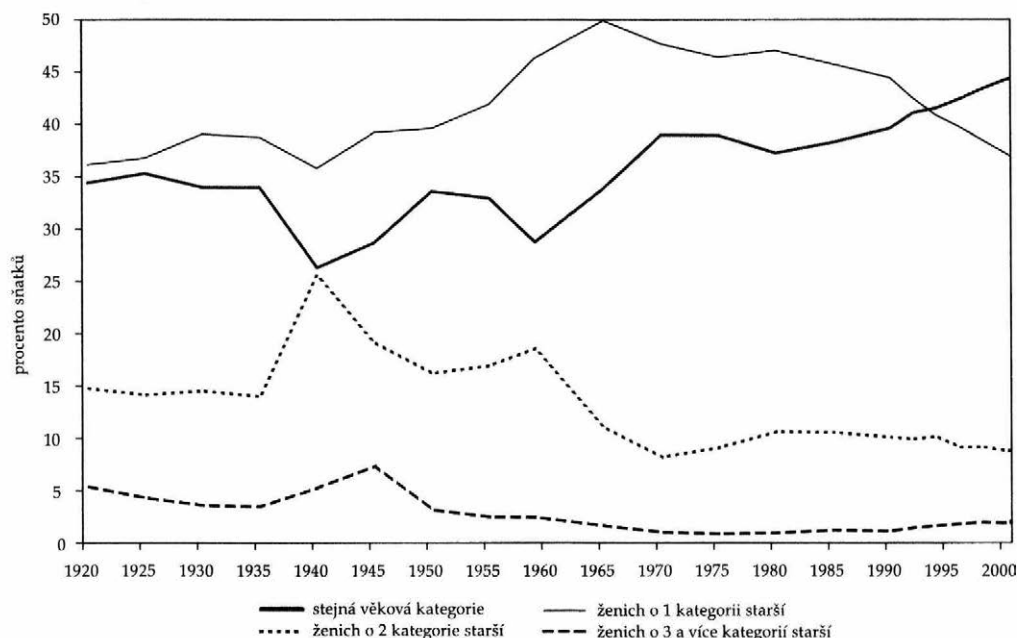

Poznámka: grafem jsou proloženy přímky lineární regrese pro vyjádření trendu.

Zdroj: ČSÚ, *Pohyb obyvatelstva 1920–2000*.

¹³ Podobně viz [van Poppel et al. 2001].

¹⁴ Věkový rozdíl v daném roce je vypočten jako průměr absolutních hodnot věkových rozdílů sňatků, uzavřených v daném roce; pro sňatky oboustranně svobodných a opakované sňatky zvlášť. Průměrná absolutní hodnota rozdílu je použita jako lepší míra heterogamie, neboť průměrný rozdíl je uměle snižován zápornými hodnotami rozdílu (starší nevěsta).

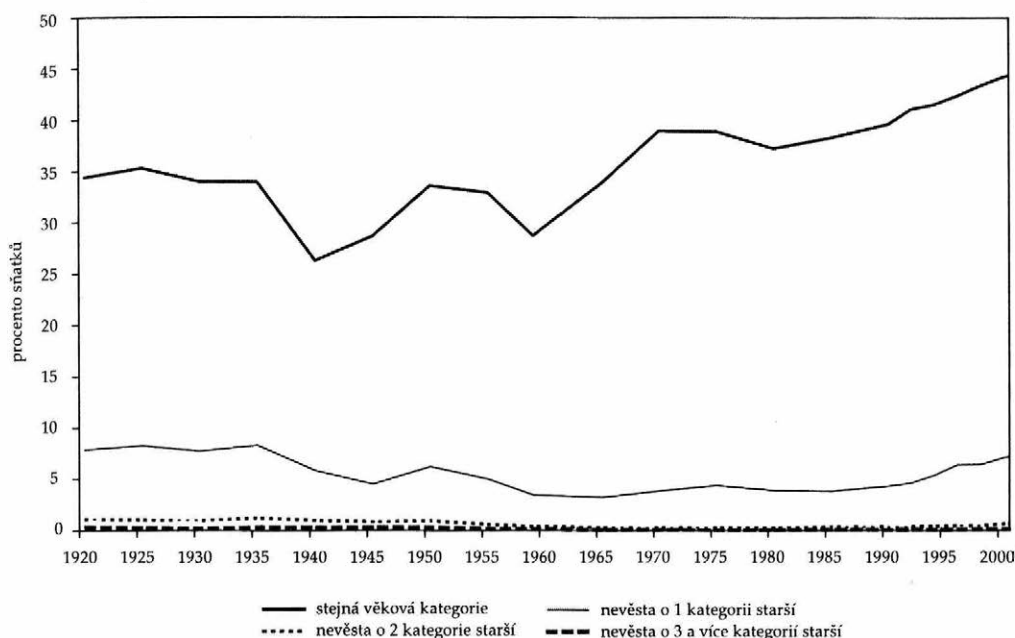
Graf 2. Vývoj podílu různých typů sňatků na celkové sňatečnosti (první sňatky – ženich starší)

Zdroj: ČSÚ, *Pohyb obyvatelstva 1920–2000*.

Heterogamie předválečných prvních sňatků je stabilně o něco vyšší, zatímco v období 1970–2000 se setrvale drží na nižší úrovni (což znamená více homogamních sňatků). K nejvýraznějšímu snížení věkového rozdílu dochází mezi lety 1959–1970. U opakovaných sňatků je míra heterogamie v souladu s teorií vyšší, vývoj od dvacátých let však také směřuje ke snižování. Proložené regresní přímky ukazují, že trend v průběhu dvacátého století má sestupnou tendenci.

V kontingenčních tabulkách, zobrazujících počty uzavřených prvních sňatků podle vzájemného věku snoubenců, se nacházejí věkově homogamní sňatky na hlavní diagonále. Nad a pod diagonálou jsou sňatky s různou mírou heterogamie, kde platí, že čím větší je vzdálenost od diagonály, tím větší je věkový rozdíl partnerů. Detailní pohled na strukturu heterogamie nám nabídnou grafy, které zobrazují relativní obsazenost polí mimo diagonálu. Jsou pro přehlednost rozděleny zvlášť pro pole nacházející se pod diagonálou (graf 2 – starší ženich) a nad diagonálou (graf 3 – starší nevěsta).

Období „první republiky“ se vyznačuje stabilitou struktury věkového rozdílu mezi partnery. Homogamní sňatky spolu se sňatky, kde je ženich o jednu kategorii starší než nevěsta, tvoří v tomto období 70,5 až 73,0 % všech prvních sňatků. Věkovou heterogamii tehdy zvyšoval zejména častější výskyt sňatků s velkým věkovým rozdílem ve prospěch muže. O něco vyšší než v pozdějších letech je také podíl sňat-

Graf 3. Vývoj podílu různých typů sňatků na celkové sňatečnosti (první sňatky – nevěsta starší)

Zdroj: ČSÚ, *Pohyb obyvatelstva 1920–2000*.

ků se starší nevěstou, a to zejména v případě rozdílu o jednu kategorii. Celkově je výskyt prvních sňatků se starší nevěstou dvojnásobný oproti období 1960–1990. Tyto skutečnosti zvyšují průměrnou absolutní hodnotu věkového rozdílu mezi manželi o jeden rok.

K výrazným změnám dochází až v průběhu druhé světové války, která znamená nárůst věkově heterogamních sňatků, avšak pouze v případě mladších nevěst. V roce 1940 uzavřela starší žena s mladším mužem pouze jeden sňatek ze čtrnácti, zatímco muž byl starší ve dvou ze tří sňatků. V každém třetím ze všech uzavřených sňatků byl muž starší dokonce o dvě a více kategorií, což značí rozdíl šesti a více let, a těchto sňatků je v absolutním počtu více než homogamních. Věkový rozdíl u prvních manželství je nejvyšší v celém sledovaném období. U nevěst je tento trend způsoben prudkým vzestupem sňatečnosti u nejmladší kategorie do 20 let a stejně prudkým poklesem u kategorie 21–24 let, zatímco u ženichů lze pozorovat pouze mírný vzestup kategorie 25–29 a pokles kategorie 21–24. Ostatních věkových skupin se výrazné změny netýkají. Znamená to, že téměř stejná struktura ženichů jako v předválečných letech se začala párovat s výrazně mladšími nevěstami. Klíčem k vysvětlení by mohlo být sledování změn v absolutním počtu mužů a žen na sňatkovém trhu, což ovšem překračuje rámec této práce a je spíše námětem pro budoucí zkoumání specifického případu sňatkové tísně.

Po roce 1945 začíná ubývat sňatků, kde je ženich výrazně starší než nevěsta. To se projevuje zároveň na relativním vzestupu homogamních sňatků a sňatků s ženichem o jednu kategorii starším. Zároveň ubývá také sňatků se starší nevěstou. Tento vývoj se zastavuje v roce 1970. Nárůst poměru homogamních sňatků ovšem pokračuje dále až do roku 2000. Od sedmdesátých let dvacátého století je však již způsoben pouze poklesem sňatků s ženichem o jednu kategorii starším. V první polovině devadesátých let se stává nejčastějším typem sňatek ve stejné věkové kategorii. Od roku 1990 také roste poměr sňatků se starší nevěstou (netradiční heterogamie).

Relativní věková homogamie

Absolutní míry homogamie využívají marginální počty kontingenční tabulky ke stanovení počtu či poměru osob v jednotlivých kategoriích, a jsou tak schopny odpovědět na otázku, jaká je proporce daného jevu ve společnosti. Pro hlubší vhled do dat se obvykle používá modelování založené na regresních rovnicích. Ačkoli věk je spojitá číselná proměnná, která by do této analýzy mohla vstoupit, kvůli ordinalizaci dat¹⁵ musíme použít aparát pro analýzu kategorizovaných proměnných. Při log-lineární analýze modelujeme strukturu a vývoj v kontingenčních tabulkách k odhadu šance, s níž u jednotky s určitými charakteristikami nastane daný jev. V mém případě modeluji jednak matici šancí uzavření sňatku mezi mužem a ženou podle věkových kategorií, jednak trend, který popisuje změnu těchto šancí za posledních 80 let.¹⁶

Dlouhodobý vývoj relativní věkové homogamie u prvních sňatků

Modely pro dlouhodobý vývoj věkové homogamie v populaci prvních sňatků odhadují na agregovaných datech o rozměrech $17 \times 6 \times 6$, tedy 17 bodů v čase od roku 1920 do roku 2000 a šest shodných věkových kategorií pro muže a ženy. Kódy a názvy proměnných jsou R – rok uzavření sňatku, M – sňatkový věk muže a Z – sňatkový věk ženy. Celková velikost souboru je 1 105 422 všech prvních sňatků, uzavřených v daných letech.

¹⁵ Kvůli kategorizaci použité v letech 1920–1945 jsou všechny věkové údaje kolapsovány do šesti kategorií. Blíže k tomu viz kapitola „Data“.

¹⁶ Všechny modely jsou odhadnuty v softwaru LEM: *log-linear and event history analysis with missing data* [Vermunt 1997]. Z důvodu vyloučení vlivu polí s nulovou pozorovanou četností, kterých se v datovém souboru s celkem 1224 poli vyskytuje 27, jsou všechny modely doplněny o matici, která nulovým pozorováním (tzv. strukturálním nulám) přiřazuje nulovou váhu. Odhad četností v těchto polích je tedy nastaven na nulu. Blíže k tomu viz [Knoke, Burke 1980].

Tabulka 1. Statistiky dobré shody pro modely dlouhodobého vývoje homogamie u prvních sňatků

	model	X^2	L^2	Δ	d.f.	BIC
A01	RM RZ	512 023	273 930	15,8	425	268 016
A02	RM RZ MZ	9 028	9 043	2,7	400	3 477
A03	RM RZ (MZ)x	2 295	2 163	1,3	384	-3 181
A04	RM RZ (MZ)x (D)h	1 065	1 017	0,5	288	-2 990
A05	RM RZ (MZ)x (D)x	1 870	1 756	1,1	362	-3 281

Poznámka: **R** = rok, **M** = sňatkový věk muže, **Z** = sňatkový věk ženy. (MZ)x znamená log-multiplikativní mezitabulkový efekt interakce MZ podle R. (D)h znamená heterogenně blokovanou hlavní diagonálu, (D)x znamená log-multiplikativně blokovanou hlavní diagonálu. X^2 označuje *Pearsonův chí-kvadrát*, L^2 označuje poměr věrohodnosti, Δ je vyjádřením procenta případů, které model odhaduje špatně, d. f. je počet stupňů volnosti a **BIC** označuje *Bayesovské informační kritérium*, statistiku založenou na rozdílu mezi poměrem věrohodnosti a počtu stupňů volnosti.

Zdroj: ČSÚ, *Pohyb obyvatelstva 1920–2000, vlastní výpočty*.

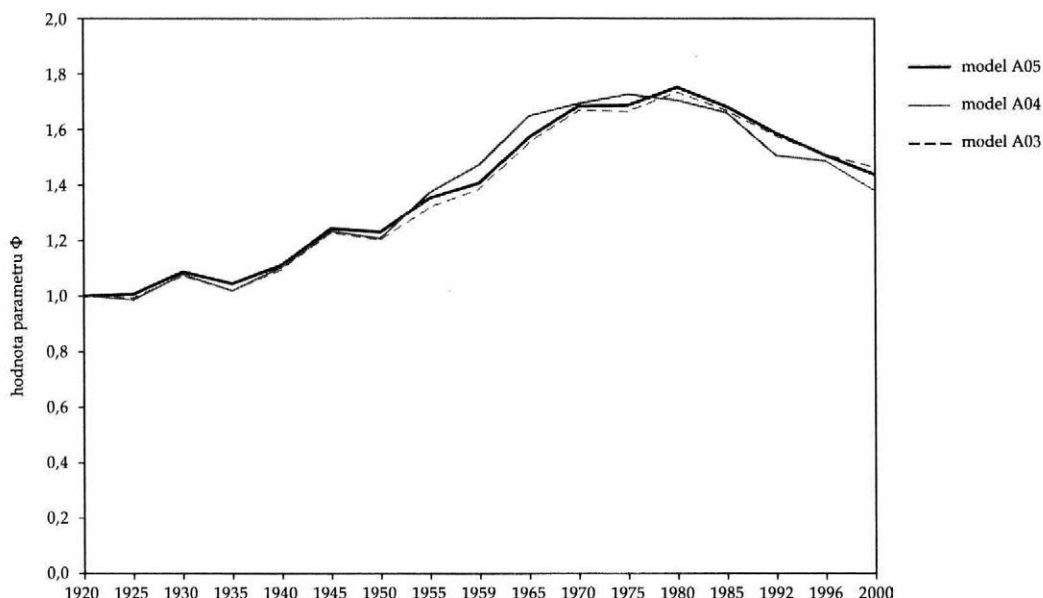
Na začátku analýzy je odhad modelu podmíněné nezávislosti, který je vyjádřením nulové hypotézy o neexistenci vztahu mezi sňatkovým věkem muže a ženy. Rovnice obsahuje vliv času na sňatkový věk muže (RM), vliv času na sňatkový věk ženy (RZ), nicméně vztah mezi sňatkovým věkem muže a ženy vynechává.¹⁷ Tento model, v tabulce 1 označený jako A01, pozorovaná data nereprodukuje. Nulovou hypotézu tedy můžeme zamítnout, což není překvapivé, neboť empiricky doložená věková blízkost partnerů indikuje silnou souvislost.

Další model, označený jako A02, je doplněn o interakci (MZ), předpokládá však, že je v čase neměnná. Jedná se o model konstantní sociální fluidity, který použili Erikson a Goldthorpe [1993] při studiu sociální mobility. Tento model reprodukuje data výrazně lépe než model podmíněné nezávislosti. Podle Bayesovského informačního kritéria (BIC) však datům také neodpovídá. Lze tedy předpokládat, že v průběhu času dochází k nezanedbatelným změnám v asociaci mezi sňatkovým věkem muže a ženy.

Tyto změny je možné modelovat přiřazením dalšího parametru, vyjadřujícího log-multiplikativní mezitabulkový efekt. Plná interakce RMZ, která by znamenala saturovaný model, je omezena na součin asociace MZ a parametru Φ pro celou dvourozměrnou tabulku MZ za každý rok [Xie 1992]. Model A03 s log-multiplikativním mezitabulkovým efektem je schopen reprodukovat změny v čase, ale je mnohem úspornější než saturovaný model, protože měří pouze změnu síly asociace, která má neměnný strukturní vzorec. Výsledky odhadu v tabulce č. 1 ukazují, že tento model již data reprodukuje uspokojivě a správně odhaduje 98,7 % případů.

¹⁷ Jelikož se jedná o hierarchický model, zahrnuje také všechny jednodušší vztahy – tedy vliv samotného času, věku ženy a věku muže na šanci uskutečnění sňatku.

Graf 4. Vývoj asociace mezi sňatkovým věkem muže a ženy v čase

Zdroj: ČSÚ, *Pohyb obyvatelstva 1920–2000*, vlastní výpočty.

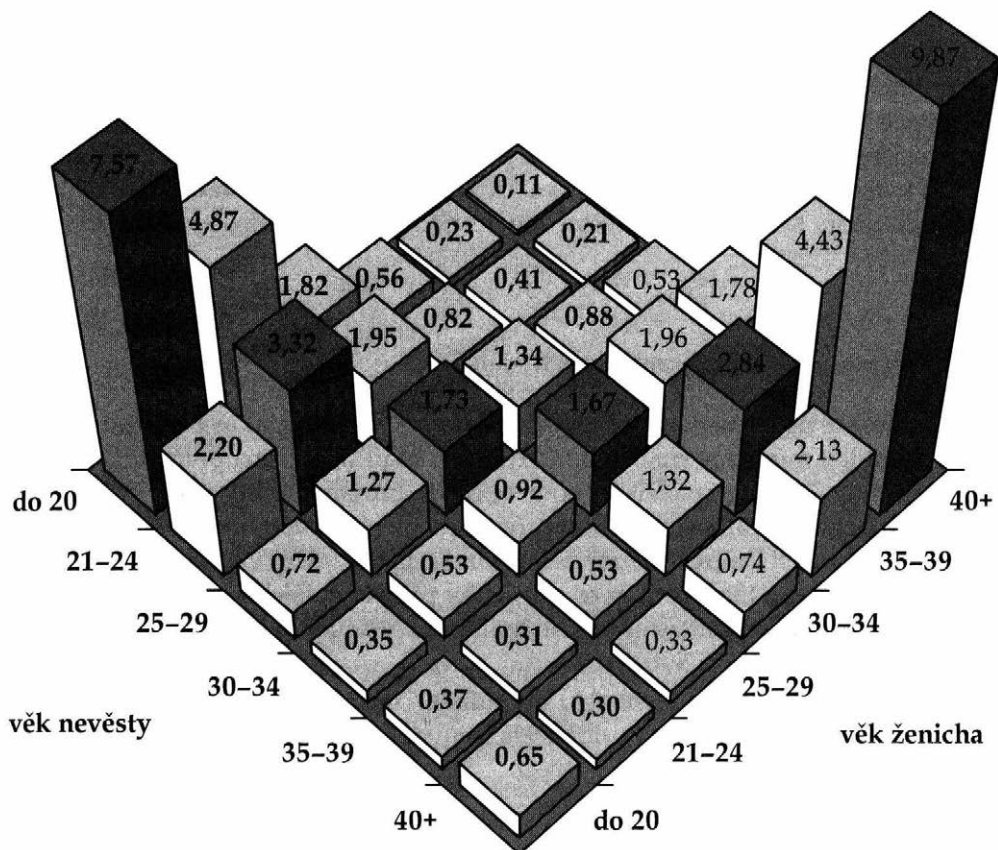
Protože velká část sňatků se odehrává ve stejné věkové kategorii, tedy na hlavní diagonále kontingenčních tabulek, bývá užitečné odhadnout pro diagonálu samostatné interakční parametry. Tyto parametry jsou odhadnuty v modelech A04 a A05, které se liší heterogenním (A04) a log-multiplikativním (A05) odhadem parametrů diagonály.¹⁸ Takto odhadnuté modely dále zvyšují přesnost reprodukce dat. Nejpresnější je model s heterogenně blokovanou diagonálou (A04), který odhaduje správně 99,5 % frekvencí.

Vzhledem k výsledkům testů dobré shody a s přihlédnutím k hodnotě statistiky *BIC* budu dále interpretovat poslední model A05, který nejlépe odpovídá kompromisu mezi požadavkem přesnosti (co nejnižší χ^2 , L^2 , a Δ) a úspornosti (co nejvyšší počet stupňů volnosti).¹⁹ Tento model říká, že existuje silná souvislost mezi sňatkovým věkem muže a ženy a že se síla této souvislosti v průběhu století výrazně mění. Právě tyto změny nás budou nyní nejvíce zajímat.

¹⁸ Při heterogenním modelování diagonály je použito $(17 \times 6) - 1$ parametrů, tedy pro každý rok odlišná diagonála. Při log-multiplikativním modelování je použita jedna diagonála (6 parametrů) a parametr odlišnosti pro každý rok ($17 - 1$ parametrů).

¹⁹ Lze však říci, že všechny tři poslední modely platí pro data uspokojivě a vzhledem k výsledkům testů dobré shody i odhadům interakčních parametrů mezi nimi není substantivní rozdíl (viz graf 4).

Graf 5. Struktura dlouhodobého modelu věkové homogamie (model A03)

Zdroj: ČSÚ, Pohyb obyvatelstva 1920–2000, vlastní výpočty.

Vývoj interakce mezi sňatkovým věkem muže a ženy v čase popisují Φ -parametry, které nabývají velikosti podle míry odchylky od první matice, v našem případě od roku 1920, kterému je přiřazena hodnota 1. Graf č. 4 zobrazuje vývoj této odchylky.

Rozdíl mezi dvěma odhadnutými Φ -parametry lze také vyjádřit procentuálně podle vzorce $(\Phi_2 - \Phi_1)/\Phi_1$ [Xie 1992]. Oproti roku 1920 je síla asociace mezi sňatkovým věkem muže a ženy po celý zbytek 20. století větší. Věková homogamie prvních sňatků posiluje až do roku 1980, kdy je o 75,2 % silnější než v roce 1920, a od osmdesátých let až do roku 2000 klesá. I v roce 2000 je však o 43,7 % silnější oproti roku 1920. Tento vývoj nám dovoluje podržet hypotézu o posilování věkové homogamie ve dvacátém století.

Celkový trend je poměrně vyrovnaný, bez výraznějších výkyvů a předělů, které bychom mohli očekávat v souvislosti s dějinnými událostmi druhé světové války

nebo sametové revoluce. V takto vyrovnaném vývoji bychom obtížně hledali i výkyvy spojené se sňatkovou tísni.²⁰

Struktura věkové homogamie je na základě interakčních parametrů odhadnutých pro model A03 prezentována v grafu 5. S několika výjimkami je patrné, že nejvyšší šance na uzavření sňatku mají snoubenci vždy ve stejné věkové skupině (tma- věji označená diagonála). Výjimkou jsou muži od 21 do 29 let, kteří mají větší šanci vzít si o kategorii nebo dvě mladší nevěstu. Druhou výjimkou jsou ženy nad 30 let, které mají podle tohoto modelu větší šanci vzít si staršího než stejně starého ženi- cha.

Srovnání vývoje u prvních a opakovaných sňatků

Aby bylo možné nejen sledovat vývoj věkové homogamie u opakovaných sňatků, ale také srovnat její míru u prvních a opakovaných sňatků, je třeba použít datový sou- bor za všechny sňatky a rozlišit jej pomocí čtvrté proměnné, kterou je pořadí sňat- ku (v modelech označuji jako P). Tato proměnná nabývá dvou hodnot – *první sňatek* a *opakovaný sňatek*.²¹ Datový soubor všech sňatků má rozměry 2 x 17 x 6 x 6, k sedm- nácti kontingenčním tabulkám za první sňatky přibýlo dalších sedmnáct tabulek za opakované sňatky. Velikost souboru je 1 105 422 prvních a 310 084 opakovaných sňatků, celkem tedy 1 415 506 sňatků.

Odhady začínají opět u modelu podmíněné nezávislosti (B01), který data ne- reprodukuje, proto mají odhady složitějších modelů svoji oprávněnost (viz tab. 2).

Tabulka 2. Statistiky dobré shody pro modely dlouhodobého vývoje homogamie u prvních a opakovaných sňatků

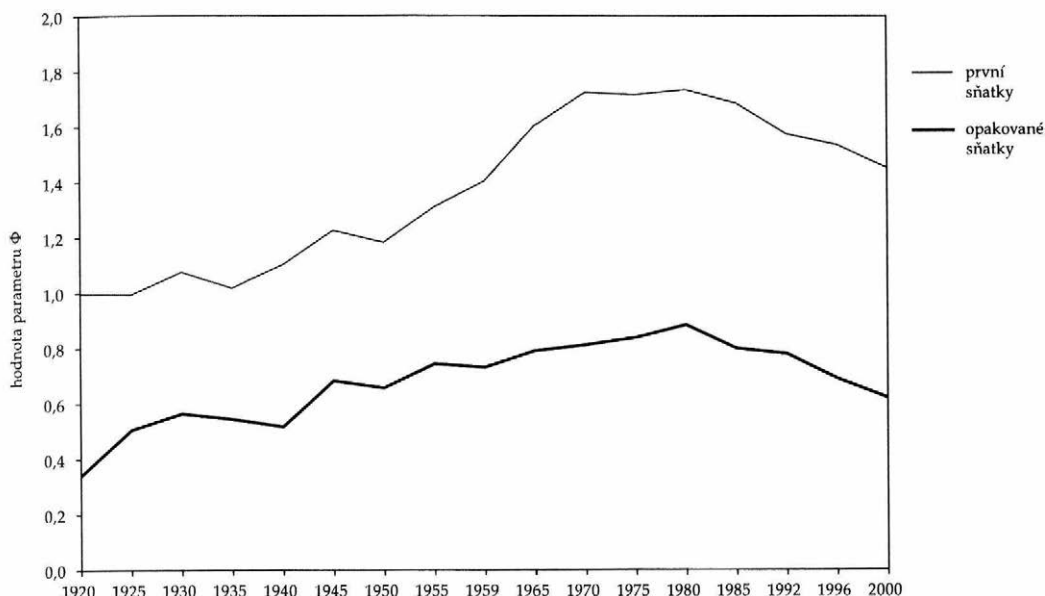
	model	X ²	L ²	Δ	d.f.	BIC
B01	PRM PRZ	667 727	440 339	18,8	850	428 300
B02	PRM PRZ MZ	28 222	26 783	3,6	825	15 099
B03	PRM PRZ (MZ)x	9 991	8 197	1,9	792	-3 020
B04	PRM PRZ (MZ)x (D)h	3 164	3 040	0,9	594	-5 373
B05	PRM PRZ (MZ)x (D)x	4 524	4 239	1,5	753	-6 426

Zdroj: ČSÚ, Pohyb obyvatelstva 1920–2000, vlastní výpočty.

²⁰ V jednom případě bychom si však tento úsudek mohli dovolit. Je možné se domnívat, že pozastavení nárůstu relativní homogamie po druhé světové válce bylo způsobeno krátkodo- bým nedostatkem ženichů na sňatkovém trhu. Nicméně tato interpretace by si vyžádala dal- ší zkoumání.

²¹ Blíže k úpravám dat viz část „Data“.

Graf 6. Vývoj asociace mezi sňatkovým věkem muže a ženy podle roku uzavření a pořadí sňatku

Zdroj: ČSÚ, Pohyb obyvatelstva 1920–2000, vlastní výpočty.

Model konstantní sociální fluidity (B02) výrazně snižuje velikost L^2 a χ^2 , nicméně také není přijatelný. Odhaduji proto model podmíněné nezávislosti, doplněný o asociaci mezi sňatkovým věkem muže a ženy podle roku, kdy byl sňatek uzavřen, a pořadí sňatku (B03). Tato asociace je omezena na log-multiplikativní mezitabulkový efekt. Model pro data platí, je však výhodné jej doplnit o parametry diagonály (modely B04 a B05), z nichž jako nejvhodnější se jeví model s log-multiplikativně blokovanou diagonálou (B05).

I v tomto případě budu dále interpretovat model s log-multiplikativním mezitabulkovým efektem a log-multiplikativně blokovanou hlavní diagonálou (B05). Podle Φ -parametrů čtyřrozměrného modelu jsou vývojové trendy u prvních a opakovaných sňatků téměř shodné, nicméně jejich síla je podle pořadí sňatku velmi odlišná. Oproti prvním sňatkům je homogamie u opakovaných sňatků výrazně slabší. V roce 1920 je asociace mezi věkem ženicha a nevěsty o 65,7 % slabší u opakovaných sňatků než u sňatků prvních, v roce 2000 je rozdíl 57,1 %. Rozdíl se v celém sledovaném období pohybuje okolo průměru, kterým je 50,5 %. Znamená to, že mezi partnery, z nichž alespoň jeden již manželstvím prošel, je průměrně poloviční šance na věkově homogamní manželství oproti oboustranně svobodným partnerům.

Křivka vývojového trendu opakovaných sňatků v grafu 6 leží pod křivkou znázorňující trend u prvních sňatků, což znamená, že v celém období je homogamie opakovaných sňatků volnější. Hypotézu o vyšší míře heterogamie v opakovaných sňatcích tedy můžeme přijmout. Přestože křivka Φ -parametrů opakovaných sňatků se jeví plošší a vývoj relativní odchylky by mohl budit dojem, že trendy u prvních a opakovaných sňatků jsou téměř rovnoběžné, vývoj relativní věkové homogamie je v populaci opakovaných sňatků výraznější. Jestliže u obou časových řad interpretujeme Φ -parametry procentuálně a vztažně k roku 1920, zjistíme, že síla asociace mezi sňatkovým věkem muže a ženy v opakovaných sňatcích roste výrazně strměji až do roku 1980, kdy dosahuje maxima (oproti roku 1920 je zde asociace silnější o 158 %), a od tohoto bodu také strměji klesá.

Závěr a diskuse

Na datech jsem testoval hypotézu *Věková homogamie prvních a ostatních sňatků s časem posiluje*. Podle odhadnutých modelů relativní věková homogamie skutečně posiluje jak u prvních, tak u opakovaných sňatků až do období 1970–1980. Po roce 1980 začíná oslabovat, i v roce 2000 je však silnější než ve 20. letech minulého století.²² Tuto hypotézu tedy přijímám v dlouhodobém měřítku.

Druhá hypotéza zněla: *Vyšší sňatkový věk vede k vyšší míře heterogamie*. Zde nejsou výsledky jednoznačně v souladu s předpoklady. Ze struktury modelů je patrné, že nejsilnější věková homogamie je v případě prvních sňatků u nejmladších a nejstarších věkových kategorií. Podle deskriptivních analýz struktury věkového rozdílu je však situace odlišná – věková heterogamie roste se sňatkovým věkem.²³ Hypotézu zatím nelze zamítnout a tento fenomén je třeba podrobit hlubšímu zkoumání.

Poslední hypotéza srovnávala míru relativní homogamie podle typu sňatku ve výroku: *První sňatky jsou více homogamní než ostatní*. V tomto případě jsou výsledky jednoznačně v souladu s teorií, neboť po celých osmdesát let je síla asociace mezi věkem muže a ženy u opakovaných sňatků přibližně poloviční oproti prvním sňatkům.

Ve dvacátých letech minulého století nalézáme sňatkový trh, který je z hlediska věkové homogamie mnohem blíže tradiční společnosti, než je tomu dnes. Sňatkový věk je (zejména u mužů) vysoký a věkový rozdíl mezi partnery je méně významný, tedy pravděpodobnější. Do roku 1945 relativní homogamie prvních sňatků posiluje o 20 %, nejvýraznější nárůst je však patrný mezi roky 1950 a 1970, kdy je asociace mezi věkem muže a ženy o 75 % silnější než v roce 1920.

²² V roce 2000 činí rozdíl v síle asociace oproti roku 1920 u prvních sňatků 45 % a u opakovaných 81 %.

²³ Dále je patrné, že vývoj heterogamie podle věku je odlišný pro muže a pro ženy. Zatímco u mužů věkový rozdíl roste téměř lineárně s věkem, u žen má vývoj nepravidelný trend, kdy přibližně do 30 let věku rozdíl klesá a později zase pomalu narůstá. (Za podnět děkuji anonymní/mu recenzentovi/ce.)

Ještě výraznější posílení homogamního pravidla však zaznamenáváme u opakovaných sňatků. Do roku 1930 zde činí nárůst 60 % a v roce 1980 je asociace dokonce o 158 % silnější než v roce 1920. Opakovaná volba se však stále vyznačuje vyšší heterogamií oproti volbě první. Pokud srovnáme tvar vývojových trendů podle pořadí sňatku, zjistíme, že se téměř neliší. Změny se u obou subpopulací odehrávají ve stejných časových okamžicích, z čehož můžeme soudit, že zde hrají roli stejné vlivy, i pokud jde o sňatky uzavírané v jiném kontextu (z hlediska rodinného stavu) a ve vyšším věku.²⁴ Tento fakt odráží důležitost makrostrukturálních determinant vývoje partnerské volby, neboť systematické a synchronní změny v obou skupinách nelze vysvětlit bez připuštění širšího vlivu na jejich postoje a jednání.

Na konci dvacátého století se však vývoj mění a homogamie se nevyvíjí, jak bychom očekávali. Na této změně je zajímavé nejen to, že k ní dochází, ale také kdy k ní dochází. Vývoj homogamie totiž začíná stagnovat, či mírně oslabovat kolem roku 1980 a opět pro první i opakované sňatky zároveň. Dalším zajímavým faktem je, že míry absolutní a relativní homogamie se zde začínají rozcházet.²⁵ Rozšířeným vysvětlením změn demografického chování západní civilizace poslední třetiny 20. století je koncept druhé demografické tranzice. Tento předěl se podle Dirka van de Kaa [1997 in Rabušic 2001] vyznačuje logickým sledem demografických proměn, vedoucích k poklesu úhrnné plodnosti na velmi nízkou úroveň. Důležité pro nás je, že tyto změny jsou nastartovány hledáním nové kvality partnerských vztahů. V této souvislosti je nejdůležitějším průvodním jevem pluralizace forem partnerského soužití, tedy zejména rozšíření nesezdaného soužití a zvýšení rozvodovosti. Je ovšem otázkou, zda bychom změny ve vývoji věkové homogamie v ČR od 80. let mohli připisovat druhé demografické tranzici, neboť tyto dva jevy se časově rozcházejí. Interpretace vývoje v posledním čtvrtstoletí by se již mohla opírat o nekategorizovaná data, nicméně tato analýza přesahuje rámec stati a je dalším námětem do budoucna.²⁶

Podle teorie má opakovaná volba svá zvláštní specifika. Buď se lidé učí chybami a podruhé vybírají pečlivěji, a nebo mají méně příležitostí, neboť čas na sňatkovém trhu plyne neúprosně. V českých poměrech se z těchto dvou alternativních hypotéz [viz Gelissen 2003] ukazuje jako platná spíše ta druhá. V opakovaném sňatku mají ženy i muži přibližně poloviční šanci najít věkově blízkého partnera oproti prvnímu pokusu. Heterogamie opakované volby má však ještě tu vlastnost, že je z hlediska šancí mnohem symetričtější pro muže i pro ženy.

Vývoj věkové homogamie a zejména poměru tradiční a netradiční heterogamie,²⁷ můžeme vnímat jako důležitý indikátor proměn genderových rolí [Shorter

²⁴ Průměrný sňatkový věk je v populaci opakovaných sňatků přibližně o sedm až deset let vyšší, s větším rozdílem mezi mužem a ženou. (Například v roce 2000 činil tento průměr zhruba 35 let pro ženy a 39 let pro muže.)

²⁵ Což znamená, že na základě deskriptivních statistik pozorujeme mírný nárůst, či stagnaci homogamie, zatímco log-lineární modely poukazují na stagnaci, či mírný pokles. S podobnými rozpory se setkává také Poppel et al. [2001] v nizozemských datech od 70. let 20. století.

²⁶ Blíže k tomu také Zeman [2006].

²⁷ K definici tradiční/netradiční homogamie viz pozn. 5, s. 721.

1977, Bozon 1991]. U prvních sňatků se sice celkově zvyšuje šance na věkově homogamní manželství, nepoměr mezi tradiční a netradiční heterogamií však zůstává podobný, i když se mírně vyvíjí směrem k větší symetrii. Z tohoto hlediska jsou pro nás zajímavé opakované sňatky, které jsou sice heterogamnější, ale netradiční heterogamie je zde téměř stejně pravděpodobná jako tradiční. Mluvíme-li totiž o proměně genderových rolí ve společnosti, musíme brát v úvahu spíše sumu existujících manželství než uzavírané sňatky. Vzhledem k relativnímu nárůstu opakovaných sňatků hrají charakteristiky opakované volby v celkové podobě instituce manželství stále větší roli. Na základě zjištění o vývoji relativní homogamie je tedy možné konstatovat, že v ČR existuje tendence k oslabování mužské dominance v symbolické oblasti věkového rozdílu. Tyto výsledky však lze chápat s jistými omezeními, která pramení z definice souboru opakovaných sňatků.²⁸ Pro srovnání s prvními sňatky a sledování vývoje jsou tato omezení přijatelná, pro hlubší zkoumání toho, co se děje při opakované volbě, bychom museli dále rozlišovat pořadí sňatku u muže a u ženy.

PETR FUČÍK v současnosti studuje doktorský studijní program sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, je zaměstnancem Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při téže fakultě. Jeho výzkumným zájmem je sociologie rodiny, rozvodovost.

Literatura

- Atkinson, M. P., B. L. Glass. 1985. „Marital age heterogamy and homogamy, 1900–1980.“ *Journal of Marriage and the Family* 47: 685–700.
- Becker, Garry S. 1981. *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bhrolcháin, Máire Ní. 2001. „Flexibility in the Marriage Market.“ *Population: An English Selection* 13 (2): 9–47.
- Blossfeld, Hans-Peter, Andreas Timm (eds.). 2003. *Who Marries Whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.
- Bozon, Michel. 1991. „Women and the Age Gap Between Spouses: An Accepted Domination?“ *Population: An English Selection* 3 (1991): 113–148.
- Bozon, Michel, Francois Heran. 1989. „Finding a Spouse: A Survey how French Couples Meet.“ *Population: An English Selection* 44 (1): 91–21.
- Český statistický úřad. 1921–2003. *Pohyb obyvatelstva 1919–20; 1925–27; 1928–30; 1934–37; 1938–40; 1945; 1950; 1955; 1959; 1965; 1970; 1975; 1980; 1985; 1990; 1992; 1994; 1996; 1998; 2000; 2002*. Praha: Český statistický úřad.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe. 1993. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Gelissen, John. 2004. „Assortative Mating after Divorce: a Test of Two Competing Hypotheses Using Marginal Models.“ *Social Science Research* 33: 361–384.
- Giddens, Anthony. 1993. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Hancock, R., R. Stuchbury, C. Tomassini. 2003. „Changes in the Distribution of Marital Age Differences in England and Wales, 1963 to 1998.“ *Population Trends* 114: 19–25.

- Hernan, Vera. 1990. „Age Irrelevancy in Society: The Test of Mate Selection.“ *Journal of Aging Studies* 4 (1): 81–95.
- Kaa, Dirk J. van de. 1997. „Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns.“ *Journal of the Australian Population Association* 14 (1): 1–29.
- Kalmijn, Matthijs. 1991a. „Shifting Boundaries: Trends in Religious and Educational Homogamy.“ *American Sociological Review* 56 (6): 786–800.
- Kalmijn, Matthijs. 1991b. *From Family Origins to Individual Destinations: The Changing Nature of Homogamy in the United States*. Unpublished Ph.D. dissertation. Los Angeles: University of California.
- Kalmijn, Matthijs. 1994. „Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status.“ *American Journal of Sociology* 100 (2): 422–452.
- Kalmijn, Matthijs. 1998. „Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends.“ *Annual Review of Sociology* 24: 395–421.
- Katrňák, Tomáš. 2000. „Moderní partnerské vztahy a jejich proměna v době pozdní modernity“. *Sociologický časopis* 36 (3): 307–316.
- Katrňák, T., M. Kreidl, L. Fónadová. 2003. „Proměna manželské volby v novém sociálním kontextu? Vývoj vzdělanostní homogamie v české společnosti v letech 1988 až 2000.“ Pp. 97–124 in P. Mareš, T. Potočný (eds.). *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal.
- Knoke, David, Peter J. Burke. 1980. *Log-Linear Models*. Beverly Hills: Sage.
- Mare, Robert D. 1991. „Five Decades of Educational Assortative Mating.“ *American Sociological Review* 56 (1): 15–32.
- Možný, Ivo, Ladislav Rabušic. 1998. „Česká rodina, sňatkový trh a reprodukční klima.“ Pp. 92–110 in J. Večerník (ed.). *Zpráva o vývoji české společnosti*. Praha: Academia.
- Oppenheimer, Valerie K. 1988. „A Theory of Marriage Timing.“ *American Journal of Sociology* 94 (3): 563–591.
- Parsons, Talcott. 1970. *Social Structure and Personality*. London: The Free Press.
- Poppel, Frans van, Aart C. Liefbroer, Jeroen K. Vermunt, Vilma Smeenk. 2001. „Love, necessity and opportunity: Changing patterns of marital age homogamy in the Netherlands, 1850–1993.“ *Population Studies* 55 (1): 1–13.
- Rabušic, Ladislav. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Singly, François de. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Shorter, Edward. 1977. *The Making of the Modern Family*. Glasgow: Fontana.
- Vossen, Ad P. 1999. „Preferences of young adults regarding their partner's age: Specific patterns and the underlying argumentation. Results from a Dutch survey.“ *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 24 (1): 65–85.
- Vermunt, Jeroen K. 1997. *LEM: A general program for the analysis of categorical data* [online]. Tilburg: Department of Methodology/WORC, Tilburg University [cit. 1. 9. 2004]. Dostupné z: <<http://www.uvt.nl/faculteiten/fsw/organisatie/departementen/mto/software2.html>>.
- Xie, Yu. 1992. „The Log-Multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables“. *American Sociological Review* 57 (3): 380–395.
- Zeman, Kryštof. 2006. „Věk při sňatku a rozdíl mezi věkem ženicha a věkem nevěsty v České republice v letech 1991–2004.“ *Demografie* [online] 48 (1): 1–11 [cit. 20. 5. 2006]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/t/23002A9C6B/\\$File/Zeman.pdf](http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/t/23002A9C6B/$File/Zeman.pdf)>.

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ UNIVERZITY KARLOVY

Lidé města Urban People

1/2006-18

*revue pro antropologii, etnologii
a etologii komunikace*

Zastavte se:

**Přinášíme první český překlad
prvního paragrafu obsáhlé studie Město,
jejímž autorem je Max Weber!**

Z textů:

Václav Cílek o grafitti: John Lennon žije a vzkazuje...

Jan Bouzek o obrazu světa a člověka v uměních starověku

Kateřina Václavů o iniciaci Karla Hynka Máchy

Jan Brabec o Renaudu Barbarasovi

Zuzana Jurková: Praha – hudební antropologie města
jako „luštění“ patchworku

Karel Stibral a Marco Stella: Estetika v (životě a) díle Konrada Lorenze

Albena Rangelova a Ladislav Janovec o řečové integraci
příslušníků minorit

www.fhs.cuni.cz

Cena 49 Kč. Objednávky zasílejte na adresu:

Revue *Lidé města*, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy,
U Kříže 8, 158 00 Praha 5 - Jinonice,
e-mail: jan.kaspar@fhs.cuni.cz.

Sociální integrace přistěhovalců z velkoměsta na vesnici v České republice a v Rakousku

JOSEF BERNARD*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

The Social Integration of Migrants from Cities to Villages in the Czech Republic and in Austria

Abstract: The article deals with the topic of migration from cities to villages in the Czech Republic and Austria and the opportunities for the social integration of newcomers. It relates partly to the problems of suburbanisation but is not limited to just migration to suburban villages. The analysis is based on a qualitative study conducted in 2003–2004 using grounded theory, and it examines the subjective viewpoints of the incomers and their assessments of their situation. The author reveals two different patterns of motivation for migration, presents a typology of relationships between the incomers and the village community, and distinguishes three basic 'orientations' among the incomers: a village orientation, a city orientation, and an orientation towards self-sufficiency. These specific orientations emerge in the process of mutual interaction between the preferences of the incomers and the integration opportunities offered by particular villages; they are not exclusive and can change over time. The author closes with a summary of the differences between the situation in the Czech Republic and Austria, which may be a result of different structural conditions and different historical backgrounds.

Keywords: village, city, social integration, migration, Czech Republic, Austria.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 741–760

Úvod

Problematika migrace z velkých měst do menších obcí vesnického charakteru v sobě spojuje několik zajímavých témat. V souvislosti s ekologickým ohrožením se decentralizace osídlení zmiňuje jako jedna z možností minimalizace dalších rizik (u nás kritické posouzení tohoto přístupu zejména Librová [1996]). Fenomén migrace z měst se dále objevuje ve spojitosti s analýzou odmítání pozdně moderní společnosti a analýzou alternativních životních stylů [Greverus, Haindl 1983; Groier 1999]. Vzhledem k tomu, že rozvoj individuální dopravy umožňuje dojíždění za prací i na značnou vzdálenost, dotýká se stěhování do vesnic úzce rovněž problematika suburbanizace.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Josef Bernard, Katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 42 Praha 1, e-mail: jos.bernard@seznam.cz.

Z dostupných statistických dat [Bartoňová 1997; Čermák 1997, 2005; Kupiszewski, Drbohlav, Rees, Durham 1999; Trnková 2000; Aleš 2001] vyplývá, že obce o velikosti do 2000 obyvatel v České republice v průběhu 90. let začaly vnitřní migraci spíše získávat než ztrácet. Největší přírůstky zaznamenávají obce v okolí velkých měst.

Existuje však jen velmi malý počet prací zabývajících se otázkou sociální integrace městských přistěhovalců na vesnici. Otázka integrace přirozeně hraje klíčovou roli v obcích, do kterých směřuje silný proud přistěhovalců. Ale i tam, kde je stěhování ojedinělé, se možnosti integrace promítají do životního stylu přistěhovalců a zpětně ovlivňují i obec samotnou. Úspěšná sociální integrace přitom zdaleka není samozřejmá, a jak se zdá, v mnoha případech ani není záměrem přistěhovalců. Dané téma si už proto zaslouží zvýšenou pozornost.

V provedeném výzkumu byl zkoumán průběh sociální integrace přistěhovalců na vesnici v České republice a v Rakousku. Na základě provedeného kvalitativního šetření není možné provést objektivní mezinárodní srovnání, jedná se spíše o explorativní vstup do velmi málo prozkoumané oblasti.

Krátce o pojmech

Pojmové odlišení město–vesnice není v sociálních vědách triviální, byť jsou oba pojmy obecně srozumitelné. Při vymezování vesnic (venkovských obcí) se užívá několika přístupů založených na demografických kritériích. Často využívaným kritériem pro venkovské obce je počet obyvatel pod 2000. Dalším možným přístupem je vyjádření hustoty osídlení na 1 km², kdy se v metodice OECD jako venkovské obce označují obce s hustotou osídlení pod 100 obyvatel/km² [Trnková 2000]. Nevýhodou obou přístupů je absence rozlišení podle regionu, v němž obec leží, a ignorování rozdílu mezi obcemi v městské aglomeraci a mimo ni. Je ovšem možné vymezit navíc větší venkovské regiony podle procentuálního zastoupení venkovských obcí. Jiný pohled na venkov nabízí jeho vymezení z hlediska dojížděky do zaměstnání. Jako venkovské obce jsou označeny takové, které nabízí relativně malý počet pracovních míst a jejich obyvatelé neodjíždí ve velké míře do zaměstnání do velkého centra. Tento přístup nabízí na rozdíl od předcházejících jasné odlišení venkovských regionů od regionů příměstských [Vobecká 2006]. Kvantitativní vymezení na základě demografických, popř. ekonomických kritérií relativně dobře slouží pro účely srovnávacího výzkumu, nedokáže však postihnout lokální specifika a zcela odhlíží od urbanistických, sociokulturních a historických kritérií.

Vzhledem k heterogenitě venkova existují snahy o provedení typologie venkovského prostoru. Pro Českou republiku existuje typologie od Perlína [Perlín 2003], dělící venkovský prostor do šesti typů na základě historických, sociálních, ekonomických a fyzickogeografických kritérií.

Měřitelné kvantitativní rozdíly sociálních charakteristik městského a venkovského prostoru se postupně smazávají [Becker 1997; Gebhardt, Kamphausen 1994].

Stále širší okruhy kolem měst výrazně mění svůj charakter v procesu suburbanizace. Definiční obtíže se přirozeně znásobují při snaze o hledání svébytného vesnického životního stylu, resp. vesnického života vůbec. Při rozrůzněnosti typů vesnic a regionů, odlišnostech odlehklých venkovských a příměstských sídel jde o velmi heterogenní situaci. Při srovnání s prostředím velkého města však určité prvky vesnického osídlení a životního způsobu vykazují specifické rysy. Už sama velikost sídelních jednotek a z ní odvozené možnosti interakcí se totiž od městského prostředí významně odlišují.

Vedle analýz, které dokládají postupné obrušování rozdílů mezi venkovem a městy nebo přímo zavrhnou pojem venkov jako příliš heterogenní, se v 70. a 80. letech v Německu objevily etnograficky pojaté práce se zcela jinou optikou, které připisují venkovu výraznou svébytnost (Eigen-Sinn) [Brüggemann, Riehle 1986]. I přes veškerou „modernizaci“ vnějších jevových forem si podle nich vesnice v obrovském rozsahu uchovaly svou „selskost“ jakožto sociální formu, i když se tato forma jeví objektivně disfunkční. Vesnice osmdesátých let se v jejich podání zdá být svébytnou „sociální formou“, s vlastními pravidly, která organizují vnímání světa, zpracování informací, způsob života. Tato sociální forma má základ v selském životě minulosti a přetrvává i tehdy, když hospodářské podmínky, které umožnily její vznik, zanikly. Brüggemann a Riehle přistupují k vesnici jako ke zvláštnímu systému interakcí a komunikace, nalézají tedy i v 80. letech cosi, co lze označit jako svébytné venkovské kulturní vzorce. Podobnou optikou vnímají vesnici Illien a Jeggle [1978]. Tyto práce ovšem reflektují situaci německého venkova před změnami po roce 1989. Podobné pojetí venkovských specifik reprezentují v České republice některé Blažkovy texty [Blažek 1997].

S vědomím obtíží při definování městského a vesnického prostředí byl v prezentovaném výzkumu zvolen následující postup. Respondenti – přistěhovalci na vesnici – pocházejí z velkých měst (Praha, Vídeň, Salzburg) a volí stěhování do obce, která neleží v bezprostřední blízkosti města a má maximálně okolo 2000 obyvatel. Některé cílové obce ovšem leží v suburbánním pásmu města, vždy ovšem tak, aby jejich zástavba tvořila prostorově oddělenou jednotku. Spíše než o analýze stěhování na venkov je tak vhodnější hovořit o stěhování na vesnici. I vesnic je možno vymezit řadu typů. Odlišnosti sídelních jednotek, do nichž se respondenti stěhují, (poloha, velikost, historie, sociokulturní specifika) přirozeně jejich integraci ovlivňují. Ve studii záměrně figurují vesnice různého typu a s různou vzdáleností od města, jak odpovídá zásadám systematického porovnávání v grounded theory [Strauss, Corbinová 1999]. Zaměření studie tedy nemá za cíl sledovat převažující migrační trendy.

Dosavadní empirický výzkum přistěhovalectví na vesnici

Český výzkum decentralizace osídlení a přistěhovalectví do vesnic prakticky neexistuje, vyjma geografických a demografických prací pojednávajících o vnitřní migraci. Tématem se zabývá Librová, ovšem zejména z pohledu jeho ekologických dopa-

dů [Librová 1994, 1996, 1997] a B. Blažek. Blažkovy texty ovšem nevycházejí z empirických výzkumů a mají spíše popularizační charakter [Blažek 1997]. Tématu integrace přistěhovalců na vesnici se nejvíce přiblížil P. Říčan [1999] ve své diplomové práci. Ta je ale založena jen na analýze pěti rozhovorů. Výraznější pozornost je v České republice věnována procesu suburbanizace, aspekty integrace ovšem i zde stojí v pozadí [Ouředníček 2002; Sýkora 2002]. Rozsahem vnitřní migrace, tedy i migrace z měst do vesnic, a zčásti i jejími příčinami se zabývají geografické a demografické práce analyzující statistické údaje o vnitřním stěhování a jeho motivech [Bartoňová 1997; Čermák 1997, 2005; Kupiszewski, Drbohlav, Rees, Durham 1999; Čekal 2001; Aleš 2001] a nečetné nedávno publikované kvantitativní analýzy českého venkova [Majerová 2003, 2004]. Devadesátá léta dvacátého století je možno charakterizovat jako období, kdy se zastavila masivní vnitřní migrace do české metropole a zároveň se skončilo vytlidňování malých obcí. Nejmenší obce do 200 obyvatel sice i v průběhu 90. let obyvatelé migrací ztrácejí, nicméně větší obce, do 2000 obyvatel, vnitřní migrací získávají [Andrle 2001; Kupiszewski, Drbohlav, Rees, Durham 1999; Čermák 1997]. Praha má celkově negativní migrační saldo vnitřní migrace, které ovšem rozhodujícím způsobem ovlivňuje vystěhovávání do regionů v jejím okolí (střední Čechy), s ostatními regiony je migrační saldo Prahy pozitivní. Nelze tedy hovořit o vystěhovávání z Prahy do celé republiky, spíše o suburbanizačních efektech [Aleš 2001; Čermák 2005]. Typickým suburbánním migrantem je člověk s vysokým vzděláním [Čermák 2005]. Stabilní negativní migrační saldo vnitřní migrace vykazuje po celá 90. léta rovněž Vídeň [Statistik Austria 2006].

Migrace do vesnic je spojována zejména s rodinnou migrací, malé obce jsou přitažlivé zejména pro rodiny s malými dětmi, pro ostatní obyvatele spíše ne [Kupiszewski, Drbohlav, Rees, Durham 1999; Čekal 2001]. Nejčastěji uváděnými motivy pro migraci do malé obce jsou rodinné a bytové důvody [Tuček 2003; Maříková 2003]. Tato analýza nicméně nerozlišuje motivaci u osob, které se přistěhovaly z různých velikostních kategorií obcí. O jejich specifické motivaci se tak dozvídáme velmi málo. Zjišťování motivace pomocí otázky v rámci statistických výkazů migrace je značně povrchní a zkreslující, protože v realitě se jednotlivé motivy obvykle mísí. Zejména takzvané bytové důvody a následování rodinného příslušníka (dominantní motivy tvoří v letech 1999–2001 více než 50 % případů stěhování do obce pod 2000 obyvatel, dalších 23 % tvoří neuvedené odpovědi [Andrle 2004]) nevypovídají nic o tom, proč byl pro stěhování zvolen dům/byt právě v malé obci.

Německá a rakouská literatura pokrývá pole integrace přistěhovalců na vesnici lépe. Výzkum lze rozdělit do tří proudů. První z nich se zabývá obecně integrací přistěhovalců na vesnici [Johaentges 1996; Häslér 1988], druhý situací integrace v obcích v suburbánních oblastech [Steinbügel 2002; Seitz 1994; Klein 1998] a třetí alternativním životním stylem některých přistěhovalců [Greverus, Haindl 1983; Groier 1999]. Souhrn dosavadních poznatků o přistěhovalectví na vesnici zde ukazuje některé překvapivé shody. Důležitým poznatkem je, že přistěhovalci často volí bydlení na vesnici jako možnost realizace osobních nároků na kvalitu bydlení a volnočasové aktivity. Vesnice, tradičně líčená jako místo silné sociální kontroly, se pro ně stává garantem osobní svobody. Rozsáhlé konflikty mezi přistěhovalci a starou-

sedlíky nevznikají, tam, kde je proud přistěhovalců silný, lze ale hovořit o segregaci sociálního života. Aktivita přistěhovalců se zpravidla odehrává v soukromém uzavřeném prostoru, obvykle přistěhovalci nejsou příliš veřejně činní. Vesnické prostředí nabízí řadu možností integrace, které ale přistěhovalci využívají jen sporadicky. Naopak prostředkem integrace se často stává nezávazný rozhovor na veřejných prostranstvích a při náhodném setkání. Vesnice s nízkou mírou infrastruktury, které nabízejí málo možností náhodných kontaktů, tak integraci přistěhovalců ztěžují. Pokud je stěhování spojeno s prvky alternativních životních stylů a subkultur, zdá se integrace do života vesnice velmi obtížná.

Vlastní výzkum českých a rakouských přistěhovalců

Výzkum byl proveden v průběhu let 2003 a 2004 pomocí výzkumné strategie grounded theory. Hlavní způsob sběru informací tvořily částečně strukturované rozhovory s postupně se rozvíjející osnovou. První část rozhovoru tvořilo delší souvislé vyprávění respondenta o přestěhování a sžívání s novým bydlištěm. V druhé části rozhovoru se výzkumník podle osnovy doptával na další podrobnosti. Tento postup odpovídá konstrukci narativního interview v pojetí Fritze Schütze [Hopf 2003]. Celkem bylo dotazováno 38 respondentů, v každé zemi 19. V těch případech, kdy respondenti žili v domácnosti s partnerem a oba se společně stěhovali na vesnici, proběhl rozhovor, pokud možno, v přítomnosti obou partnerů, ti jsou však považováni za jednu jednotku. Vzorek byl vytvářen v obou případech metodou sněhové koule – po nalezení několika respondentů v počáteční fázi dotazování byli další respondenti získáváni prostřednictvím již dotazovaných osob, z možných kontaktů byli pro účel výzkumu vybíráni ti, jejichž výpovědi mohly nejlépe saturovat vznikající kategorie. Pro dané téma se to ukázalo jako vhodné řešení, neboť mezi přistěhovalci na vesnici existují sociální sítě. U dané problematiky nebylo možné pokoušet se o vytvoření statisticky reprezentativního vzorku. Průběh výzkumu byl tedy veden snahou dodržet zásady teoretického výběru vzorku, tak aby jednotlivé vytvářené pojmy a kategorie byly dostatečně teoreticky nasyceny. Výsledný vzorek je kompromisem mezi teoretickou nasyceností a možnostmi daných nabalujících se „sněhových koulí“. Zvolená technika vytváření vzorku neumožňovala vytvořit v obou zemích vzorek shodných parametrů. To však ani nebylo cílem této převážně explorativní studie.

V českém vzorku jsou respondenti o něco mladší (průměrný věk 40 let), z toho jedna domácnost studentů, jedna domácnost důchodců a tři další domácnosti alespoň s jedním partnerem nad 60 let.

V rakouském vzorku dosahuje průměrný věk respondentů téměř 43 let, z toho jsou dva studenti a dvě domácnosti důchodců.

Zatímco čeští respondenti bydlí na vesnici v průměru teprve necelých 5 let, respondenti z Rakouska jsou zpravidla usazeni déle, průměrně o něco více než 10 let.

Určité rozdíly mezi oběma vzorky jsou i ve vzdálenosti vesnic, kam se respondenti stěhovali, od jejich původního bydliště a ve velikosti těchto obcí. V rakouském vzorku činí průměrná vzdálenost stěhování asi 44 km, v českém 66 km.

Nejrozdílnější jsou oba vzorky ve velikosti obcí, do nichž se respondenti stěhovali. V českém vzorku jsou nejsilněji zastoupeny malé obce do 500 obyvatel a naopak velké obce okolo 2000 obyvatel reprezentuje pouze jedna obec. V rakouském jsou velké a malé obce poměrně vyvážené. Srovnání velikostí obcí však komplikuje fakt, že mnoho malých obcí je sdruženo do větších administrativních celků, ačkoliv tvoří oddělenou zástavbu.

Transkribované rozhovory byly analyzovány pomocí otevřeného, axiálního a zčásti rovněž selektivního kódování, jak odpovídá klasickým postupům grounded theory [Strauss, Corbinová 1996].

Výsledný materiál je zde strukturován podle dvou centrálních kategorií, vytvořených v průběhu interpretace. První z nich je důvod příchodu na vesnici a druhou tři možné typy „orientací“ přistěhovalců, které tvoří jejich integrační potenciál.

Motivy k přestěhování

Při analýze jednotlivých vyprávění o důvodech odchodu z města zřetelně vystoupily dvě hlavní oblasti motivů. Jedná se o skupiny motivů, nikoliv o skupiny přistěhovalců, protože u jednotlivých osob obvykle vystupuje celý komplex motivů. Jedna ze skupin motivů ovšem převažuje. První skupinu motivů můžeme nazvat „hledání venkova“, jde o ty důvody ke stěhování, při nichž se lidé stěhují proto, že se cíleně snaží najít nové prostředí k bydlení. Ty přistěhovalce, u nichž jasně dominovaly motivy hledání venkova, nazývám pro přehlednost „hledací venkova“. Stěhování pro ně nebylo nutností z finančních nebo rodinných důvodů, jejich cílem bylo opustit město a usadit se na jiném místě. V druhé skupině motivů je stěhování z města jakýmsi „vedlejším produktem“. Město není opouštěno primárně proto, že se migranti chtějí usadit jinde, ale proto, že se jim podařilo nalézt přijatelné bydlení v jiné lokalitě, kvůli práci, z rodinných důvodů. Stěhování často předchází hledání finančně dostupného bytu ve městě a stěhování z města je pak jakýmsi východiskem z nouze, když tato snaha selže.

Hledání venkova

Důvody pro opuštění města, označované jako „hledání venkova“, mají řadu společných atributů. Na prvním místě figurovala touha po těsnějším kontaktu s přírodou, který je ve velkém městě možno jen těžko získat. Pojem příroda je ovšem mnohostranný a váže se k němu řada různorodých konotací. Prakticky vždy znamená příroda pro respondenty vizuální estetický obraz. Při snaze o přesnější pojmové rozlišení by bylo vhodnější hovořit o krajině. V tomto významu je příroda/krajina kulisou, v níž se odehrává každodenní život přistěhovalců. Výměna městských kulis za kulisy s venkovskou krajinou se zdá být enormně důležitá: „... když se podívám z okna, vidím kolem sebe zeleň, vidím oblohu a zemi, ne jako ve městě, kde vidíš jenom šed' a nahoře kousek šedé oblohy, tam se cítím nějak odcizená od příro-

dy.“ (R10) Ideální obraz krajiny, kterou přistěhovalci vyhledávali, obvykle nebyla krajina intenzivně zemědělsky využívaná, zemědělství naopak může působit rušivě.

Kromě vizuálního prostředí byla příroda pro přistěhovalce místem aktivit a trávení času, prostorem pro činnosti, které ve městě není dost dobře možné vykonávat, nebo ne tak snadno jako mimo něj. Příroda se tak stávala garantem preferované náplně volného času. Velmi silně asociovala s místem odpočinku, klidu, relaxace po práci. Pro určitou část přistěhovalců přitom nebyla příroda jen prostorem aktivit, ale stala se i jejich přímým objektem. Aktivní ochrana přírody byla pro některé „hledače venkova“ samozřejmostí.

Pro řadu „hledáčů venkova“ měla ale příroda ještě jiný význam, kontakt s ní se stával integrální součástí duchovních potřeb každodenního života, dával „úplně jiný životní pocit“ (C02). Hovořili ve svých vyprávěních o harmonii s přírodou, sžívání s ní, jejím rytmu, zvláštních zážitcích. Toto téma mělo pro některé respondenty zásadní význam: „Jako ono se o tom hodně píše, takový nějaký zážitky posvátna, to bych jako neřek, ale někdy si toho všimnu, jak je to ohromující, takový záblesky, nevím, jak to mám popsat.“ (C03)

Touha po kontaktu s přírodou se u mnoha přistěhovalců prolínala s odmítáním městského prostředí. Město bylo zavrhováno proto, že v něm je „málo přírody“, v jakékoliv její podobě. Nedostupnost přírody se začínala projevovat ve vizuální kulise města, ale týkala se třeba i možností aktivně se zabývat pěstováním a prací na zahradě. Touha po přírodě se často stupňovala s očekáváním rodiny a narozením dětí. Snaha vychovávat děti někde jinde než ve městě byla motivem odchodu několika mladých rodin ze vzorku v obou zemích.

Mnozí přistěhovalci pojili s městem i řadu dalších negativních atributů. Město se v jejich vyprávěních stává místem spěchu, napětí, stresu: „Jak jsou tam ty ulice, dopravní prostředky narvaný téma lidma, tak jako kdyby z vnějšku přicházel na člověka takovej tlak, jako že musí něco stihnout. A on sám neví ani prostě proč, nebo kam se vlastně žene. Zatímco tady jako by se ten život zpomalil a nepříjde mi, že bych dělala míň věcí než v Praze.“ (C15) Z analýzy některých vyprávění vystupuje obraz masového města, jehož prostředí vyvíjí na přistěhovalce silný tlak. Ve vyhraněné podobě městský život některým respondentům přestává nabízet záruku smysluplnosti a stává se katalyzátorem psychických problémů. Ve většině vyprávění ovšem není hodnocení tak extrémní, spíše se objevuje protiklad města a vesnice jako protiklad rušnosti a klidu. Hledání klidu a odpočinku v mimoměstském prostředí je motivem, který spojuje nejrozličnější vystěhovalce z města, od důchodců, kteří opouštějí městské prostředí v poproduktivním věku, až po manažery, hledající za městem „možnost intenzivnějšího relaxu“ (C08).

Překvapivě zřídka se v rozhovorech objevuje negativní hodnocení anonymity sociálního prostředí města. Pro většinu respondentů byla anonymita ve městě kompenzována cílenými kontakty a vztahy. „Hledači venkova“ ve vybraném vzorku tedy obvykle neutíkali před anonymitou a také jejich cílem nebylo nalézt neanonymní, průhledné a důvěrnější sociální prostředí vesnice. Ve vyprávění o důvodech stě-

hování se vesničané skoro nevyskytují, a pokud ano, pak ne jako motiv. Ani v těch případech, kdy přistěhovalci předem dobře znali místo, na které se stěhovali, i jeho obyvatele, nezmiňovali vztahy s nimi v souvislosti s důvody přistěhování.¹

Stěhování jako vedlejší produkt

Zatímco „hledači venkova“ se stěhovali, především protože chtěli změnit své prostředí, ostatní přistěhovalci na vesnici opouštěli město jako vedlejší produkt řešení určitých problémů. Změna prostředí pro ně nebyla hlavní hnací silou, ale jen trpěným doplňkem, který mohl být vnímán pozitivně nebo negativně, v závislosti na osobních postojích a preferencích.

Nejdůležitějším doprovodným prvkem, který provázel odstěhování z města u respondentů v České republice i v Rakousku, bylo hledání finančně dostupného a přijatelného bydlení. Ve většině případů ho lze popsat jako hledání výhodného bydlení v relaci prostor/cena. Vzhledem k rozdílu cen nemovitostí ve městě a v regionech pak racionální volbou bývá odchod z města.

Osobní a pracovní důvody pro odchod z města se u respondentů vyskytovaly sporadicky, nicméně objevily se. V jednom případě šlo explicitně o následování manžela, ve dvou o nalezení zaměstnání mimo město.

Mezi respondenty z České republiky a z Rakouska nebylo možné v otázce motivace nalézt závažné rozdíly. To neznamená, že mezi oběma zeměmi nejsou rozdíly v kvantitativním poměru jednotlivých typů motivace. Ty ovšem explorativní kvalitativní studie nemůže přesně postihnout.

Tři typy orientace – schéma hlavních faktorů integrace

Po stručném zmapování motivů pro stěhování na vesnici je možné navrhnout základní kategorie modelu vztahu přistěhovalce k obci, do které přichází. Motivace ke stěhování se do modelu promítá, ale jeho základ tvoří subjektivní preference určitých typů vztahů nebo aktivit přistěhovalcem, připravenost nebo naopak neochota integrovat se do struktur vesnice. Odráží se v něm osobní identita přistěhovalců a její vztah k identitě, kterou připisují vesničanům. V celkovém pohledu je možné identifikovat tři typy postojů a jednání, které vztah k vesnici popisují. Pro účely této práce je nazývám orientace a rozlišuji „orientaci k vesnici“, „orientaci k městu“ a „orientaci k soběstačnosti“. Jednotlivé orientace nejsou výlučné. Někteří přistěhovalci jsou orientováni k vesnici i k městu, u některých je možné objevit prvky všech tří orientací. Orientace jsou časově proměnlivé. K vytvoření a stabilizaci určité orientace přispívá rozhodující měrou zájem přistěhovalce, ale podstatnou roli hraje rovněž sociál-

¹ Nejčastější situací, kdy se respondenti stěhovali do již známého prostředí, bylo v České republice stěhování na chalupy, popř. chaty.

Tabulka 1. Sociální integrace – jednotlivé orientace a jejich roviny

		Orientace		
		k vesnici	k městu	k sobě- stačnosti
Sociální kontakty ve vesnici	Letmé kontakty	+	+	+–
	Sousedské vztahy, známosti	+	+–	+–
	Přátelské vztahy	+–	–	–
Aktivity ve vesnici		+	+–	+–

Poznámka: Pole označená „+“ znamenají, že u přistěhovalců s danou formou orientace zpravidla došlo k uvedené formě sociálního kontaktu s vesnickým prostředím. Pole „+–“ značí, že někteří přistěhovalci daných kontaktů dosáhli a jiní nikoliv, konečně políčka „–“ označují situaci, kdy daní přistěhovalci určité formy kontaktů nedosáhnou. Řádky propojené šipkou znamenají situaci, kdy existence aktivit v jednom řádku výrazně ovlivňovala intenzitu kontaktů v řádku druhém.

ní prostředí vesnice a její geografická poloha. Orientace tedy není jen osobní preferencí, ale vždy výsledkem spolupůsobení preferencí a vnějšího prostředí.

K oblastem, které orientaci tvoří, patří sociální interakce a vztahy, od letmých kontaktů na ulici až po dlouhodobá přátelství a intimní vztahy, nejrůznější aktivity přistěhovalců, kterými se zabývají ve svém volném čase, a konečně zaměstnání přistěhovalců, pokud mají pravidelnou práci.

Pro účely typologie jsou zde sociální kontakty a vztahy rozděleny do tří kategorií. „Letmé kontakty“ představují nejjednodušší formu sociálního kontaktu, potkávání lidí na ulici, vzájemné pozdravy, small talk a jednoduché formy interakce. „Sousedské vztahy a známosti“ jsou svým charakterem dlouhodobější, zakládá je zejména sdílená každodennost. Může se jednat i o vztahy poměrně intenzivní, obvykle však mají víceméně instrumentální charakter. V „přátelských vztazích“ naopak instrumentální charakter ustupuje do pozadí ve srovnání s pozitivním emocionálním nábojem. V extrémní podobě přátelské vztahy získávají charakter Giddensova „čistého vztahu“ [Giddens 1991]. Výsledky typologie založené na analýze rozhovorů s přistěhovalci shrnuje Tabulka 1.

Orientace k vesnici

První orientací, které se budu podrobněji věnovat, je „orientace k vesnici“, resp. k jejímu sociálnímu prostředí.

V oblasti sociálních interakcí a vztahů začíná orientace k vesnici na úrovni každodenních nezávazných setkání a kontaktů s ostatními obyvateli dané obce. Existence těchto kontaktů byla do značné míry nezávislá na vůli přistěhovalce, poměrně důležité pro jejich rozvoj bylo ale konkrétní umístění jeho domu, resp. bytu ve vesnici a množství času, které ve vesnici tráví.

Relativně malá velikost vesnice se sama o sobě stává faktorem působícím na vznik nezávazných kontaktů, protože se v ní často opakují náhodná setkání se stále stejnými lidmi, v nejrůznějších situacích. Situace respondentů – přistěhovalců – navíc obsahovala další prvky, které tento vliv posilovaly. Už samotné stěhování bylo mnohdy spojeno s navázáním prvních neformálních kontaktů. Mnoho respondentů zdůrazňuje, jak se starousedlíci zajímali o nově přistěhované: „Řeknu to takhle. Byli příšerně zvědaví. Už v prvních dnech si přišli všechno okouknout. Mně to bylo celkem fuk.“ (R13) Přistěhovelec se tak stává objektem zájmu, a to zejména v obcích, pro které je přistěhovalectví z velkých měst nezvyklé.

Důležitým ohniskem neformálních kontaktů v této fázi se mohla stát renovace koupeného domu, se kterou přistěhovalci často začínají ještě před definitivním přistěhováním nebo vzápětí po něm. Samotná péče o dům tak často byla jednou z prvních vstupních bran integrace. Už zde se ale projevovalo, jak silně jsou přistěhovalci orientováni k vesnici. Někteří těchto možností kontaktů využívali ve velké míře, jiní se snažili zajistit vše sami, popřípadě měli sjednanou firmu, která pracovala samostatně.

Zájem obce o přistěhovatele je jednou stranou mince, druhou stránkou je potřeba přistěhovalců tyto kontakty navázat. V řadě případů byli respondenti odkázáni na pomoc místních nebo informace od nich, a tím vlastně nuceni je vyhledávat.

Dalším důležitým faktorem rozvoje neformálních kontaktů bylo množství času, který přistěhovalci tráví na veřejných místech ve vesnici. Ve výhodě jsou hlavně ženy v domácnosti a na mateřské dovolené, které dost času věnují procházkám po vesnici, ale také se věnují nakupování. Během pohybu po vesnici zažívaly přirozeně mnohem více kontaktů než jejich zaměstnaní manželé, zvláště když jezdí za prací do města.

Jednotlivé vesnice se od sebe značně liší infrastrukturou, která podobné kontakty umožňuje. Obchod a hospoda jsou nejtypičtějšími místy, kde se lidé zcela nezávazně setkávají při vyřizování každodenních potřeb. Tam, kde ani jedno z obou zařízení neexistovalo, byla možnost kontaktu výrazně omezená.

K navazování dlouhodobějších vztahů docházelo zpravidla postupným zvyšováním intenzity kontaktů s některými místními obyvateli. Toto zintenzivnění kontaktů je procesem, který probíhal v různých podmínkách. Nejtypičtěji se tak stávalo v situacích, kdy přistěhovelec a místní sdíleli část své každodennosti. Právě sdílení každodennosti zakládá sousedský vztah, typický pro vesnické prostředí. Sousem byl obvykle jedním z prvních lidí, se kterým se přistěhovelec blíže seznamoval, a to díky tomu, že se spolu nejčastěji setkávali.

Sdílená každodennost se stávala spojujícím prvkem i u jiných typů vztahů, než je sousedství. Specifické vesnické sociální prostředí poskytující častý kontakt s týmiž lidmi při různých příležitostech usnadňovalo rozvíjení vztahů s místními pro ty přistěhovatele, kteří o to měli zájem a jsou orientováni k vesnici. Orientace k vesnici v rámci osobních vztahů tak je úzce spojená s orientací k vesnici v oblasti aktivit, o kterých bude řeč níže.

Častá setkání s týmiž lidmi neumožňují příliš velkou selekci vztahů. Tím se odlišuje situace vesnického sociálního prostředí od situace ve městě. Ve městě je možné vybírat své známé z rozmanitého a téměř nekonečného počtu osob, ve ves-

nici tomu tak není. Přistěhovalci silně orientovaní k vesnici, kteří aktivně vstupovali do vztahů s ostatními obyvateli, se kterými je pojila každodennost, pak zažívali pocit výrazné heterogenity svého okolí. Toto zjištění vypadá na první pohled paradoxně. Vesnice, útvar s homogennější sociální strukturou než město, dávala přistěhovalcům, kteří aktivně vstupovali do vztahů s jejími obyvateli, pocit nezvyklé heterogenity. Tento rozpor je ovšem objasňován právě způsobem, jakým sociální kontakty ve vesnici vznikaly. Jejich základem u respondentů nebyla v takové míře jako ve městě názorová a sociální podobnost partnerů, ale sdílená každodennost. Osoby, s nimiž ve vesnici sdílejí svou každodennost, si přitom přistěhovalci nemohou příliš vybírat. Vnímaná heterogenita se pak někdy stávala zdrojem obtíží při dalším rozvíjení vztahů, mohla být ovšem vnímána i jako obohacení: „Co jsem vnímala velmi silně, bylo, že ve Vídni má člověk skupiny přátel, kteří podobně uvažují, třeba skupinky studentů, církevní skupiny, kteří jsou podobně staří, mají podobné problémy, a s těmi se pak setkává. Zatímco tady je od počátku konfrontován s lidmi všech věkových skupin a se všemi možnými problémy. (...) Bylo pro mě příjemné zjištění, že jsou lidé, kteří mají jiné problémy, kteří mají skutečné problémy.“ (R03)

Ještě jinou úroveň vztahů je osobní přátelství. Táhnout jednoznačnou dělící čáru mezi známostí a přátelstvím přirozeně nelze, jedná se spíše o rozdíl v míře intimity a instrumentality vztahu. Zdá se ale, že právě navazování přátelství bylo pro přistěhovalce na vesnici jedním z nejobtížnějších kroků. Výroky typu: „Já ty lidi fakt jako беру, v něčem jsem se ztotožnil s tou místní identitou, že je беру tak trochu jako příbuzný tady, to ale ještě neznamená, že jsou mí kamarádi...“ (C04) nebyly výjimkou. I respondenti orientovaní jednoznačně k vesnici, kteří se účastní jejího sociálního života a sami k němu aktivně přispívají, byli z velké části v oblasti přátelských kontaktů izolovaní.

Zdá se, že pro některé typy přistěhovalců bylo navazování přátelství ve vesnici snazší než pro jiné. Obecně lze říci, že čím větší kulturní a vzdělanostní rozdíly byly mezi přistěhovalcem a místními, tím menší byla naděje na vytvoření přátelských vztahů a tím méně byli také tito přistěhovalci orientováni takovými vztahy na svou vesnici. To platí samozřejmě především pro přistěhovalce, kteří sami sebe považují za „alternativní“.²

Aktivita orientovaná k vesnici obvykle přiváděla přistěhovalce do častého kontaktu s ostatními obyvateli. Proč respondenti tyto aktivity rozvíjeli nebo se jim naopak vyhýbali, lze pochopit jen ve vzájemném působení jejich osobních preferencí a možností, které se před nimi po přistěhování otevírají. Paleta aktivit, které vesnice nabízejí, se od sebe velmi liší. Často, a zvláště v nejmenších obcích, se stávalo, že nabídka se zcela rozcházela s poptávkou přistěhovalců. Situace nesouladu nabídky a poptávky nastávala hlavně u dlouhodobých aktivit, jako je členství v různých

² Není snadné vymezit kritéria „alternativnosti“ životního stylu některých respondentů, zůstáváme omezeni na subjektivní sebehodnocení. Nejbližším termínem současné němčiny je označení „Aussteiger“ (ten, kdo vystoupil). Čeština podobný termín nemá, jeden z respondentů používá významově obdobné označení „vydrolenec“.

ných tradičních a zájmových spolků. Na rakouském venkově je tradice spolkového života živá a aktivity vesnických spolků se stávají tmelem vesnického života. Vstup do takového spolku byl pro mnoho přistěhovalců nepředstavitelný. Když o spolkové činnosti hovořili, nelze přeslechnout přezíravý podtón: „Nejsme žádní spolkaři. Tohohle se neúčastníme, ani nechodíme do kostela.“ Nebo: „Je tu nějaký okrašlovací spolek a spolek obnovy vesnice, ale jaký je mezi tím rozdíl, bůh ví.“ (R13) Jen ti přistěhovalci, pro které byla integrace do života vesnice zvlášť důležitá nebo kteří k obci cítí závazky, se někdy tradiční spolkové činnosti účastnili. Jejich důvodem ovšem není činnost sama, tu chápou pouze jako prostředek pro hlubší integraci: „Jsem členem u hasičů a v okrašlovacím spolku. Udělali jsme to tak, protože jsme se nechtěli vylučovat. Když už, tak už. Snažíme se integrovat.“ (R05) Trochu jiná situace panovala kolem sportovních a jiných zájmových klubů. Charakter jejich činnosti odpovídal představám některých přistěhovalců lépe a řada z nich se účastní jejich aktivit, protože taková činnost je baví. Respondenti, kteří o sobě prohlašovali, že nejsou přeci žádní „spolkaři“, pravidelně navštěvují místní tenisový klub.

Nabídka spolkového života je v Rakousku poměrně široká, v České republice naproti tomu v mnoha vesnicích podobné skupiny neexistují. Srovnání je poněkud ztíženo tím, že respondenti v Česku vesměs bydlí v menších obcích než rakouští respondenti, ale i přesto se zdá, že participace v institucionalizovaných dlouhodobých aktivitách, které spolky nabízejí, je v českých vesnicích méně rozvinuta, a přistěhovalci tak mají na začátku menší počet zachytných bodů. V Rakousku také zpravidla hrála jinou úlohu než v České republice farnost. Na převážně katolickém rakouském venkovu se kolem fary rozvíjí často čilý organizovaný život. V českých podmínkách je mnoho vesnických far opuštěných. Ani v jednom případě v Česku nehrály farní organizace v životě vesnice podle přistěhovalců výraznou roli.

K rozvoji aktivit orientovaných na obec přispívaly ve velké míře děti. Návštěva místní školy, popřípadě nejrůznějších kroužků nebo oddílů zatahovala do participace i jejich rodiče.

Zvláštní typ participace nabízí komunální politika. Činnosti spojené s výkonem funkce obecního zastupitele, radního nebo starosty mají jednoznačně charakter orientace k vesnici. Respondenti angažovaní v politice ovšem cítili, že právě skutečnost, že nejsou starousedlíky, je pro ně při volbách handicap a připravuje je o velkou část voličů. Proto pokud mohli, vytvářeli kandidátku spolu se známými starousedlíky. V českém vzorku však bylo nejběžnější, že přistěhovalce sami místní vyzvali, aby se pokusil kandidovat. Přistěhovalci líčí ve svých vyprávěních tuto chvíli jako okamžik překvapení. Nebyli připraveni na situaci, že by obec stála o jejich kandidaturu. Někteří oslovení se také v tomto okamžiku stáhli zpět a s kandidaturou nesouhlasili. Na druhou stranu řada z nich cítila, že pro práci v komunální politice má dostatečnou kvalifikaci: „... nebo mi často říkají, ať se stanu starostou, že ta obec by vůbec nemusela být tak chudá, že teďko ty fondy z Evropské unie, akorát oni neumějí anglicky a prostě nejsou schopní to nějak zajistit, že jo.“ (C03) Tato česká situace byla v Rakousku zcela nezvyklá. V celém rakouském vzorku se vyskytl jen jeden obecní zastupitel, a ten kandidoval z vlastního rozhodnutí. Do českého vzorku se naproti tomu dostali dva starostové, jeden zastupitel a tři další lidé, kteří při volbách do obec-

ního zastupitelstva kandidovali. Pouze dva z nich kandidovali z vlastního rozhodnutí, ostatní k tomu přiměli starousedlíci. Zdá se, že situace komunální politiky vesnic se v České republice a v Rakousku odlišuje. Přistěhovalci v českém vzorku dostávali v České republice mnohem snáze šanci se do politiky aktivně zapojit. Tento rozdíl může mít dvě příčiny. Za prvé, rakouské vesnice jsou vždy sdruženy do větších obcí se společným zastupitelstvem. I mezi starousedlíky je poměrně vysoký počet lidí, kteří mají o práci v zastupitelstvu zájem a přicházejí v úvahu. Pro přistěhovalce je v takové konkurenci obtížné získat místo na kandidátce nějakého hnutí nebo vytvořit hnutí vlastní. Oproti tomu v České republice vznikla v devadesátých letech velká řada malých samostatných obcí, kde konkurence pro vstup do aktivní komunální politiky není tak vysoká. Za druhé, v Rakousku jsou v řadě vesnic poměrně silné tradiční politické struktury a volba do obecního zastupitelstva probíhá do značné míry podle příslušnosti k jednotlivým rodům.³ Oproti tomu v České republice, kde byla tradice samostatné komunální politiky dlouhodobě přerušena, se podobný tradiční systém v devadesátých letech nevytvořil. Přistěhovalec zvenčí tak má opět větší šanci být zvolen. Obě teze jsou jen hypotézy a výzkum sám otázku příčin těchto rozdílů mezi českým a rakouským venkovem neřeší. Lze ovšem konstatovat, že komunální politika se v české vesnici jevila pro přistěhovalce otevřenější než v Rakousku.

U některých přistěhovalců se projevuje orientace k obci tím, že aktivně iniciují aktivity nové, vytvářejí dosud neobvyklou nebo z jejich pohledu chybějící činnost. Analýza těchto aktivit podle jejich vztahu k integraci přistěhovalců je složitější než při prosté participaci na aktivitách již existujících. Svou iniciativou totiž přistěhovalci někdy vnášejí do vesnického prostředí i takové prvky, které jejich obraz v očích místních poškozují. Důležitým motivem iniciativy se stává vnímání nedostatečné nabídky podobných aktivit ze strany obce. Aktivní přistěhovalci se tak někdy cítí přímo vyburcováni k činnostem, ke kterým by se ve městě sami těžko dostávali: „Například můžu, a taky jsem to udělala, založit pingpongový klub. (...) A přitom ve Vídni, tam člověk ani nepřijde na ten nápad, možná protože tam už existuje tolik spolků, tam vlastně ani nemáš tu možnost.“ (R03) Vesnické prostředí tak fungovalo jako katalyzátor vlastní aktivity.

Všechny aktivity, které se setkaly s odmítáním nebo byly schopné vyvolat konflikt, mají jeden společný prvek, totiž snahu o prosazení změny dosud fungujících procesů. Na první pohled se může zdát překvapivé, že objektem těchto aktivit bylo téměř vždy životní prostředí, jednalo se často o snahu změnit tvář vesnice k ekologicky příznivějším poměrům: prosazování ekologických forem zacházení s odpady, ochrana zvířat nebo konflikty s okrašlovacím spolkem. Příroda má pro přistěhovalce centrální význam, je důležitějším motivem stěhování než vztahy s místními lidmi. Tyto aktivity ovšem narážejí na malé pochopení starousedlíků, spojené s odmítáním „mentorování z města“. Konflikty se projevují na různých rovinách, od přerušení kontaktu a vzájemného vyhýbání, přes institucionalizované konflikty na úrovni spolků, až po „sabotážní akce“.

³ V Německu v 70. letech takovou situaci zjistili Illien a Jeggle ve svém průzkumu v Hause-nu [Illien, Jeggle 1978].

Orientace k městu

Orientace k městu byla v obou vzorcích nejtypičtější pro přistěhovalce do suburbanizovaných oblastí, ačkoliv se neomezovala jen na ně. Jde o ty přistěhovalce na vesnici, kteří pravidelně do města dojíždějí a tráví v něm velkou část dne. Nikdy se taková orientace nevyskytuje v úplně čisté podobě, protože kdo bydlí ve vesnici, zákonitě se občas setkává s ostatními obyvateli a účastní se akcí v místě svého bydliště, v některých případech je ale tento kontakt omezen na minimum.

V rovině „letmých kontaktů“ se obvykle přistěhovalci s orientací k městu ve vesnici integrovali, i když taková situace nebyla pravidlem úplně vždycky. Malá velikost vesnice a její prostorové uspořádání, podpořené mnohdy i společnými cestami do města a z města, zde ovšem fungovaly jako spolehlivý integrační faktor. Výjimkou se stává situace, kdy v nějaké vesnici existuje oblast novostaveb, do nichž se stěhují převážně noví přistěhovalci. Společný prostor i společná zkušenost přistěhování pak tyto lidi přivádí dohromady a podněcuje vznik těsnějších kontaktů mezi nimi. Jejich integrace do života vesnice je naopak ztížena.⁴

Na úrovni sousedských vztahů a známostí je situace komplikovanější. Velké množství času trávené ve městě, v pracovní i mimopracovní době, v řadě případů zabráňovalo intenzifikaci sociálních kontaktů. Oblast sdílené každodennosti se redukovala na bezprostřední okolí domu a zpravidla nepřekračovala vztahy s bezprostředními sousedy. Poměrně často byly ale jednotlivé osoby v domácnosti přistěhovalců orientovány k městu v různé míře. V obvyklé situaci, kdy se na vesnici stěhuje rodina s malými dětmi, byl na město typicky více orientován partner dojíždějící do práce než partnerka na mateřské dovolené. Ta se pro něj může stát zprostředkujícím článkem pro nalezení vztahů v místě bydliště.

Nemožnost selekce vztahů, popisovaná už u orientace k vesnici, byla pro přistěhovalce orientované k městu jednou z překážek vzniku dlouhodobějších vztahů. Vztahy realizované v městském prostředí je nenutily vstupovat do náročnějších, neboť heterogennějších vztahů na vesnici.

Podobně, ale silněji, to platí i pro vztahy přátelství, které přistěhovalci orientovaní k městu na vesnici prakticky nenavazovali.

Aktivita přistěhovalců orientovaných k městu měly v podstatě dvojí podobu. Buď trávili přistěhovalci svůj čas ve městě, nebo sice zůstávali ve vesnici, kde bydlí, ale trávili tam čas aktivitami se svými přáteli a známými z města.

Pravidelné dojíždění do města si mohou dovolit pouze lidé bydlící v dostupné vzdálenosti od něj. Město přitahuje přistěhovalce na vesnici jednak tím, že je v něm možné pokračovat v aktivitách už jednou započatých, jednak šíří nabídky, ať už kul-

⁴ Zajímavým problémem vzájemného vztahu skupin obyvatel z novostaveb a z původního jádra vesnice se nebudu dále zabývat, neboť stojí jen na okraji zaměření této práce. Zejména v suburbánních oblastech, kde existují velké enklávy novostaveb, však má přirozeně velkou relevanci.

turních, sportovních nebo jiných zájmových aktivit. Město je místem, se kterým se dá dobře kalkulovat při úvahách o aktivitách: „U nás je to tak, že vzdálenost k Vídní prostě není velká, takže když mám chuť jet do divadla, nebo vyhledat nějakého lékaře specialistu, nebo navštěvovat nějaký speciální kurz, je to klidně možné.“ (R03) Ve vesnicích v blízkosti města není podobná orientace výjimečná ani u starousedlíků, takže přistěhovalci svými městskými aktivitami nijak zvlášť nevyčnívali. Orientace k městu v oblasti aktivit měla podobné důvody jako snaha iniciovat na vesnici nějakou vlastní akci – totiž vnímání nedostatečné nabídky ze strany obce.

Orientace k soběstačnosti

Bez orientace k soběstačnosti by model integrace nebyl úplný, protože přistěhovalci často nebyli nasměrováni ani k vesnici, ve které bydlí, ani k původnímu městu. Buď si vystačili sami a vztahy s jinými lidmi ani společné aktivity nevyhledávali, nebo navazovali vztahy se širokým spektrem osob, které nepocházely ani z jejich vesnice, ani z původního města, a rovněž jejich aktivity měly prostorově roztržistý charakter. Ve vesnici pak byli cizím tělesem, ale nepatřili ani do městského prostředí. Ostatní obyvatelé vesnice příliš nepotřebovali, městské prostředí buď odmítali, nebo byly jejich vazby k němu zpretrhané.

Jen u malého počtu přistěhovalců na vesnici bylo možné hovořit o orientaci k soběstačnosti v každodenních letmých interakcích. Nejčastěji se jednalo o obyvatele samot, kteří měli k těmto interakcím málo příležitostí a často je ani příliš nevyhledávali. Uvědomíme-li si ovšem, že jednou z hlavních motivací pro stěhování na vesnici se stává příroda a klidné prostředí, lze pochopit, že řada přistěhovalců na vesnici dává přednost opuštěným lokalitám a kontakt se starousedlíky nevyhledává ani na této elementární úrovni.

Snaha o naprostou izolaci je ale netypická. Orientace k soběstačnosti se projevovala spíše tím, že přistěhovalci navazovali vztahy s lidmi ze širšího okolí. S těmi je mohou spojovat podobné zájmy nebo podobné způsoby trávení volného času. Nejtypičtěji se do této situace dostávali lidé vnímající příliš velký rozdíl mezi svým vlastním životním stylem a životním stylem starousedlíků. Osobní identita přistěhovalců a identita, kterou přistěhovalci připisují starousedlíkům, jsou v mnoha případech nekompatibilní. Přistěhovalci orientovaní k soběstačnosti zakládali svou identitu mnohem spíše na životním stylu a hodnotovém žebříčku než na lokalitě bydliště.

Zvláštním případem orientace k soběstačnosti je snaha navazovat vztahy s ostatními přistěhovalci na vesnici. U těch, kteří obtížně vstupovali do vztahů ke starousedlíkům a zároveň přerušovali své vazby na město, byl tento přístup plně pochopitelný. S ostatními přistěhovalci je pojily podobné zkušenosti a zážitky, měli mnoho společných témat: „Když se setkáme, říkám si, díky bohu, že je tu někdo, kdo cítí totéž, co já. A pak přijdou na přetřes právě symptomy vesničanů a taky o tom debatujeme. A mluvíme o tom, co bychom mohli zlepšit, jak se líp integrovat, ale je to těžké.“ (R05) V obou zemích měla určitá část přistěhovalců na vesnici ten-

denci nacházet lidi v podobné situaci a scházet se. V případě přistěhovalců do obcí se velkým migračním ziskem to není problém. Ve složitější situaci se ocitali respondenti stěhující se dále od města. V rakouských podmínkách bylo pro respondenty přesto vždy poměrně snadné nalézt v nedalekém okolí své vesnice (nebo přímo v ní) další přistěhovalce z města, často dokonce lidi, kteří se z města stěhovali v podobné situaci a ze stejných důvodů. V České republice se taková konstelace vyskytovala mnohem méně často a téma setkávání s jinými přistěhovalci bylo pro české respondenty daleko méně aktuální. Velice často byli přistěhovalci orientováni na soběstačnost v oblasti přátelských vztahů. Ve vesnici přátele nenalezli a jejich vazby k původním městským známým byly příliš volné, nebo nacházeli přátele v širokém okolí vesnice, někdy měli přátele rozestet po celé republice i za jejími hranicemi.

Velká skupina přistěhovalců věnuje svůj volný čas relaxaci a užívá soukromí, které jim bydlení na vesnici nabízí. Jak je uvedeno výše, hledání klidu je důležitým motivem stěhování pro celou řadu respondentů, důchodců i aktivních manažerů. K relaxaci patří soukromí a možnost nebyt rušen okolním prostředím. Vesnický klid znamená nejen ticho, ale také snadnou možnost izolace od sociálních kontaktů. Proto je velká zahrada důležitá: „Opravdu příjemné je skutečně to, že nemám žádné přímé sousedy. Ale kdyby to měl být nějaký řadový domek, a zase by se sousedi dívali do mojí zahrady a poslouchali by přes zeď, tak bych vůbec nic nezískala.“ (R13) Nerušený klid v soukromém prostoru, ale také relaxační procházky přírodou tvořily odpočinkovou složku životního stylu, kterou vesnice umožňuje lépe než město. Tyto aktivity se sociálním prostředím vesnice nijak nekolidovaly, ale také neposkytovaly opěrné body pro integraci.

Bydlení na vesnici umožňovalo rovněž rozvíjet některé aktivity, na které ve městě není dostatek prostoru. Tyto aktivity měly nejrůznější charakter: péče o opuštěná zvířata, organizování koncertů rockové hudby, keramické kurzy, vysazování stromků nebo provozování indiánské potní chýše jsou jen příklady. Jednalo se o aktivity, které nebyly primárně uzavřené vůči ostatním obyvatelům vesnice, ale přistěhovalci přitom ani nepředpokládali jejich výraznou účast. Buď se jimi zabývají sami, nebo společně s přáteli z blízkého i širokého okolí. Čím veřejnější charakter takové akce měly, tím snáze se mohly stát předmětem sporu.

I zaměstnání některých respondentů je jasně orientované k soběstačnosti. Tito lidé pracují doma, jako překladatelé, programátoři, umělci, a při své práci nepřicházejí do styku ani s vesničany, ani s lidmi z města. Jejich práce sice i tak má obvykle nějakou vazbu k městu (sídlo firmy, zákazníci), ale nevyžaduje pravidelný osobní kontakt s ním.

Závěry a diskuze

Z analyzovaných rozhovorů se zdá, že vesnice nekladly integraci přistěhovalců z města velký odpor a v případě, že tito přistěhovalci projeví snahu účastnit se veřejného vesnického života a navazovat s ostatními obyvateli vztahy, měla jejich in-

tegrace hladký průběh. V mnoha případech však respondenti sami měli snahu integrovat se pouze do určitého stupně. Řada z nich se vesnického života příliš neúčastní, neboť neodpovídá jejich zájmům. K podobným závěrům dochází ve svých německých studiích Johaentges [1996] a Häsler [1988]. Spíše kriticky posuzuje možnosti integrace přistěhovalců do suburbánního prostoru Ouředníček [2002]. Problémy soužití přistěhovalců a starousedlíků jsou podle něj dány zejména silným proudem přistěhovalců s odlišným životním stylem a výslednou segregací sociálního života. V této studii se potvrzuje, že přistěhovalci měli velkou tendenci navazovat kontakty s dalšími přistěhovalci. K případné segregaci to ovšem může vést jediné tam, kde je proud přistěhovalců silný. Typ vesnické zástavby navíc obvykle působí proti segregovanému životu.⁵ Svou roli samozřejmě hraje už motivace k odchodu z města, v níž sociální prostředí vesnice figuruje jen zcela sporadicky. Motivy ke stěhování nazvané zde souhrnně „hledání venkova“, jsou podle publikovaných českých statistických dat mezi přistěhovalci do vesnic marginální [Tuček 2003; Maříková 2003; Bartoňová 1997]. Kvalitativní výzkum svou povahou neumožňuje hovořit o četnosti daných motivů, ovšem vzhledem k jejich častému zastoupení v českém i rakouském vzorku respondentů se přeci jen nabízí hypotéza, jestli tyto motivy nejsou typické právě pro obyvatele velkoměst, nebo jestli kvantitativní šetření nedokáže svou metodologií jemnější odstínění motivací analyzovat. O problematice škály motivů při sledování Českého statistického úřadu již byla řeč [viz též Librova 1997]. K podobné diskrepanci dochází ve svém výzkumu Johaentges [1996], u něhož v kvantitativní části výzkumu dominují při stěhování do vesnice motivy rodinné a možnost získat bydlení, zatímco při nestrukturovaných rozhovorech se do popředí dostávají rovněž motivy kontaktu s přírodou. Johaentgesův výzkum ovšem neanalyzuje systematicky různé významy přírody pro přistěhovalce tak jako tato stať.

Pojetí sociální integrace užitá v této práci se blíží té části integračního procesu, kterou Gordon v jiných podmínkách nazývá strukturní asimilace. Na rozdíl od kulturní asimilace, resp. akulturace, u něj asimilace strukturní označuje množství a intenzitu sociálních kontaktů a vztahů mezi příslušníky minority a majoritní společností [Gordon 1985].⁶

Vztahy, které přistěhovalci ve vesnici navazovali, byly obvykle založeny na sdílené každodennosti spíše než na silné vzájemné sympatii. Vesnické prostředí se pro ně vyznačovalo vysokou mírou sdílené každodennosti s ostatními obyvateli, díky poměrně malému počtu lidí, prostorovému uspořádání, a někdy též kvůli odkázanosti na pomoc ostatních. Naopak v oblasti vztahů založených na sympatii bylo pro mnoho přistěhovalců vesnické prostředí příliš úzké, nemohli si mezi jeho obyvateli vybrat sobě podobné.

⁵ Výjimku tvoří už zmíněné prostorově oddělené oblasti novostaveb.

⁶ Gordonův pojem strukturní asimilace patří do kontextu integrace etnických přistěhovalců do společnosti USA. Pro účely této studie je Gordonova terminologie inspirativní právě v tom směru, že přísně odlišuje zejména asimilaci kulturní od asimilace strukturní (navazování sociálních vztahů, vstup do skupin...). V úvahách o vnitřní migraci je pojem kulturní asimilace problematický, nicméně problematika analogická asimilaci strukturní je živá.

Otevřenost vesnického prostředí měla své meze zejména tam, kde přistěhovalec začínal rozvíjet aktivity, které ostatní obyvatelé neschvalovali a považovali je za snahu měnit fungující struktury. Tyto aktivity se velmi často týkaly ekologických témat a témat péče o zvířata.

K faktorům, které posilují orientaci na město, patří zejména snaha zachovat si ve městě zaměstnání a také blízkost města obecně. Čím blíže město leží, tím častěji ho respondenti navštěvovali a tím více času v něm trávili. Rovněž životní styl vyžadující širokou nabídku městských služeb vedl k orientaci na město.

K faktorům, které často stojí za orientací k soběstačnosti, stojí u přistěhovačů zejména vnímání velkého rozdílu mezi sebou a ostatními obyvateli vesnice. Typickou skupinu orientovanou k soběstačnosti tak tvořili zejména respondenti označující sami sebe jako „alternativní“. Tito lidé často odmítali město a někteří i sami sebe označovali za venkovany, ale vnímaná kulturní bariéra mezi nimi a ostatními obyvateli jim neumožňuje silnější integraci.

Orientaci k vesnici posiluje zejména potřeba a chuť navazovat nové sociální kontakty a velká osobní angažovanost. Silným faktorem jsou také děti. Přistěhovačci s dětmi se téměř vždy orientovali k vesnici více než ostatní, a to díky aktivitám a kontaktům svých dětí i díky existenci tématu, které je s ostatními spojuje.

Mezi Českou republikou a Rakouskem nebylo možno nalézt mnoho rozdílů. K nejdůležitějším odlišnostem patří podoba veřejného života v obcích. Zatímco v rakouských obcích vnímali respondenti obvykle celou řadu institucionalizovaných skupin, do jejichž činnosti se mohli zapojit, v České republice zažívali nabídku menší. Naopak pro české přistěhovalce na vesnici byla otevřenější činnost ve sféře komunální politiky. Rakouští respondenti, stěhující se do větší vzdálenosti od původního města snáze a častěji než Češi nalézali po přestěhování jiné přistěhovalce z města a navazovali s nimi kontakt.

Předložená explorativní studie je přirozeně jednostranná zejména tím, že proces integrace analyzuje jen ze subjektivního hlediska přistěhovačů. Její další vážné limity spočívají v nepříliš vysokém počtu respondentů, kvůli němuž nebylo možné provést správné selektivní kódování ověřující znovu platnost a hranice použitých kategorií, a v malé možnosti odlišit průběh integrace v různých typech vesnic. Navržená typologie by však mohla po vhodné operacionalizaci dobře sloužit také jako nástroj reprezentativního kvantitativního výzkumu.

JOSEF BERNARD *vystudoval sociologii a germanistiku na Filozofické fakultě UK, v současné době je na katedře sociologie této fakulty Ph.D. studentem. Zaměřuje se na problematiku sociální integrace a imigrace. Vyučuje na VOŠ pro sociální pedagogiku a teologii Jabok.*

Literatura

- Aleš, M. 2001. „Vnitřní migrace v České republice v letech 1980–1999.“ *Demografie* 43 (3): 187–201.
- Andrle, A. 2001. „Venkov a vývoj populace.“ *Deník veřejné správy* [online] 16. 6. 2004. [cit. 25. 4. 2006]. Dostupné z: <<http://www.denik.obce.cz/go/clanek.asp?id=6047460>>.
- Bartoňová, D. 1997. „Demografické aspekty vnitřní a zahraniční migrace v České republice v devadesátých letech.“ *Demografie* 39 (4): 248–256.
- Becker, H. 1997. *Dörfer heute. Ländliche Lebensverhältnisse im Wandel 1952, 1972 und 1993/95*. Bonn: Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie.
- Blažek, B. 1997. *Problémy a výhledy českého venkova*. [online] Praha, Libčevy: EcoTerra. [cit. 20. 7. 2004]. Dostupné z <<http://forum.isu.cz/download/ProblVenk.rtf>>.
- Brüggemann, B., R. Riehle. 1986. *Das Dorf. Über die Modernisierung einer Idylle*. Frankfurt am Main, New York: Campus-Verlag.
- Čekal, J. 2001. „Vnitřní migrace obyvatelstva v jižních Čechách v období 1992–1998 z pohledu velikostních kategorií obcí.“ Pp. 45–54 in J. Dokoupil, P. Mentlík, M. Nováková (eds.). *Výzkum pohraničí v regionální geografii. Miscellanea Geographica* 9. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Čermák, Z. 1997. „Geografické aspekty vnitřní migrace v České republice.“ *Demografie* 39 (4): 242–247.
- Čermák, Z. 2005. „Migrace a suburbanizační procesy v České republice.“ *Demografie* 47 (3): 169–176.
- Gebhardt, W., G. Kamphausen. 1994. *Zwei Dörfer in Deutschland. Mentalitätsunterschiede nach der Wiedervereinigung*. Opladen: Leske, Budrich.
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gordon, M. M. 1975. *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins*. New York: Oxford University Press.
- Greverus, I. M., E. Haindl (eds.). 1983. *Versuche, der Zivilisation zu entkommen*. München: G. H. Beck Verlag.
- Groier, M. 1999. „Mit'n Biachl heign“. *Soziokulturelle und ökonomische Aspekte von Aussteigerlandwirtschaften in Österreich*. Wien: Bundesanstalt für Bergbauernfragen.
- Häsler, S. 1988. *Leben im ländlichen Raum. Wahrnehmungsgeschichte und Untersuchungen im südlichen Neckarland*. Stuttgart: Geographisches Institut der Universität Stuttgart.
- Hopf, Ch. 2003. „Qualitative Interviews – ein Überblick.“ Pp. 349–360 in U. Flick, E. Kardorff, I. Steinke (eds.). *Qualitative Forschung. Ein Handbuch*. Reinbek b. H.: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag.
- Illien, A., U. Jeggle. 1978. *Leben auf dem Dorf. Zur Sozialgeschichte des Dorfes und zur Sozialpsychologie seiner Bewohner*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Johaentges, A. 1996. *Das Dorf als Wohnstandort. Eine Analyse von Wanderungsbewegungen in ländliche Räume*. Bonn: Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie e. V.
- Klein, E. 1998. *Soziale Integration von Zugezogenen in eine Wiener Umlandgemeinde*. Diplomová práce. Wien: Sozial- und Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien.
- Kupiszewski, M., D. Drbohlav, P. Rees, H. Durham. 1999. „Vnitřní migrace a regionální populační dynamika v České republice na pozadí evropských trendů.“ *Geografie* 104 (2): 89–105.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica a Duha.
- Librová, H. 1996. „Decentralizace osídlení – vize a realita. Část první: Vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR.“ *Sociologický časopis* 32: 285–296.

- Librová, H. 1997. „Decentralizace osídlení – vize a realita. Část druhá: Decentralizace v realitě České republiky.“ *Sociologický časopis* 33: 27–40.
- Lutz, R. 1983. „Rückzug auf den Berg. Flucht oder Neubeginn?“ Pp. 45–63 in I. M. Greverus, E. Haindl (eds.). *Versuche, der Zivilisation zu entkommen*. München: Beck.
- Maříková, P. 2003. „Lokální identita.“ Pp. 191–196 in V. Majerová (ed.). *Český venkov 2003. Situace před vstupem do EU*. Praha: Credit.
- Majerová, V. (ed.). 2003. *Český venkov 2003. Situace před vstupem do EU*. Praha: Credit.
- Majerová, V. (ed.). 2004. *Český venkov 2004. Život mladých a starých lidí*. Praha: Credit.
- Ouředníček, M. 2002. „Suburbanizace v kontextu urbanizačního procesu.“ Pp. 39–52 in L. Sýkora (ed.). *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku.
- Perlín, R. 2003. „Typologie venkova.“ Pp. 113–119 in V. Majerová (ed.). *Český venkov 2003. Situace před vstupem do EU*. Praha: Credit.
- Říčan, P. 1999. *Z vesnice na venkov. O cestách tam a zase zpátky*. Diplomová práce. Praha: Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy.
- Seitz, F. 1994. *Abwanderungen und Neuansiedlungen in der Wienerwaldgemeinde St. Corona am Schöpfl zwischen 1950 und 1994*. Diplomová práce. Wien: Sozial- und Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien.
- Statistik Austria. 2006. „Übersicht Bevölkerungsbewegung: Jahresergebnisse 1991–2005.“ [online]. Wien: Wien.at – Webservice der Stadt Wien [cit. 12. 8. 2006]. Dostupné z: <<http://www.wien.gv.at/statistik/daten/pdf/bevbew-uebersicht.pdf>>.
- Steinbügel, A. 2002. *Ortsidentität und Selbstkonzept von aus Wien zugewanderten Bewohnern des städtischen Umlandes im Vergleich zu Einheimischen und Wienern*. Diplomová práce. Wien: Fakultät für Sozial- und Humanwissenschaften der Universität Wien.
- Strauss, A., J. Corbinová. 1996. *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice, Brno: Sdružení Podané ruce, Albert.
- Sýkora, L. 2002. „Suburbanizace a její důsledky: Výzva pro výzkum, usměrňování rozvoje území a společenskou angažovanost.“ Pp. 9–20 in L. Sýkora (ed.). *Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky*. Praha: Ústav pro ekopolitiku.
- Trnková, V. 2000. „Definice venkova a venkovské obce.“ Pp. 154–174 in V. Majerová (ed.). *Sociologie venkova a zemědělství*. Praha: Credit.
- Tuček, M. 2003. „Sociální struktura venkova.“ Pp. 197–208 in V. Majerová (ed.). *Český venkov 2003. Situace před vstupem do EU*. Praha: Credit.
- Vobecká, J. 2006. „Vymezení venkova a venkovského obyvatelstva v ČR – návrh možného přístupu.“ Pp. 85 in V. Majerová (ed.). *Venkov je náš svět. Sborník abstraktů z mezinárodní vědecké konference, Český Krumlov 1.–3. 3. 2006*. Praha: Česká zemědělská univerzita v Praze, Provozně ekonomická fakulta.

Sociální introspekce I. A. Bláhy a Wittgensteinův argument proti soukromému jazyku.

Poznámky k introspektivnímu přístupu v sociálních vědách

DUŠAN JANÁK*

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Social Introspection of I. A. Blaha and Wittgenstein's Argument against a Private Language. Notes on the Introspective Approach in the Social Sciences

Abstract: This article deals with the social introspection approach of the Czech sociologist I. A. Bláha. Its aim is not only to introduce the method but also to explore the potentials and the limits of this approach in understanding social reality. The author looks at Wittgenstein's argument against a private language as a critique of the introspective method and briefly analyses the phenomenological approach in sociology to assess the boundaries of the introspective approach. Theoretical conclusions on the application of the introspection method in sociology are drawn at the end of the article, allowing the author to assess the applicability of Blaha's method.

Keywords: social introspection, sociological methodology, Czech sociology, language games, I. A. Blaha, L. Wittgenstein.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 4: 761–782

Sociální introspekce – asi nejzajímavější příspěvek českého sociologa a zakladatele brněnské katedry sociologie Inocence Arnošta Bláhy (1879–1960) k sociologické metodologii. Sociální introspekce jako nástroj sociologického zkoumání je sice v literatuře týkající se Bláhovy sociologie často zmiňována [např. Bystrý 1939; Galla 1939; Sedlák 1995 ad.], systematického zpracování a zhodnocení svého významu z pohledu (nejen) současné sociologie se však zatím nedočkala. I když Bláha není jediným a ani prvním badatelem, který introspektivní metodu užíval, v předkládané studii je věnována pozornost především jemu – a v první řadě teoretickým možnostem aplikace Bláhova introspektivního přístupu spíše než analýze samotných aplikací. Ludwig Wittgenstein (1889–1951) je jedním z klíčových zdrojů postmoderního „obratu k jazyku“ charakterizujícího velkou část dnešní sociální vědy a filozofie a zároveň Bláhův současník. Jeho argument proti soukromému jazyku lze použít jako jakési kritické kukátko na introspektivní metodu z pozice blízké současným přístupům. Zakládá obecnou kritiku introspektivní metody, a proto umožňuje formulovat závě-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Dušan Janák, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: stoupax@centrum.cz.

ry právě o Bláhově metodě. Vzhledem k paradigmatickému významu fenomenologie pro introspektivní přístup v sociologickém výzkumu bude nezbytná pozornost věnována i diskusi jejích základních argumentů.

První, co nás při pokusu studovat Bláhovu metodu sociální introspekce překvapí, je skutečnost, že v jeho díle nenalezneme pasáž, která by tuto metodu zevrubně popisovala. O tom, že se nejedná o chiméru, svědčí kromě zmínek v sekundární literatuře také primární prameny. Ve svém vrcholném díle *Sociologie inteligence* Bláha v kapitole věnované použitým metodám o sociální introspekci poznamenává, že je jí „... nutno, po mém názoru dáti přednost jakožto daleko spolehlivější a vědecktější před metodou intuice či ‚*empfinden des Verstehen*‘, které jsou příliš zatíženy subjektivismem ...“, a popisuje ji jako snahu pozorovat sebe sama v různých typických situacích – na příkladu příslušníka inteligence [Bláha 1937: 7].

V rozsáhlém, posmrtně vydaném spisu *Sociologie* k sociální introspekci poznamenává:

„Mimoto se domníváme, že může být prospěšná, ovšem zase jen jako metoda doplňující, metoda sociální introspekce. ... Rodina, národ, strana nejsou jen jsoucna objektivně mimo nás existující, nýbrž jsou i v nás, jsou součástí naší životní struktury. Víme, co je právo, mravnost, náboženství, nejen proto, že jsme byli objektivně poučení o těchto jevech, nýbrž i proto, že sami právně, mravně jednáme, nábožensky žijeme. Proto jim rozumíme. Příroda je pro nás jen vnějškem. Skupina je pro nás nejen vnějškem, nýbrž i naším nitrem. Můžeme ji pozorovat nejen mimo sebe, nýbrž i v sobě. Známe ji proto, že ji žijeme. Ano, řekli bychom, že ji právě proto známe plněji.“ [Bláha 1968: 63]

Zvolená citace je sice poměrně dlouhá, ale je to v podstatě vše, co se lze speciálně o sociální introspekci u Bláhy dočíst. Bláha svou introspektivní metodu spíše používal, než popisoval.¹ Ostatně podobně i Durkheim nejprve sepsal *O společenské dělbě práce* a teprve následně popsal použitou metodu v *Pravidlech sociologické metody*. Při hledání odpovědí na otázky obsažené v úvodním odstavci je třeba pokusit se o jakousi rekonstrukci Bláhova postupu z jeho textů, věnovaných metodologickým tématům, porůznu roztroušených v jeho sociologické tvorbě. Za klíčové z argumentačního hlediska považují zejména Bláhovy práce z počátků dvacátých let 20. století, protože teprve v nich se kritické poznámky k různým sociologickým přístupům mění v pozitivní přednesení vlastního uceleného metodologického přístupu.

Geneze Bláhova noetického stanoviska

Bláha byl žákem Durkheimovým a obdivovatelem Masarykovým a jeho vlastní pozice týkající se obecné sociologické teorie je určitou syntézou jejich stanovisek. K Durkheimovu objektivismu, zbavujícímu individuum v sociologickém pohledu

¹ Nejsystematičtěji asi v *Sociologii inteligence* [Bláha 1937].

jeho samostatnosti vzhledem ke společenským silám, si zachoval kritický odstup. Podobně zdrženlivě se stavěl i k Masarykovu psychologismu, zdůrazňujícímu roli velkých osobností – charizmatických vůdců – v historii a sociálním životě. Bláhova pozice bývá označována interprety i jím samotným jako kritický realismus. Společnost vidí jako nadindividuální vazbu, s vlastními zákonitostmi, jež však vždy spočívá na konkrétních jednotlivcích, kteří mohou vlastní iniciativností do určité míry povahu společnosti ovlivňovat.

V tomto duchu jsou formulované už rané Bláhovy sociologické statě z prvního a druhého desetiletí 20. století a obsahově se jeho pozice nijak výrazně nemění ani v následujících obdobích. Jeho argumentaci v otázce vztahu individua a společnosti lze rozdělit na dvě části takto: (I) Proti subjektivismu, tj. „atomistické redukci společenských jevů na individuální hnutí“, mluví zjištění, že (1) nelze vždy jen v individuální mentalitě nalézt úplnou příčinu ani podmínky, proč určitá idea není pouze silou individuální, ale stává se kolektivní. (2) Je řada idejí, které mají význam pro individuum, ale nikoli pro společnost (jsme schopni odlišit, alespoň analyticky, představy individuální a představy kolektivní). (3) Psychologismus či subjektivismus se dopouští toho, že redukuje sociální jevy na příčiny příliš jednoduché. Tím zbavuje sociální jevy jejich sociálnosti a sociologii připravuje o důvod vědecké existence. Zde používá Durkheimův argument, že takovéto redukcionistické snahy jsou podobné snahám redukovat biologii na kapitolu fyziky, popisující životní procesy jazykem síly, gravitace, rychlosti, hmotnosti atp. (4) Jevy, které vznikají interakcí, jsou obvykle řádu nového, který se nedá předem předvídat. Proto je nutné je brát jako jevy *sui generis*, i když zpětně lze jejich genezi vystopovat do kvalitativně jiných rovin jsoucna.

(II) Proti sociologickému objektivismu lze namítat, že (5) neexistuje žádný empirický doklad toho, že by vědomí individua nemohlo vzniknout bez psycho-sociologické interakce, aspoň ve své nejprimitivnější formě. (6) Není dokázáno, že by tato interakce existovala před vznikem individuálního vědomí [srov. zejména Bláha 1912b].

V krajních verzích obou teorií se tedy podle Bláhy nachází něco, co odporuje empirii nebo není dostatečně prokazatelné. Subjektivismus zbavuje sociální fakta specifického rázu, objektivismus zase popírá duševní iniciativnost. Chybou je jednostrannost, k níž dochází vytyčením logické priority jednoho oboru sociálního života nad druhým.

V úvaze o vědeckosti sociologie přiznává první skutečně vědecký přístup Durkheimovi, neboť teprve u něj byla sociologie postavena na induktivní metodě na rozdíl od metody *ad hoc*, kde fakta slouží pouze jako ilustrace ke spekulaci [Bláha 1912a, 3. část: 6]. Durkheimova sociologie je vztažena k realitě opravdu pozitivně jako přírodní vědy. V požadavku zkoumat sociální jevy jako věci je obsažen jeho metodologický naturalismus, postupující vědeckou empirickou metodou po vzoru přírodních věd. S jeho stanoviskem se Bláha v první polovině své sociologické dráhy plně ztotožňuje, a v otázce metody je objektivistou durkheimovského typu. V článku O sociologických metodách se můžeme dočíst, že „(n)ejvyšší stupeň vědecké přesnosti podává číslice, statistika“ [Bláha 1912d: 75], a v podaném výčtu sociologických metod

uvádí vedle pozorování, při němž „(p)ozorovatel musí být naprosto nestranný“ [Bláha 1912d: 75], také dotazník, experiment, historickou a srovnávací práci vedoucí k indukci zákonů, což jsou formulace zcela v duchu metodologického naturalismu, i když přiznává indukovaným sociálním zákonům spíše pravděpodobnostní charakter.

Ve dvacátých letech k těmto durkheimovským požadavkům Bláha připojuje opatrně tvrzení, že k plnému poznání sociálních jevů nestačí objektivní pozorování, protože společnost existuje jedině skrze nás, jedině skrze jedince myslí, cítí, tvoří [Bláha 1921a].

„Třebas hledisko objektivní jest tak nesmírného významu, že bez něho ustanovení sociologie jako vědy zdá se nesmyslným, přece samo nestačí. Právě proto, že svět a život sociální není nám jen vnějškem, nýbrž je částí nás samých, ... nestačí k jeho poznání jen nazírací inteligence, nýbrž vnímací mohutnost, jak už Dilthey správně poznal ... jest tu celý člověk.“ [Bláha 1921a: 178]

Bláha se tak postupně propracovává k novému noetickému stanovisku, odpovídajícímu jeho kritickému realismu, který zastává v obecné teorii společnosti a jehož výrazem se stává právě sociálněintrospektivní metoda.

Proměna Bláhova noetického stanoviska

Na tomto místě se nabízí zcela legitimní otázka, proč z durkheimovské tradice vycházející Bláha označuje objektivistické hledisko jako nedostačující. Proč a v jakém smyslu je třeba jej doplnit – mj. introspektivní metodou? Důvod leží v tom, že Bláha nebyl durkheimovec.

K tomu, že si Bláha uvědomoval limity a omezení durkheimovské objektivistické sociologie, pravděpodobně přispělo více okolností. Jednak to, že svou studijní dráhu začínal bohosloveckým seminářem, odkud byl po dvou letech r. 1897 vyloučen pro angažovanost v aktivitách katolické umělecké moderny. O trvajícím zájmu o těžko měřitelné „vyšší duchovní hodnoty“ svědčí řada Bláhových prací sociologických. Často přechází od „nehodnotící“ analýzy k moralismu – ostatně obvyklému u řady českých sociologických klasiků, včetně Masaryka –, a k sociální kritice, právě s ohledem na duchovní hodnoty celku.

Jinou související okolností bylo, že na počátku dvacátých let, v době vzniku svých statí svázaných s introspekci, dokončil a vydal svou druhou větší monografii *Filosofie mravnosti* [Bláha 1922], při jejímž zpracování narazil na jevy těžko uchopitelné výlučně objektivistickým způsobem. Např. svědomí, jako důležitý projev širšího společenského jevu mravnosti, nelze podle Bláhy bez analýzy vlastní subjektivní zkušenosti a prožitku nijak poznat.

„(V)ědět, co je svědomí, k tomu nedospějeme žádným (vnějším – pozn. aut.) popisem, nýbrž jen tím, když sami svědomí máme, když je jako svůj stav prožíváme a analyzujeme.

Zevní mravní čin nám sám sebou o vnitřní mravnosti neříká vůbec nic bezpečného. Mohl zajisté vyplynout z docela jiných pohnutek, než jsou pohnutky mravní.“ [Bláha 1922: 85]

Svědomy je příkladem sociologicky významných jevů, kde se durkheimovská objektivistická sociologie s jistým metodologickým naturalismem stává těžkopádnou a podle Bláhy je vhodné a možné (mezi řádky lze čist nezbytné) ji doplnit o rozměr analýzy subjektivní zkušenosti, tj. introspekci. To, že tlak a obsahy svědomí lze uchopit také jako ohlasy „kolektivních představ“, je jiná věc.

Ve své kritice durkheimovského přístupu ve prospěch subjektivistické metody se opírá z dobových francouzských badatelů o M. Bernése, avšak významnější vliv na jeho argumentaci měl W. Dilthey, na kterého Bláha v souvislosti s korekcemi objektivismu explicitně odkazuje, a novokantovci Windelband a Rickert. Novokantovství bylo vlivnou inspirací vznikající brněnské sociální vědy jako takové. Teoreticky byla v novokantovství založena normativní teorie Fr. Weyra (s jehož dílem byl Bláha podrobně seznámen a místy s ním i polemizoval [srov. Bláha 1928]) a Rickertovy spisy byly v Brně dostupnější a populárnější než např. Hegelovy. Ty byly v knihovně filozofické fakulty z velké části doplněny až po 2. světové válce, coby práce Marxova učitele.

Vzhledem k rozsahu textu je možné zmínit jen základní body Diltheyovy argumentace, důležité pro Bláhovy korekce durkheimovského objektivismu.

Hlavní věcí, která Bláhu poutá s Diltheyem, jsou jejich shodné pozitivistické intence (nikoli naturalistické) při budování sociální vědy a zájem o duchovní svět člověka. V Bláhově argumentaci se dále zřetelně rýsuje diltheyovský syžet pojetí sociálního prožitku a zakomponování hodnotící složky do samotného aktu poznání sociální reality.

V Úvodu do duchovních věd Dilthey píše:

„Příroda je nám cizí. ... Naším světem je společnost. ... Obraz jejího stavu jsme nuceni ovládat v stále živých hodnotových soudech a aspoň v představě ho neustále úsilím přetvářet. To vše vtiskává studiu společnosti určité základní rysy, kterými se pronikavě liší od studia přírody... (J)á sám, který sebe zažívám a poznávám zevnitř, jsem součástí tohoto společenského tělesa...

Vnímající jednotkou, která působí v duchovních vědách, je celý člověk: velké výkony v nich neplynou jen ze síly inteligence, ale z velikosti osobního života. ... (S) vnímáním je pro ni (tj. poznávací aktivitu – pozn. autora) spojena praktická tendence v hodnocení, ideálu, pravidle.“ [Dilthey 1967: 586–587]

V podobném duchu jsou vedeny Bláhovy úvahy o sociálním jevu jako prožitku. Když Bláha shledává podstatně lidským na člověku „to duchovní“ a tvrdí, že kámen nemusím prožít, abych jej poznal, ale lásku, náboženství, umělecké dílo ano [Bláha 1921: 177n], následuje diltheyovskou argumentaci. Diltheyovská inspirace je patrná i v Bláhově pojetí nedílné součásti volního prvku v procesu poznání a role kvality osobního života. Obojí bude rozvedeno v příslušných pasážích textu (viz ze-

jména část *Závaznost introspektivního poznání pro praxi*). V jistém smyslu je Bláha ještě radikálnější než Dilthey, a to v otázce sociologických kompetencí ovlivňovat sociální dění. Dilthey přiznává sociální vědě vedle konstatování fakt a vyslovení teorémů možnost stanovení společenských cílů a předpisování pravidel jako legitimní součást jejích snah [např. Dilthey 1967: 578]. Bláha hovoří dokonce, byť opatrně, o povinnosti sociologa formulovat vědecky podložené hodnotící soudy o sociálním dění:

„... (S)ociolog právě proto, že vidí lépe, hlouběji a přesněji do procesů sociálního dění a že v důsledcích toho může spolehlivěji vyvozovat vztahy mezi tím, co jest, a tím, co býti má, jest především oprávněn ... formulovat ... pro potřebu praktiků příslušné vědecky podložené hodnotící soudy o sociálním dění. A nejen že je k tomu oprávněn, nýbrž že je to i jeho sociální a mravní povinností.“ [Bláha 1939: 145–146]

Zdá se, jako by Bláhův zájem o „vyšší duchovní hodnoty“ šel proti Durkheimově snaze formulované v *Pravidlech sociologické metody* [Durkheim 1926] očistit sociologii „od všeho metafyzického“ a požadavek hodnotící kompetence a subjektivní zkušenosti jako by šel proti Durkheimově snaze o objektivitu sociologického bádání, zkoumající „sociální jevy jako věci“. Nejde však o negaci, ale doplnění. Durkheima kritizuje za jednostrannost, ne za nesprávné závěry či metodu. Nátlak sociálních jevů je podle Bláhy jen jednou, vnější stránkou problému. Druhou, vnitřní stránkou je vědomý individuální aktivismus. Jejich propojení je základním rysem přístupu, k němuž se Bláha hlásí a který označuje jako „kritický realismus“ [Bláha 1929: 407–410]. Lze proto souhlasit s tvrzením, že Bláhovi šlo v aplikacích introspekce o poznání (zevnitř) toho, co dnes označuje Bourdieuho pojem „habitus“, překlenující objektivní a subjektivní stránku sociálních jevů.

Sociální introspekce

Skutečnost, že poznání společnosti se nutně opírá o žití ve společnosti, respektive prožívání společnosti, zakládá podle Bláhy rozdíl přírodních a duchovních věd a možnost uplatnění introspektivní metody v nich. To ale nikterak nebrání přiřadit svět psychický a sociální k ostatní přírodě jako její případ složitější a s novými vlastnostmi [Bláha 1921a:178].

V celkovém pojetí společnosti se projevuje silně Bláhova vazba na Durkheima, který společnost vidí především jako psychickou realitu vzniklou z interakce [srov. např. Durkheim 1998: 17–48; Bláha 1968: 9–43]. Bláha hovoří o vzniku kvalitativně nové My-psychičnosti plynoucí přirozeně z pouhé nutnosti agregovaných lidí se nějak organizovat, vstupovat do sociálních vztahů. Krokem za Durkheima je ovšem další rozvíjení argumentace, z níž lze cítit Diltheyovskou inspiraci. Psychické záležitosti nejsou měřitelné, ale spíše prožitelné a tomuto poznatku přizpůsobuje také pojetí sociálního jevu.

„Jev sociální, toť rozumový, citový i snahový *prožitek* v té části rozumovosti, citovosti a snahovosti, jež jest všem společná a zorganizováním, sespolečenštěním stává se psychičností novou, tvořivou, tvůrkyní sociálních svazků a soustav (právo, věda, atd.).“ [Bláha 1921a: 179; zvýraznění autorem]

Prožitek sociologa při poznávání sociální reality se však liší od běžného prožitku člověka, který nezachycuje jsoucno v jeho obecné platnosti proto, že poznání neodsouhlasil do vědeckého pojmu. Naproti tomu jedinci vědecky vyškolenému v kritickém myšlení a pracujícímu s vědeckými pojmy, které shrnují objektivní (nadindividuální) zkušenost společnosti, se podaří lépe toto subjektivní stanovisko překonat a

„ ... nad jsoucno vystoupit, přehlédnout z této výše jeho zákonitý řád, jeho obecný smysl. Podařilo se mu dospět k poznání vědeckému, objektivnímu. Ale zároveň si uvědomuje, že poznání jeho není ještě úplné, že musí znovu sestoupit ke jsoucnu a žít je znovu, ale nikoli už v duchu svém, jak to činí prostý lid, nýbrž v duchu jsoucna v jeho *objektivní* povaze a platnosti.“ [Bláha 1921a: 180]

Na tomto Bláhově závěru si povšimněme dvou věcí. Za prvé je zde *prožitek* pojímán jako prostředek *objektivního poznání* a dále takovýto prožitek *zavazuje k dalšímu jednání*, kterým je proces poznání završen. Nejprve k problému objektivity poznání plynoucího z prožitku.

Objektivita introspektivního poznání

Své pojetí objektivity Bláha získává pojmovou analýzou pomocí opozice k subjektivitě. Objektivní je pro něj především nadindividuální, nikoli nezávislé na člověku jako takovém. Není sice jisté, zda by individuální inteligence vznikla bez společnosti (viz uvedené argumenty proti sociologickému objektivismu), ale je jisté, že tam, kde individuální inteligence dospívá k nejvyšším vrcholům poznání, k obecným idejím pravdy, dobra a krásna, vznikla stálým soubojem s přírodou a společností, stálým vyrovnáváním, přizpůsobováním, skládáním se a spojováním individuálních vědomí dohromady. Pouze to zaručuje jejich objektivnost [Bláha 1921a: 176–177].

Vědecká pravda je pro Bláhu objektivní především proto, že její objektivita spočívá v překračování parciálního postoje směrem k nadindividuálnímu. Jistěže u Bláhy nalezneme dnes trochu naivně znějící formulace a požadavky, že je nezbytné zbavit se všech svých předsudků a podobně. Teoretické jádro jeho koncepce objektivity je nicméně v souladu se současným procesuálním a dialogickým pojetím, jak jej rozpracovávají někteří badatelé, zabývající se epistemologickými problémy sociálních věd. Mám na mysli např. multikulturně orientovanou filozofii sociálních věd B. Faye [Fay 2002: 237–263], nebo kritiku sociálního konstruktivismu I. Hac-

kinga, zakotvenou ve filozofickém realismu, ovšem zřetelně pragmatickým korektivem [Hacking 1999], nebo koncepci, kterou v hlavních obrysech kontinuálně zastává Rorty [Rorty 2000: 281–320; Putnam, Rorty 1997] ve své relativistické kritice objektivismu (jako odrazu reality z pozice nezúčastněného „božího oka“). Se zmiňovanými pozicemi Bláhu mj. spojuje tendence přistupovat k poznání jako účasti na realitě. Myslím, že např. také Quine svoji koncepci objektivní poznání zakládá na stejném principu – tj. na opozici k individuální subjektivitě, když první krok k objektivitě spatřuje ve vyjádření soukromých stimulací veřejným jazykem [srov. např. Quine 1994: 12]. Ovšemže Bláhovy cíle byly z velké části jiné než cíle současných postanalytických či postpozitivistických badatelů. Dokonce není vyloučené, že by Rortyho považoval za podivína a Rorty Bláhu za zajatce pozitivismu. Přesto pokládám ze zmíněného důvodu za užitečné znát Bláhovy argumenty a diskutovat o nich i dnes.

Bylo by zkreslující prohlásit, že Bláha odmítl korespondenční teorii pravdy příklonem ke konsenzuálnímu pojetí. Stejně zkreslující by však bylo domnívat se, že objektivní pravdu připisuje jako vlastnost korespondence vět a na subjektu nezávislé reality, kterou zobrazují. V Bláhově případě jde spíše o uvědomění si limitů pojetí poznání jako totožnosti (plné korespondence) s objektem a zároveň trvání na pozitivních základech vědění. Toto balancování má u něj za výsledek přesunutí důrazu ze substantiálních kritérií objektivní na kritéria procedurální. V tomto smyslu je třeba interpretovat jeho tvrzení, že objektivní pravda vzniká v dialogu různých názorů a čím více stran se do diskurzu zapojí, tím je poznání objektivnější [srov. např. Bláha 1914: 7–8].

Konstatovaný přístup je patrný i z jeho pojetí vzniku obecných pojmů jako důsledku společenského života:

„Proto, že jest pravda, krása, dobro, víme, že jest společnost. V tom, že všichni praheme po ideálu, ... v tom v nás mluví společnost, žije společnost. Kdyby jedinec byl vždycky žil jen sebe, nebyl by svou myšlenku nikdy rozšířil v nekonečnou obecnost, věčnou pravdu, nekonečné dobro...“ [Bláha 1921a: 177]

Kdyby nebyla společnost, pojem krásy by pravděpodobně nepřekročil nejasnou pocitovou dichotomii líbí/nelíbí, příjemné/nepříjemné. Řečeno dnešním jazykem, totalita jako perspektiva rozumu není biologickou vlastností člověka, nýbrž vlastností sociální. Nezrodila se v hlavách filozofů, ale vznikla spontánně, genezí obecných pojmů skrze sociální život.

Vystoupení ze jsoucná Bláha popisuje jako jakýsi vědecký experiment s vlastnostmi vědeckého, metodického prožívání [Bláha 1921a: 180]. Bláha svým postupem, snažícím se prožitek zbavit všech aprioristických atributů, silně připomíná intence postupu fenomenologické redukce (aniž na Husserla jakkoli explicitně odkazuje), ovšem nenalezneme u něj formulovaný tak zásadní požadavek, jako Husserlovo zdržení se generální teze světa.

Pokud však má být prožitek zdrojem objektivního poznání ve výše uvedeném

smyslu objektivitu, stojí před výzkumníkem, snažícím se o vědeckou metodičnost, nutnost vždy nějakým způsobem participovat na intersubjektivně získaných vědeckých pojmech. V první řadě tím, že se pokusí na svůj zážitek aplikovat pojem zákona, tj. snahu o nalezení neměnnosti a stálosti v proudu zážitků.

Tomuto implicitnímu závěru nasvědčují Bláhovy práce, jak z počátku sociologické tvorby, tak z dvacátých let, týkající se vývoje sociologie jako vědy. Teprve podřazení sociálních jevů zákonitosti v Durkheimově stylu, tj. induktivně, dalo sociologii status objektivní pozitivní vědy. Naopak Saint-Simonova a Comtova aplikace pojmu zákona byla podle Bláhy [Bláha 1912a, 3. část: 6, 1921a: 175] ještě v duchu spekulativního postupu. Jako záruku správné aplikace na subjektivní úrovni však Bláha nenabízí nic konkrétnějšího než školenost ve vědeckém myšlení a/nebo (diltheyovsky chápanou) velikost osobního života, významnou pro praktický rozměr poznání. Příkladem obojího je pro Bláhu Masaryk.

Tolik k Bláhovu pojetí objektivitu v kontextu poznání plynoucího z prožitku. Otázka závaznosti poznání pro jednání poznávajícího subjektu tvoří jeden z charakteristických Bláhových závěrů a z hlediska teoretické udržitelnosti introspektivní metody má v Bláhově systému své místo (viz Možnosti a meze Bláhovy introspekce), a proto ji stručně přiblížím.²

² Určitější představu o možném způsobu participace na intersubjektivně získaných vědeckých pojmech v případě introspekce poskytuje P. Bourdieu. Bourdieu se otázkou objektivitu poznání získaného z individuální zkušenosti zabýval způsobem blízkým Bláhovu přístupu a představuje tak užitečnou paralelu ukazující potenciál Bláhova přístupu. I podle Bourdieuho je „sociologické kritice podrobená sociální zkušenost“ nenahraditelným vědeckým zdrojem [Bourdieu 2003: 11]. Podle obou badatelů má být individuální zkušenost uchopena a popsána neosobními vědeckými nástroji a tak objektivizována. Kromě kritického myšlení či Bláhovými slovy řečeno „školenosti ve vědeckém myšlení“ [Bláha 1921a: 179] však Bourdieu nabízí konkrétnější metodiku. Jejím cílem je postihnout sociální podmíněnost badatelovy vlastní zkušenosti, ze které poznání čerpá. Děje se tak skrze analýzu civilního i akademického prostředí badatele, respektive pozice, kterou v něm zaujímá, a nutných dispozic, které z ní vyplývají (např. volba otázky, východiska a principy vysvětlování apod.). Mezi nástroji objektivace sociální zkušenosti Bourdieu vyzdvihuje statistickou analýzu dat jako „jeden z nejbrutálnějších nástrojů objektivismu“ [Bourdieu 2003: 7]. Výsledkem objektivace je dvojitá proměna. Na jedné straně primární sociální zkušenost pozměňuje vědeckou praxi tím, že se stává jejím zdrojem. Na straně druhé dochází k reinterpretaci primární zkušenosti po uplatnění objektivizačních vědeckých technik. Ani Bourdieu se nevyhnul nutnosti nějak se vypořádat s praktickou rovinou osobní zkušenosti, která je spojená s hodnocením a chtěním. Reinterpretace primární zkušenosti vede podle něj k jakémusi „smíření badatele se sebou samým, s jeho sociálními vlastnostmi, jaké přináší osvobozující anamnéza“ [Bourdieu 2003: 14] a k ujetí nového postoje ke „světu svého původu“.

Závaznost introspektivního poznání pro praxi

Bláha svůj specifický metodický postup průniku do žité sociální skutečnosti popisuje jako vstoupení do zákonů jsoucna, které člověk může dále tvořit a vyvíjet. „Jsa svým životem ve jsoucnu, jest svojí vědeckou rozvahou nad ním.“ [Bláha 1921a: 180]

Člověk se pomocí specifického introspektivního kroku odloučí od prožívaného jsoucna, aby získal možnost o něm zvenčí něco pozitivního říci, a opět se v rovně žité praxi navrácí, aby uvedl v soulad teorii s praxí. Výsledkem teoretické reflexe je praktický čin. V tento závěr ústí Bláhovo řešení problematiky, že sociální vědec je součástí zkoumaného sociálního procesu.

„ ... (S)vět sociální jest zvláštní povahy. Není jen světem našeho poznání, nýbrž též světem naší praxe. ... (J)est třeba vědomím svým a svědomím navázat na objektivně dosažený mravní vývoj, subjektivním zmocněním se ho udržovat ho stále živoucím, což neznámá nic jiného, než správným zhodnocením zvolit dobré prostředky k dobrému cíli. Tedy při sociálním jsoucnu běží neméně než o teorii též o praxi.“ [Bláha 1921b: 742–743]

Sociolog tedy podle Bláhy žije plně sociálně a mravně, když své objektivní teoretické poznání mění v činy skrze svůj cit a vůli. Z toho plyne, že sociologii jako vědu lze od sociologie jako praxe odlišit jen uměle, neboť obojí je sjednoceno v postavě sociologa, který nejen sociální svět poznává rozumem, ale zároveň citem prožívá a hodnocením chce. Takovouto interpretaci potvrzuje i Bláhovo dříve citované tvrzení o kompetenci či dokonce povinnosti sociologa poskytovat vědecky podložené hodnotící soudy. Hodnotící soud, jehož pokračováním je praktický čin, vznikne z teoretického skrze syntézu učiněnou „celkovou životní aktivitou člověka“. Volní a emoční složka osobnostní struktury člověka se stává epistemologickou kategorií, nástrojem poznání.

Podle Bláhy je takovéto subjektivní poznání objektivní povahy sociálního skutečna, ústící v adekvátní sociální praxi, zatím spíše než skutečností postulátem, který se podaří naplnit velkým historickým osobnostem, jakou byl např. Masaryk, a školeným vědcům (budoucnosti). K tomu má dopomoci i jeho metoda, kterou lze nazvat *sociální introspekci*, neboť vychází ze zpytování vlastní sociální zkušenosti. Takovéto subjektivní poznání objektivní povahy sociálního skutečna je podle Bláhy jedinou cestou, jak vybědnout ze zmaterializování sociálního života a zároveň z romantičnosti, náladovosti a mytičnosti myšlení o sociálním životě, jakož i z nebezpečného experimentování se sociálním světem podle apriorních projektů po vzoru Ruska [Bláha 1921a: 181]. Bláha tak jasně ukazuje, že chce najít objektivní společenský ideál (překročení „zmaterializovaného“ života), aniž by při hledání byla porušena jeho objektivita (vyhnutí romantičnosti, experimentování atp.).

Možnosti a meze introspektivní metody

I. Schutzova a Patočková diskuse fenomenologické metody

Pro zhodnocení Bláhovy metody sociální introspekce pro sociologický výzkum nestačí pouhé její popsání, ale také stanovení jejích hranic při poznávání sociální reality. Představitel introspektivní metody par excellence E. Husserl se potýkal v této souvislosti se základním problémem, jak konstituovat na platformě čisté subjektivity socialitu (intersubjektivitu), dialogický sociální vztah; a podle řady autorů jej uspokojivě nevyřešil [srov. např. Nohejl 2001: 26]. Husserlův pokus nalezneme zejména v páté meditaci jeho *Karteziánských meditací* [Husserl 1993: 87–145], nazvané „Odhalení transcendentální sféry bytí jako monadologické intersubjektivit“. Zde pro objasnění intersubjektivit odhaluje Husserl, místy obtížně srozumitelným způsobem, lidskou schopnost párování, aprezentace a apercepce druhého, vcítění, reciprocitu subjektivit a podobně krkolomně znějící postupy, jimiž je podle něj intersubjektivní svět konstituován na základě výkonů subjektu vztahujícího se k druhému vně sebe.³

Husserlův žák a jeden z nejvýznamnějších českých fenomenologů Jan Patočka konstatoval, že kritiku Husserlovy koncepce intersubjektivit „podal nejobširnějším a nejrozmanitějším způsobem A. Schutz“ [Patočka 1993: 184], který jako první přenesl fenomenologii na pole čistě sociologické.

Podstatu Schutzovy kritiky lze shrnout ve stručnosti takto: Pokud dojdeme fenomenologickou redukcí k zaujetí jakési „mimosvětské“ pozorovatelské pozice vůči intencionálnímu vědomí obsahujícímu fenomény, potom nemáme možnost v těchto fenoménech vystopovat rozdíl mezi vlastním a cizím já. Tuto situaci lze popsat wittgensteinovskou metaforou, že v zorném poli oka není nic, co by nasvědčovalo tomu, že je viděno nějakým okem.

„Jsem-li redukován na sféru toho, co je mi vlastní, soudí Schutz, pak Husserlovy prostředky, jak z ní dospět k druhému, cizímu já, jsou neurčité a nedostatečné. ... Schutz chce říci přibližně toto: tělo druhého já může být předmětem koherentní zkušenosti jako každý fyzický předmět, kde zkušenost nejde dále než k celkové syntéze jeho aspektů; jakmile však je zde intence předmětné subjektivit, předpokládá to, že mám noematicky⁴ již před sebou já jako cizí, zkonstruovat cizost tohoto já z vlastního já je problém, který je asi neřešitelný – úplně nový element smyslu nelze převezt na něco jiného.“ [Patočka 1993: 184]

³ Není možné věnovat v tomto textu Husserlovi více místa, než je nezbytné. Jeho koncepci z hlediska sociologie rozebírá ve své práci M. Nohejl [Nohejl 2001: 1734]. Význam *Karteziánských meditací* v kontextu Husserlovy filozofie přibližuje monografie I. Blechy [Blecha 1996].

⁴ Noema je u Husserla vždy již konstituovaná jednota smyslu určitého předmětu či jeho aspektu v proudu vědomí i po fenomenologické redukcí. Noema je součástí proudu vědomí, ale svou platností je tomuto vědomí transcendentní, je to struktura umožňující např. podržet identitu určitého předmětu v různých způsobech danosti (minulost x přítomnost x budoucnost, možnost x skutečnost apod.) – např. můj hrnek na stole i můj hrnek v dřezu nebo můj hrnek včera i dnes je stále oním jedním hrnkem, i když se jeví různě.

Lokalizace v jiném (těle) vcítěním, která by mohla přinést verifikaci světa zakoušeného cizím jako společného (sdíleného, sociálního) světa skrze subjektivní názor (ve smyslu zření, nazírání), nemůže dopadnout úspěšně ze dvou důvodů. Jednak není znám takový vstup do „ty“ a dále vstupem subjektivity „já“ do lokality „ty“ miží „ty“ jako takové a stává se z něj „já“. Rozdíl mezi „ty“ a „já“ by byl smazán.

Patočkův závěr ohledně Husserlovy analýzy konstituce intersubjektivního světa zní, že všechny zkušenosti, které Husserl v páté meditaci popisuje, všechny souvislosti a vazby smyslu, které rozvíjí (apercepce, aprezentace, reciprocita subjektivit atd.), „jsou opravdové zkušenosti, z nichž pramení smysl druhé bytosti v její konkrétní podobě.“ Jenže tyto zkušenosti a vazby smyslu nejsou prvky, které teprve ze sebe vytváří strukturu smyslu „společný svět“, nýbrž jej *předpokládají a explikují* [Patočka 1993: 186–187].

Jak připomíná M. Nohejl, k podobnému závěru dospěl i A. Schutz, u něhož začíná sociologická aplikace fenomenologie; svou analýzu však zakotvil na postulátu „mundánní intersubjektivit“:

„Toto mundánní pojetí intersubjektivit stojí na předpokladu, že sféra ‚my‘ je předchůdná individuu a projasnění problému tedy musí vzejít z půdy společně sdílené reality. Není tomu tedy již tak jako u Husserla, že teprve subjekt dodatečně utváří intersubjektivní společenství tím, že si uvědomuje zásadní tělesné podobnosti s druhými lidmi. Schutz naopak chápe intersubjektivitu jako jeden z nejzákladnějších konstitutivních rysů společnosti a tvrdí, že ‚můj svět života není mým soukromým světem, nýbrž světem, který je od počátku intersubjektivní‘.“ [Nohejl 2001: 54]

Zakotvením introspektivní metody sociální analýzy na postulátu mundánní intersubjektivit začíná Schutz na místě, kolem kterého Husserl jen opatrně našlapoval a k němuž měl pravděpodobně nejbližší ve svých analýzách tělesnosti a zakoušení druhého v interakci.

II. Wittgensteinův argument proti soukromému jazyku

Jednu z nejvýznamnějších kritik introspektivních metod představuje tzv. Wittgensteinův argument proti soukromému jazyku. Přestože se jedná o argumentaci na poli filozofickém, lze jej úspěšně přenést do sociologie, protože samo Wittgensteinovo pozdní dílo, kde tento argument nalezneme, vznikalo v konfrontaci s behavioristickým hnutím a jeho argumenty a v rámci filozofického vyrovnání se s pozitivismem. Toto vyrovnání sehrálo významnou roli při formulaci základů interpretativního sociologického paradigmatu. Wittgenstein je dále nejen důležitou postavou analytické filozofie, ale zároveň jednou z klíčových postav postmoderního obratu k jazyku [Hubík 1994] a je jedním z prvních představitelů sociálněkonstruktivistického paradigmatu.⁵ Dovo-

⁵ Z našich autorů se Wittgensteinovým vlivem na sociologii (skrže P. Winche) zabýval např. Hubík [Hubík 1999] a marginálně na Wittgensteinův sociologický význam upozornil ve slov-

lím si tvrdit, že v současné sociálněvědní teorii převládá konstruktivistická představa o společnosti a pragmatická nad obrazovou představou o jazyce. Proto jsou Wittgensteinovy myšlenky stále aktuální a aplikace jeho argumentu se jeví jako vhodný nástroj, který by měl pomoci odhalit limity introspektivní metody vůbec a pomoci zhodnotit snahu Bláhovu.

Tuto aplikaci nám umožňuje zaměřenost Wittgensteinova argumentu na možnosti vypovídání o soukromých pocitech či fenoménech zachytitelných v dimenzi čisté subjektivity, což jsou v podstatě intence introspektivní metody (pohroužení do vlastních prožitků a jejich zpytování).

Wittgensteinův argument proti soukromému jazyku nalezneme v jeho *Filosofických zkoumáních* [Wittgenstein 1993a]. Svou argumentaci má vystavěnou tak, že nejprve ukazuje, jak je každá řeč ovládána jistými pravidly, a potom se věnuje tomu, zda soukromý jazyk, jazyk o soukromých pocitech splňuje kritéria jednání podle pravidla. Úsek o řízení se pravidlem uvádí do argumentu proti soukromé řeči a do úvah o možnosti diskurzu o pocitech.⁶

Pro popis a analýzu řeči používá Wittgenstein pojem jazykových her. Tento pojem mu umožňuje vyjádřit jeho přesvědčení o tom, že řeč je vždy spjata s určitými praktickými činnostmi [FZ: § 7n] a dále rozmanitost typů pravidel, jimiž se aktéři při svém řečovém jednání řídí, jakož i fakt, že každá řeč, jako hra, má nějaká pravidla. Jako příklad rozmanitosti řečových her Wittgenstein uvádí např. rozkazování a jednání podle rozkazu, popisování předmětu podle vzhledu nebo na základě měření, zhotovování předmětu podle popisu či výkresu, referování o nějakém dění, hraní divadla, udělání vtipu, překlad z jedné řeči do druhé, děkování, modlení apod. [FZ: § 23n].

Protože každá hra i každý jazyk mají svá pravidla, musí pravidla a řád vězet i v té nejvágnější větě [FZ: § 98]. Co je to pravidlo, vysvětluje Wittgenstein pravidelností [FZ: §§ 205–209]. Např. snažím-li se porozumět cizí řeči, pro niž nemám slovník, snažím se vystopovat pravidelnosti mezi situacemi a zvuky, které se při nich používají, snažím se na ně dívat jako na symboly. Tuto pravidelnost předpokládám, v opačném případě by nemohla být o symbolech ani řeč.

Pro Wittgensteinovu argumentaci je v našem kontextu důležité jeho rozlišování mezi jednáním podle pravidla a vědomím toho, že jednám podle pravidla, resp. domníváním se, že jednám podle pravidla. Jestliže jednám podle pravidla, nevolím, pravidlem se často řídím slepě [FZ: § 219], aniž bych si uvědomoval, že jednám podle pravidla, nebo že mám jednat podle pravidla. Tak jednáme, např. když automaticky zdra-

níkovém hesle M. Petrusek [Petrusek 1996: 1068]. Sociologickému rozměru Wittgensteinovy koncepce jazyka a subjektivity je věnována má diplomová práce na FSS v Brně [Janák 2004].

⁶ *Filosofická zkoumání* tvoří jednotlitý text, členěný případně do kapitol, ale několik set krátkých paragrafů (693 paragrafů plus cca dalších sedmdesát stran nečíslovaných odstavců, které tvoří druhou část knihy). Schematicky řečeno, úseku o řízení se pravidlem připadají zejména §§ 189–242, soukromé řeči a diskurzu o pocitech §§ 243–421. Vzhledem k formální struktuře *Filosofických zkoumání* budu u tohoto díla odkazovat pouze zkratkou FZ a uvedením čísla příslušného paragrafu.

víme známého na ulici, ráno se opláchneme v koupelně, nebo v restauraci požádáme o jídelní lístek a nejdeme si vybrat objednávku rovnou do kuchyně. Pravidla jsou podle Wittgensteina zhuštěné formy lidské praxe, abstraktně vyjádřené návyky, zvyklosti, instituce. Domněnka o tom, že jedním podle pravidla, vůbec nemusí odpovídat tomu, že podle pravidla skutečně jedním. Pravidlo je záležitost praxe, ne domněnky.

„Řídit se pravidlem, učinit sdělení, dát rozkaz, hrát šachy jsou *návyky* (zvyklosti, instituce). Rozumět nějaké větě znamená rozumět určité řeči. Rozumět nějaké řeči znamená ovládat určitou techniku.“ [FZ: § 199; zvýraznění v originále]

Pravidlo je tedy čistou formou určité praxe, ovšem praxe je vůči pravidlu primární. I tzv. „výklad“ pravidla je podle Wittgensteina pouze nahrazení jednoho vyjádření pravidla nějakým jiným [FZ: § 201].

„Proto je ‚řízení se pravidlem‘ určitá praxe. A být přesvědčen, že se řídíme pravidlem, není: řídit se pravidlem. A proto se nemůže nikdo řídit pravidlem jen ‚soukromě‘ (‚privatim‘), protože jinak by přesvědčení, že se člověk řídí pravidlem, bylo totéž jako řídit se pravidlem.“ [FZ: § 202; zvýraznění v originále]

Pravidlem se lze řídit jedinečně veřejně nebo „jakoby-veřejně“. Subjektivní aspekt jednání podle pravidla spočívá v tom, že pravidlo jako čistá forma může a musí být v praxi realizováno a nahrazováno různým způsobem.⁷ U soukromého jazyka, který slouží k vypovídání o soukromých fenoménech, přístupných pouze mluvčímu, dochází Wittgenstein k závěru, že jej nelze považovat za jednání podle pravidla. V § 258 zavádí příklad situace, kdy si chci vést deník o návratech jistého pocitu, a dochází k závěru, že jediným kritériem správnosti, že se mi můj pocit dostavil, je můj pocit správnosti. Stejně by tomu bylo i tehdy, pokud bychom netrvali na identitě pocitu, ale pouze podobnosti. Jediným důvodem pro záznam v deníku by bylo, že se mi zdá na místě si jej zaznamenat. O správnosti (potvrzení, že jedním podle určitého pravidla) v obvyklém smyslu zde nemůže být řeč, protože „... zdůvodnění spočívá přece v tom, že se člověk odvolá na nějakou nezávislou instanci.“ [FZ: § 265] Nezávislou instancí v subjektu nemůže být podle Wittgensteina ani další představa, protože to by bylo jako připustit, že představa výsledku nějakého pokusu je výsledkem pokusu, nebo představa jízdního řádu je ověřením toho, že jsem si správně zapamatoval odjezd vlaku.

A v tom spočívá celá potíž introspektivní metody. Není zde žádná objektivní záruka toho, že moje pojmenování, klasifikace proudu prožitků byla správná, respektive že by byla jednáním podle pravidla. Jediným kritériem a zárukou správnosti je osobní pocit správnosti. Chybí objektivní nadosobní instance jako korektiv určující, zda se jedná o jednání podle pravidla. Dostáváme se tak do podivné situace, kdy lze

⁷ Kdybychom tomu chtěli zabránit, muselo by být doplněno dalším pravidlem určujícím jeho interpretaci a toto pravidlo zase dalším a tak dále ad infinitum.

jakékoliv jednání (jakékoli označení, popsání pocitu atd.) uvést do souladu s pravidlem, a „jestliže se dá každý způsob jednání uvést s pravidlem ve shodu, pak se dá uvést i do rozporu s ním“ [FZ: § 201], a tudíž nemůže být o pravidlu ani řeč.

Úvahy o možnostech subjektu, zachytit své subjektivní pocity objektivním způsobem i o samotě, lze ilustrovat na situaci, kdy si měříme teploměrem teplotu, protože máme pocit horečky. Teploměr je nám korektivem jinak v podstatě libovolného pocitu správnosti, že máme nebo nemáme horečku. Zda jsme tomu, co vidíme na teploměru, porozuměli správně podle pravidla, není v rámci Wittgensteinovy teorie řešitelné. Teploměr je pro nás v tuto chvíli jakoby ten druhý v dialogické situaci řečové hry a na celek řečové hry nelze aplikovat pojem správnosti. Problém sebeustruktury Wittgensteinova argumentu při aplikaci na společenský celek není pro nás ale významný a nebudeme mu věnovat další pozornost.⁸

Přistoupíme-li na to, dívat se na Wittgensteinova *Filosofická zkoumání* jako na určitou teorii jazyka a společnosti, potom je důležité si uvědomit předpoklady, na nichž stojí. Ontologické spojení pravidla s jeho aplikací i teze o možnosti jednat podle pravidla jen v dialogické situaci, tj. v sociálním nebo kvazi-sociálním kontextu, stojí na předpokladu principiální shody v sociální situaci. Existence intersubjektivního vztahu je primitivním faktem, za který jít nelze. Hraná (odehrávající se) jazyková hra je danost, proud života, „prafenomén“, za nějž nelze jít [FZ: §§ 654–656].

P. Kořátko vznesl oprávněnou námitku, proč by někdo jiný nemohl žádat, aby chom za primitivní fakt přijali transparentnost a určitost svých dojmů a jednotu interního života jedince [Kořátko 1992: 450]. Takovéto východisko své filozofie přijali např. Descartes nebo Husserl.

Jeich pozice vede, minimálně v oblasti subjektivních fenoménů, k obrazové teorii jazyka, kterou pozdní Wittgenstein odmítl jako neudržitelnou. Podle této představy jsou věty zobrazením (možných či skutečných) faktů a jejich pravdivost je dána jejich korespondencí se skutečným stavem světa. Teorii Wittgenstein propracovává ve svém ranném díle – *Traktátu* [Wittgenstein 1993b], ovšem později ji zcela opouští a ve *Filosofických zkoumáních* nabízí zcela odlišnou – tj. pragmatickou představu o jazyce.⁹ Obrazová teorie vztahuje smysl věty k předmětům, pragmatická teorie k použití v určité situaci.

Jedním z důležitých teoretických důvodů Wittgensteinova posunu byla nemožnost analýzou jazyka dospět k elementárním větám, kterým by odpovídaly jednoduché fakty, a zároveň udržení teze, že všechny věty našeho jazyka mají smysl a „jsou logicky dokonale uspořádané“ [Wittgenstein 1993b: 129; věta č. 5.5563], kterou Wittgenstein na rozdíl od vídeňských novopozitivistů (Carnap, Neurath) od počátku zastával.

Předpoklad elementárních vět a elementárních faktů umožňoval uvažovat

⁸ Tímto aspektem se částečně zabýval P. Kořátko [Kořátko 1992] i autor právě čtené stati [Janák 2004].

⁹ Kontinuitou a rozdíly *Traktátu* a *Filosofických zkoumáních* se zabýval J. Pechar [Pechar 1993].

o reálné existenci přesného jazyka a dále o jasné rozhodnutelnosti o pravdivosti či nepravdivosti výroku. Předpoklad základních prvků světa byl nutný, protože jediné ony zaručují, že svět má pevnou strukturu. Kolaps obrazové teorie u Wittgensteina vedl k nepotvrzení předpokladu pevné struktury světa a k sociálněkonstruktivistickému řešení vztahu jazyka a světa, které aplikuje i na problematiku označování subjektivních prožitků. V § 293 podává následující příklad:

„Dejme tomu, že by každý měl krabičku, v které by bylo něco, co označujeme jako „brouka“. Nikdo nemůže nikdy nahlédnout do krabičky toho druhého; a každý ví jediné z pohledu na *svého* brouka, co brouk je. – Tu pak by se mohlo zajisté stát, že by každý měl v krabičce něco jiného. Ba bylo by možno si představit, že se taková věc ustavičně proměňuje. – Ale co kdyby nyní u těchto lidí slovo ‚brouk‘ mělo přece jen nějaký způsob použití? – Pak by tedy toto použití nespočívalo v označení věci. Tamta věc v krabičce k řečové hře vůbec nepatří; dokonce ani ne jako jakési *něco*: neboť krabička by mohla být také prázdná. ... To znamená: Jestliže se gramatika výrazu pro pocit konstruuje podle vzoru ‚předmět a označení‘, pak předmět vypadne z úvahy jako irrelevantní.“ [FZ: § 293]

Wittgenstein se tímto příkladem a dalšími snaží diskvalifikovat možnost mluvit o soukromých pocitech s intencí obrazové teorie jazyka. Wittgensteinovy argumenty směřují proti představě sebe-vědomí karteziánského typu jakožto sféry naprosté transparence a průhlednosti či absolutní evidence. Naopak, čisté sebe-vědomí se v jeho podání jeví jako sféra fatální neurčitosti a libovůle. Pro náš text důležitá otázka zní, za jakých podmínek je introspektivní metoda udržitelná jako prostředek popisu a poznání sociální reality. Za jakých podmínek může být zpytování sebe sama chápáno jako jednání podle pravidla? Nebo je nutné plně akceptovat a do důsledků dovést Wittgensteinův argument a introspektivní postup zavrhnout jako metodu maximálně neprůkaznou a spekulativní?

Teoretické implikace

I pokud uznáme námítky P. Kořátka a připustíme, že lze soukromý slovník vytvořit, i když by neodpovídal Wittgensteinovým kritériím jednání podle pravidla, jeho použitelnost pro poznání, respektive popsání sociálních vztahů zůstává dosti problematická. Předpokládalo by to pozměnění Bláhovy (i Wittgensteinovy) koncepce objektivity. Dále, jak ukazují výše uvedené Schutzovy a Patočkovy závěry, pro konstituci sociality na platformě subjektivity bude muset být zaveden nový postulát intersubjektivity. Z pojmu „čistý subjekt“ bude třeba odstranit predikát čistý.

Soukromý jazyk jako takový je proto nutné v sociálním bádání odmítnout. Znamená to také diskvalifikaci introspektivní metody? Domnívám se, že nikoli. Spíše to mění povahu tazání. Otázka nyní nezní, zda introspekce ano, či ne, ale jaká má introspekce být, když se nemá stát soukromým jazykem. Introspektivní metoda musí v oblasti poznávání a popisu sociální reality zahrnout postulát intersubjektivní

ty. To ovšem neznamená, že je nutné subjektivistickou introspektivní metodu v sociologii diskvalifikovat jako nepoužitelnou, ale není možné ji zakládat ve sféře čistého subjektu zkoumajícího intencionální proud vědomí z „mimosvětské“ pozice.

Subjekt zkoumání musí vždy nějakým způsobem zahrnovat moment intersubjektivity. To znamená, že buď nelze připustit fenomenologickou redukci v Husserlovské radikálnosti, která vede k mimosvětskému postoji (a soukromému jazyku ve Wittgensteinově smyslu), a zkoumající subjekt musí i po reduktivních fenomenologických krocích stále participovat na intersubjektivních sociálních vztazích, nebo musíme změnit koncepci zkoumající subjektivity, tj. subjekt pojímat nikoli jako jednotu, ale jako fatálně rozštěpenou oblast vedoucí otevřený dialog (komunikující) uvnitř sebe sama. Splňuje Bláhův přístup takto vymezené podmínky?

Možnosti a meze Bláhovy introspekce

Cílem mé studie není podrobně určit podmínky a rozpracovat koncepci introspektivní metody podle předložených teoretických závěrů, ale zhodnotit v těchto souvislostech Bláhův introspektivní postup. Protože se však Bláha teoretickým zakotvením možnosti introspektivní metody nezabýval ani zdaleka tak podrobně jako kterýkoli z ostatních zmiňovaných autorů, je možné rekonstruovat jeho stanovisko vzhledem k zmiňovaným závěrům a určit udržitelnost jeho sociální introspekce spíše z kontextu jeho díla.

Jistého rozpracování se v Bláhově díle dočkala první cesta, tj. participace na intersubjektivních vztazích i při introspektivním zkoumání jsoucna. Ani při introspektivním kroku odloučení od žitého jsoucna se neztrácí vazba na společnost. Připomeňme si dříve citované Bláhovo tvrzení týkající se metodického průniku do žité skutečnosti v rámci introspektivního postupu: „Jsa svým životem ve jsoucnu, jest svojí vědeckou rozvahou nad ním“ [Bláha 1921a: 180] a „svět sociální jest zvláštní povahy. ... při sociálním jsoucnu běží neméně než o theorii též o praksi.“ [Bláha 1921b: 743] Myslím, že Bláhovu pozici lze dobře charakterizovat, pokud pořadí vět v první citaci přehodíme: Jsa svojí vědeckou rozvahou nad ním, jest svým životem ve jsoucnu.

Pokud bychom se chtěli přidržet analogie s fenomenologickou tradicí, můžeme Bláhovo řešení filozoficky označit za svým způsobem heideggerovské v tom smyslu, že přistupuje k analýze lidského poznání v jeho existenciální nitrosvětské situaci starání se o své bytí. Podobně Bláha rozpoznává sociální život jako sféru, v níž poznávající vždy participuje nejen rozumovým poznáváním, tj. teoreticky, ale i hodnocením a vůlí a jednáním, tj. prakticky. Proto Bláha dovozuje závěr o závaznosti sociologického poznání pro sociální praxi. Proto také je introspektivní analýza sebe sama vždy analýza mě-jakožto-chtějícího-a-jednajícího v určitých sociálních situacích a nikoli nahlédnutí a analýza čistých obsahů vědomí, čistých fenoménů.¹⁰

¹⁰ Není bez zajímavosti, že současný představitel fenomenologické sociologie L. Embree se pokouší podobně zakotveným způsobem fenomenologické analýzy chtění a hodnocení roz-

Jak ale potom chápat jeho výše citovaný požadavek „... nad jsoucno vystoupit, přehlédnout z této výše jeho zákonitý řád, jeho obecný smysl. Podařilo se ... dospět k poznání vědeckému, objektivnímu.“ [Bláha 1921a: 180]?

Aby byl Bláhův postoj udržitelný, nesmí být vystoupení nad jsoucno a přehlédnutí smyslu chápáno jako zaujetí mimosvětské (transcendentální) pozice. Koneckonců této interpretaci brání i druhá věta citace, dovozující z tohoto vystoupení vědecké, objektivní poznání, které je podle Bláhy možné jedině na základě intersubjektivního vztahu (viz část Objektivita introspektivního poznání). Bláhovo odloučení od jsoucna tedy není husserlovsky radikální. Ale jaké potom je? Jak probíhá? Jedná se spíše o pokus reflexivního uchopení vlastního jednání, chtění a cítění (případně i vědění) maximálně objektivním způsobem, tj. odosobněným. Schopnost takového pohledu je buď záležitostí výjimečných osobností, jako byl Masaryk, nebo ji lze dosáhnout školením a praxí ve vědeckém myšlení [Bláha 1921a: 181], které pracuje s neobjektivněji získanými pojmy. Je to pohled z pozice objektivního, tj. nadindividuálního, pozorovatele.

Ovšem není to pohled z pozice mimosvětského „božího oka“ či „pohled odnikud“. Je to pohled pozorovatele, který stojí nohama pevně na zemi („jsa svým životem ve jsoucnu ...“ [op. cit.: 180]), ale má snahu o objektivitu. Neustálou vazbu ke světu sdílenému s druhými tu vedle objektivní vědecké metody (v Bláhově smyslu) zajišťuje praktická souvislost sociálněvědního poznání.

Jako Dilthey vychází při analýze lidské poznávací mohutnosti z analýzy volního impulzu a odporu [srov. Dilthey 1980], klade Bláha „udržování života a stupňování životnosti“ za obecný princip individuálního i sociálního života [srov. např. Bláha 1921b: 659–665]. Hodnota a hodnocení je podle něj výsledkem prožívání skutečna [Bláha 1921b: 660] a zároveň završením procesu subjektivního poznání sociální skutečnosti [Bláha 1921a: 180]. Hodnocení je v tomto případě vždy spojené s poznáním. Hodnocení a chtění je u Bláhy bytostně spojené s praktickým jednáním, je to jeho předstupeň i výsledek. Čisté poznání je abstrakce. Pozorovatel je zároveň aktér. Do míry, kterou je hodnocení epistemologickým atributem poznání sociálního, je také intersubjektivní vztah a praxe, stojící v pozadí, součástí aktu poznání. Díky nedílné hodnotící složce poznání je vazba na intersubjektivní svět kontinuálně udržovaná.¹¹

krýt strukturu přirozeného světa jako kulturního světa v konceptu „základní kultury“. Snaží se fenomenologickou analýzou postihnout takové jevy jako společenské třídy apod., na které je tradiční fenomenologie podle jejích kritiků krátká. [Embree 2003]

¹¹ Podobným principem jako „stupňování životnosti“ je princip „nitrosvětské touhy“ souběžného francouzského fenomenologa R. Barbarase. „Touha“ je základní pudový epistemologický pohyb a je (na rozdíl od potřeby) v principu neuspokojitelná a předem nevymezená stejně jako „stupňování životnosti“. „Touha a tážání, nezávisle na přeryvu mezi prostorovým a spirituálním, jsou jedním a tímž pohybem.“ [Barbaras 2005: 181]. Proto, uzavírá Barbaras svou úvahu podobně jako Bláha, není mezi filozofií (teorií, tážáním) a životem (praxí) alternativa.

Tázáním se po možnosti teoretického zakotvení takového nadosobního (snad by se dalo dokonce říci kolektivního) pozorovatele v subjektu badatele se dostáváme na pole koncepce subjektivity, která byla zmíněna jako druhá možnost zachování intersubjektivního vztahu při introspektivním postupu. Bláha možnost dialogického pojetí subjektivity nerozpracovává, i když uznává pluralitu složek individuální duševnosti, která podle něj vedle složky zcela individuální obsahuje také složku společnou s určitými skupinami, na nichž participuje, a konečně i složku, kterou má společnou se všemi lidskými jedinci, protože je člověk [Bláha 1968: 38]. Jinak se jeho analýzy subjektivity zaměřují na stanovení vlivu prostředí na formování dětských morálně volných vlastností, citů, fantazie apod., ovšem spíše z pohledu praktické výchovy. V *Sociologii dětství* Bláha popisuje rodinu jako prostředí, ve kterém dítě „dospívá k sebecitu, k rozlišení já-citění od nejá-citění, čímž se dostává prvotnímu chaosu nejprimitivnější organisace“ [Bláha 1927: 124]; ovšem jedná se spíše o konstatování než důslednou analýzu tohoto procesu vedenou s důkladností, kterou známe např. od G. H. Meada.¹²

Jak bylo ukázáno na Bláhově argumentaci v otázce sociologického subjektivismu i objektivismu (viz část Geneze Bláhova noetického stanoviska, zejména argumenty 5. a 6. proti objektivismu), Bláha považuje za nerozhodnutelné, zda komunikace předchází individuálnímu vědomí či naopak vědomí komunikaci. Ovšem má-li introspektivní metoda odolat sociálněkonstruktivistickým námitkám Wittgensteinovým a implikacím závěrů Schutzových a má-li splňovat Bláhovo kritérium objektivity, pak nemůže být záležitostí pouze té části lidské psychiky, kterou Bláha označuje za ryze individuální.

Pokud bychom chtěli na závěr odpovědět na implicitní otázku v názvu textu a říci, zda Bláhovu sociální introspekci pod tlakem Wittgensteinovy (a Schutzovy) argumentace zamítnout jako neprůkaznou nebo naopak ponechat a používat v sociálním bádání, dostaneme poněkud dvojnásobnou odpověď.

Bláhova introspekce jako systém splňuje nároky kladené postulátem intersubjektivní. Můžeme si ji tedy ponechat, metaforicky řečeno, v sociologickém „balíku příručního vědění“.

Pokud se ale ptáme, zda ji přijmout a použít se vším všudy, potom již odpověď není tak jednoznačná. Prvním je technický problém aplikace. Žádného konkrétnějšího návodu než „školenost a cvik ve vědeckém myšlení a metodě“ nebo „velikost osobního života“ [Bláha 1921a: 179, 180] se nám od Bláhy nedostává. To neznamená, že Bláhovo upozornění na doplnění durkheimovského přístupu o rozměr vnitřní zkušenosti se sociálními jevy je bezvýznamné, už jenom proto, že jeho vy-

¹² Mead je jako jeden z prvních rozpracovává dialogickou koncepci já, které označuje jako Self. Self je dialogickou jednotou složek I (nevědomé, pudové, biologické já) a Me (sociální já, předpokládané postoje druhých, osvojené situační kontexty). „I je odpověď organismu na postoje druhých, Me je organizovaný soubor postojů ostatních, které jedinec sám předpokládá.“ [Mead 1967: 175]. Sebevědomí má teprve Self. I je přímé reflexi nepřístupné, je dostupné pouze jako historická figura poté, co poskytl odpověď Me.

hnutí se Scylle objektivismu nekončí u Charybdy relativismu. Ale je třeba jej chápat skutečně spíše jako duchaplné upozornění na limity durkheimovského naturalistického objektivismu.

Druhým závažnějším problémem je plné přijetí Bláhova závěru o praktických výsledcích a aplikaci (nejen introspektivního) sociologického poznání. V tomto okamžiku vyrůstá více otázek než odpovědí, jejichž řešení přesahuje rámec tohoto textu, věnovaného především Bláhově sociální introspekci.

Závěr a diskuse

Na předchozích řádcích jsem se pokusil představit metodu sociální introspekce brněnského sociologa I. A. Bláhy a rekonstruovat teoretické základy, o které se tato metoda opírá. Dále jsem se pokusil shrnout teoretické podmínky její použitelnosti z hlediska dnešní sociologie (alespoň té, která se zabývá analýzou vědění a kultury v užším slova smyslu), charakterizované obecně sociálněkonstruktivistickým přístupem, kladoucím důraz na lingvistickou formu lidského chování.

Základní podmínkou použitelnosti introspektivní metody se ukázalo její intersubjektivní zakotvení. To vyplynulo z analýzy Wittgensteinových argumentů a diskuse fenomenologické metody u Schutze a Patočky v oblasti poznání sociálních vztahů. Bláhovo dílo nám pro takové zakotvení introspektivní metody dává dostatek podkladů, a činí ji tak teoreticky životaschopnou i pro dnešní sociální výzkum. Na druhou stranu nedůsledné metodické rozpracování je faktickým omezením její praktické aplikovatelnosti.

Jedním z konkrétních úkolů, které by bylo zajímavé z Bláhovy teorie rozpracovat, je otázka závaznosti teoretických závěrů pro praxi, což je charakteristický Bláhův závěr. Jestliže je pro verifikaci teoretických poznatků nutná intersubjektivní komunikace (opírající se o předložitelný předmětný důkaz, o sdělitelný smysluplný argument), je třeba se ptát, jakým způsobem lze odvodit závaznost pro morální společenskou praxi. Existuje v této otázce nějaký „verifikační“ princip? Jestliže ano, musí splňovat kritérium intersubjektivit?

To vše jsou jistě lidsky důležité a badatelsky zajímavé otázky, jejich zodpovězení však již uhýbá od tématu tohoto textu. V současné chvíli mohu jen doufat, že je v něm obsaženo alespoň vágní vodítko pro jejich zodpovězení.

DUŠAN JANÁK je doktorandem katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se dějinami sociologického myšlení (tématem jeho disertace je sociologie I. A. Bláhy), sociální filozofií a filozofií sociálních věd. V těchto oblastech publikoval několik článků a statí v odborných časopisech.

Literatura

- Barbaras, R. 2005. *Touha a odstup*. Praha: Oikoymenh.
- Bláha, I. A. 1908. „Individuum a společnost.“ *Česká mysl* 9: 437–445.
- Bláha, I. A. 1912a. „Vývoj pozitivnosti v sociologii.“ *Hlídky Času* 7 (190): 6, (231): 6, (248): 6.
- Bláha, I. A. 1912b. „O některých směrech současné sociologie.“ *Česká mysl* 13: 289–305.
- Bláha, I. A. 1912c. „Psychosociologický objektivismus.“ *Česká mysl* 13: 393–405.
- Bláha, I. A. 1912d. „O sociologických metodách.“ *Studentská revue* 6: 74–78, 138–142.
- Bláha, I. A. 1912e. „Kritický realism v sociologii.“ *Česká mysl* 13: 52–58, 172–186.
- Bláha, I. A. 1914. „Psychický vliv městského prostředí.“ *Česká mysl* 15: 7–18.
- Bláha, I. A. 1921a. „Subjektivismus v sociologii.“ *Ruch filosofický* 1: 175–181.
- Bláha, I. A. 1921b. „Problém hodnocení.“ *Naše doba* 28: 658–664, 738–745.
- Bláha, I. A. 1922. *Filosofie mravnosti*. Brno: A. Píša.
- Bláha, I. A. 1927. *Sociologie dětství*. Praha, Brno: Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, Dědictví Komenského v Praze.
- Bláha, I. A. 1928. „O metodě sociologické.“ *Česká mysl* 24: 63–71.
- Bláha, I. A. 1929. „Dnešní stav sociologie a její hlavní problémy.“ *Česká mysl* 25: 407–417.
- Bláha, I. A. 1932. „Sociologický objektivismus.“ *Sociologická revue* 3: 300–310.
- Bláha, I. A. 1937. *Sociologie inteligence*. Praha: Orbis.
- Bláha, I. A. 1939. „Osobnost a dílo E. Chalupného.“ *Sociologická revue* 10: 143–158.
- Bláha, I. A. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia.
- Blecha, I. 1996. *Husserl*. Olomouc: Votobia.
- Bourdieu, P. 2003. „Zúčastněná objektivace: Huxleyeho přednáška.“ *Biograf* 11 (30): 3–17.
- Bystrý, Z. 1939. „Soustava a metoda.“ *Sociologická revue* 10: 22–30.
- Dilthey, W. 1967. „Úvod do duchovních věd.“ Pp. 565–606 in I. Hrušovský, M. Zigo (eds.). *Antológia z diel filozofov. Zv. 7, Pozitivismus, voluntarismus, novokantovstvo*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry.
- Durkheim, E. 1926. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis.
- Durkheim, E. 1998. *Sociologie a filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Embree, L. 2003. „Konstituce základní kultury.“ Pp. 35–44 in I. Blecha (ed.). *Fenomenologie v pohybu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Fay, B. 2002. *Současná filosofie sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Galla, K. 1939. „In. A. Bláha a problém inteligence.“ *Sociologická revue* 10: 50–54.
- Hacking, I. 1999. *The Social Construction of What?* Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press.
- Hubík, S. 1994. *K postmodernismu obratem k jazyku*. Boskovice: František Šalé – Albert.
- Hubík, S. 1999. *Sociologie vědění: základní koncepce a paradigmaty*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Husserl, E. 1993. *Karteziánské meditace*. Praha: Svoboda.
- Janák, D. 2004. *Sociologické motivy v díle Ludwiga Wittgensteina – příspěvek k sociologické teorii jazyka a identity*. Magisterská diplomová práce. Brno: FSS MU.
- Kofátek, P. 1992. „Wittgenstein a karteziánský subjekt.“ *Filozofický časopis* 40 (3): 435–456.
- Mead, G. H. 1967. *Mind, Self and Society*. Vol. 1. Chicago, London: Chicago University Press.
- Nohejl, M. 2001. *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alreda Schutze*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Patočka, J. 1993. „Husserlova fenomenologie, fenomenologická filosofie a Karteziánské meditace.“ Pp. 161–190 in E. Husserl. *Karteziánské meditace*. Praha: Svoboda.
- Pechar, J. 1993. „K vztahu Wittgensteinova Traktátu a Filosofických zkoumání.“ *Filozofický časopis* 41 (5): 761–780.
- Petrusek, M. 1996. „Sociologie interpretativní.“ Pp. 1068–1069 in *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.

- Putnam, H., R. Rorty. 1997. *Co po metafyzice?* Bratislava: Archa.
- Quine, W. V. O. 1994. *Hledání pravdy*. Praha: Hermann a synové.
- Rorty, R. 2000. *Filozofia a zrkadlo přírody*. Bratislava: Kalligram.
- Sedlák, J. 1995. *Inocenc Arnošt Bláha*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana.
- Wittgenstein, L. 1993a. *Filosofická zkoumání*. Praha: FÚ AV ČR. (odkazováno také jako FZ)
- Wittgenstein, L. 1993b. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: Oikymenh.

Východiskem z krize českého vysokého školství nemůže být reforma jeho financování*

Polemika s publikací Natalie Simonové (ed.), Petr Matějů (vedoucí projektu):
České vysoké školství na křižovatce. Praha: SOÚ AV ČR 2005.

Již volba názvu publikace *České vysoké školství na křižovatce* sama o sobě představuje odvážný počín, neboť nepochybně musí upoutat pozornost nejen akademické, ale i široké odborné veřejnosti, rozjitřené četnými diskusemi i mediálně prezentovanými polemikami o stavu našeho vysokoškolského vzdělávání, zejména pak na státních a veřejných vysokých školách.

Pro pochopení základního konceptu knihy je nutné pozorné pročtení *Úvodu*, vysvětlujícího smysl začlenění dalších kapitol, a vyhodnocení poměrně rozsáhlého dotazníkového šetření. Z tohoto důvodu věnuji této části knihy největší pozornost.

Pokud se v souvislosti s reformou veřejných vysokých škol využívá tak kategorických pojmů, jakými jsou systém nebo model veřejných vysokých škol, je nezbytné jejich konkrétní definování, které však nebylo nalezeno. Proto také z konstatování autora (s. 7): „Ačkoliv si lze těžko představit, že se nevydá (míněno naše vysoké školství – pozn. autora recenze) cestou k modernímu systému terciárního vzdělávání otevřeného výzvám znalostní společnosti a pokračující globalizace vzdělávacích trhů, stále není dostatečně patrná vůle důležitých aktérů rozloučit se s modelem, který se ukazuje být nejen u nás, ale i v řadě dalších evropských zemí jednou z hlavních překážek otevření vysokých škol rostoucí poptávce po vyšším vzdělání, růstu inovačního potenciálu a ekonomické konkurenceschopnosti“, není jasné, jaký model vysokoškolského vzdělávání je zde podroben kritice. Pokud je snad míněn model *financování* veřejných vysokých škol, jak lze z dalšího textu vyvodit, pak lze vyslovit domněnku, že poněkud došlo k míjení se s duchem Boloňského a Lisabonského procesu. V dokumentu Evropské komise *Role univerzit v Evropě znalostí* se totiž na adresu cíle reformy vysokoškolského vzdělávání praví: „The aim must be to bring all universities to the peak of their potential not to leave some behind“ (viz Koncepce reformy vysokého školství v ČR s. 4). Posune-li se tento výrok do kontextu ostatních dokumentů Evropské komise, pak jej nelze interpretovat nijak jinak než jako výzvu k nastartování procesů, vyúsťujících ve zvyšování *konkurenceschopnosti* evropského vysokoškolského vzdělávání na globalizujícím se *trhu vzdělávacích produktů*. Hledat řešení v takto vymezeném problémovém prostoru pak ale vyžaduje definování substantiálně zcela odlišného systému nad objektem našich veřejných vysokých škol, než je pouhý systém jejich financování, a návazně vyvolává i potřebu konstrukce adekvátního modelu k provedení nutných analýz.

* Tento text vznikl na žádost redakce autorským zkrácením a úpravou recenze napsané pro SČ.

Autor v Úvodu (s. 7) považuje za problémové okruhy naléhavě vyžadující řešení následující:

„Efektivita současného systému financování vysokého školství,“

„Možnosti posílení principu vícezdrojového financování vysokých škol zavedením investičního přístupu k financování studia“,

„Sociální nerovnosti v přístupu k vysokoškolskému vzdělání“.

Je třeba doplnit, že těžiště problémů, které je nutné otevřít a intenzivně při reformách našich vysokých škol řešit, leží jinde.

Skutečnost, že autorský kolektiv zařadil na významné místo publikace příspěvek *Financování vysokého školství z hlediska ekonomické teorie* Nicholase Barra (s. 19), lze vysoce ocenit. Na druhé straně se však nabízí otázka, proč autoři nevěnovali dostatečnou pozornost prezentovanému vyjádření Barra. Zdůrazňuje se v něm totiž, že Baarovy závěry jsou platné pouze za předpokladu, kdy vysoké školství má schopnost přizpůsobovat kvalitu vysokoškolského vzdělávání měnícím se ekonomickým podmínkám.

Pozastavení se autora nad faktem, že soukromý sektor se málo podílí na financování našich vysokých škol (s. 7), není na místě. Soukromý investor v našem prostředí ve vztahu k vysokým školám zpravidla – existují i výjimky – neřeší klasický problém efektivnosti alokace svých zdrojů do prostředí veřejné ekonomiky s vazbou na svou budoucí vyšší konkurenceschopnost, ale povětšinou řeší odpověď na otázku, zda sponzoring té či oné vysoké školy odpovídá marketingové strategii jeho firmy.

Autorskému kolektivu lze vyslovit uznání, že se snaží problém financování vysokých škol zakomponovat do kontextu jejich vývoje po přijetí nového vysokoškolského zákona v roce 1990 (viz Kapitola 3). Za velmi nosnou lze v tomto ohledu označit myšlenku ilustrování obtížnosti transformace vysokého školství na výčtu jeho klíčových rysů, zděděných po předchozím režimu (s. 63). Je nutné konstatovat, že tento výčet je nejen neúplný, ale *postrádá právě ty rysy fungování vysokých škol v předlistopadovém období, které působí až doposud a jsou stále intenzivním zdrojem těch nejzávažnějších překážek, bránících našim vysokým školám v pohybu směrem k moderním systémům terciárního vzdělávání. Fakulta české veřejné vysoké školy si stále zachovává základní znaky modelu fungování produkční organizace v soustavě centrálně řízeného hospodářství předlistopadového režimu.*

Převážná část publikace je věnována zpracování výsledků terénních výzkumů. V její čtvrté části pod názvem *Výzkum studentů prvních ročníků vysokých škol v České republice* (s. 85–149) si autorský tým (Matějů, Simonová, Straková) položil za cíl „získat a poskytnout údaje o sociálním složení studentů vysokých škol, o jejich studijních aspiracích a plánech, o faktorech, které je vedly k rozhodnutí studovat určitý obor a studijní program, a rovněž o jejich úmyslech v dalším studiu. S cílem pochopit příčiny fluktuace studentů, která na některých oborech dosahuje kritické hladiny...“ (s. 85).

Je na škodu, že autoři této kapitoly nepojali za východisko těchto analýz lehce kritické hodnocení působnosti zákona o vysokých školách z roku 1990 (s. 66–67) a je-

ho inovace z roku 1998 (s. 69–70). Pak by dozajista při hodnocení kvality poskytovaného vysokoškolského vzdělání ze strany veřejnosti nebylo možno napsat, že: „... kvalitě vzdělání není v naší společnosti věnována dostatečná pozornost. Diplom z dosaženého vzdělání má větší význam než vzdělání samo, a to do značné míry také proto, že výrazná akademická a faktografická orientace českého vzdělávání je logicky provázána rezignací na jeho užitečnost pro běžný i profesní život.“ (s. 113). Naší společnosti nelze vyčítat nedostatek pozornosti věnované kvalitě vzdělávání. Ten je třeba vyčítat těm, kteří za kvalitu vzdělávání nesou přímou odpovědnost z titulů svých funkcí v akademické sféře, státní správě, a především politické reprezentaci, která přijímá zákony blokující zásadní reformy, a to nejen ve fungování vysokých škol.

Jestliže si autoři této části publikace za jeden ze svých cílů kladou „pochopit příčiny fluktuace studentů, která na některých oborech dosahuje kritické hladiny“ (s. 85), pak cesta k dosažení takto formulovaného cíle se přímo nabízí. V České republice doposud díky zablokovaným reformám vysokého školství neexistuje trh produktů vysokoškolského vzdělávání. Na druhé straně ale existuje trh s vysokoškolskými diplomy, které jak sami autoři na jiném místě správně poznamenávají, mají větší cenu než vzdělání samo. Fluktuaci studentů mezi studijními obory je proto možné vysvětlit jako důsledek fungování tržních mechanismů.

V páté části publikace pod názvem *Hlavní výsledky z výzkumů veřejného mínění* (s. 151–162) je zjevné, že nosnou ideou tohoto výzkumu je zjistit reakce veřejnosti na reformy, jejichž jádrem by byly změny ve financování studia na vysokých školách, znamenající i finanční spoluúčast studentů formou školného.

V šesté závěrečné části publikace pod názvem *Vybrané výsledky výzkumu akademických pracovníků veřejných vysokých škol* (s. 163–186) autoři (Matějů, Vitásková) hodlají prostřednictvím dotazníkového šetření zjistit podklady pro formulování závěrů o schopnostech našich akademických pracovníků vstoupit do prostředí vytvářejících se struktur informační společnosti. Validitu těchto informačních zdrojů je ale nutné uvést do souvislosti s aktuálním stavem prostředí veřejné vysoké školy.

Dotazníkové šetření prováděné v prostředí akademických pracovníků našich veřejných vysokých škol přirozeně přinese informace reflektující stávající, výše naznačené poměry. Očekávání, že z nich lze vyvodit nějaký relevantní závěr pro podporu jakýchkoliv žádoucích reforem měnících stávající status quo v režimu práce fakult, je však iluzorní.

Závěr

Nesporným přínosem publikace *České vysoké školství na křižovatce* je prezentace problematiky financování studia na vysoké škole jakožto teoretického problému veřejné ekonomiky. Za velmi inspirativní lze proto považovat úvahy o investičním přístupu k financování studia na vysoké škole jako prvku podporujícím zainteresovanost studenta na kvalitě poskytovaného vzdělávání. Zvláštní pozornost a ocenění si zasluhují takové náměty, jako jsou například absolventské sítě kooperující s mateř-

skými vysokými školami, což může nesporně výrazným způsobem pozitivně působit na dynamiku vývoje inovačního potenciálu fakult.

Za zásadní nedostatek této brožury je možno považovat zjevnou absenci systémového přístupu s navazující interdisciplinarností v metodách řešení. Financování vysokých škol bylo vzato jako problém sám o sobě bez jeho interakcí ve věcné i časové dimenzi jak s prvky vysokoškolského prostředí, tak i ve vztahu ke společenskému okolí.

Rudolf Pomazal*

Polemika vzbuzující naději na konsenzus

Reakce na polemiku Rudolfa Pomazala
s publikací *České vysoké školství na křižovatce*

V úvodu budiž řečeno, že polemiku s monografií *České vysoké školství na křižovatce* vítáme. Projekt, ze kterého vzešla, byl totiž financován v kategorii tzv. cílového (orientovaného) výzkumu,¹ což znamená, že výsledky takového výzkumu, zpravidla koordinovaného s potenciálním uživatelem (v našem případě především Rada vysokých škol, Česká konference rektorů a Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy), mají přispět k řešení konkrétních problémů v dané oblasti.

Jak vyplývá z podtitulu monografie (Investiční přístup k financování studia na vysoké škole), výzkumný projekt měl svými výsledky přispět k řadu let trvající a přitom zatím zřetelně nikam nesměřující diskusi týkající se financování vysokého školství. S ohledem na to, že v této diskusi často zaznívaly a stále zazníávají argumenty upozorňující na možné negativní *sociální* důsledky případné reformy financování vysokého školství, hlavním cílem projektu bylo prověřit nejen *ekonomické*, ale rovněž *sociální* aspekty případného zavedení *investičního modelu* financování vysokého školství. Právě o tomto modelu se totiž ve světové ekonomické literatuře, na kterou se v monografii na mnoha místech odvoláváme, čím dál častěji hovoří jako o jednom z mála možných modelů financování vysokého školství, které by mohly zajistit jeho další dynamiku za situace, kdy podíly vstupujících do terciárního sektoru vzdělávání z příslušné věkové kohorty již ve většině vyspělých zemí prolomily hranici pade-

* Kontaktní adresa: doc. Ing. Rudolf Pomazal, CSc., ředitel Ústavu informatiky a statistiky, Fakulta managementu a ekonomiky, Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, náměstí T. G. Masaryka 1279, 760 01 Zlín, e-mail: pomazal@fame.utb.cz.

¹ Jednalo se o projekt nazvaný *Bariéry implementace investičního přístupu k financování vysokoškolského studia* financovaný prostřednictvím GA AV ČR (GA AV S7028302).

sátí procent. Tak vysokou a dále rostoucí poptávku po vysokoškolském vzdělání již evidentně nelze uspokojit pouze z veřejných zdrojů, které jsou stále více zatěžovány jinými fiskálně ještě náročnějšími segmenty tzv. veřejné spotřeby (zdravotnictví, penzijní systémy).

Kromě toho se ukazuje, že terciární vzdělávání se stává jedním z nejdůležitějších „produkčních“ sektorů přímo ovlivňujících inovační potenciál příslušné země, a tudíž i její konkurenceschopnost. Zde se náš tým opíral o dnes již notoricky známé studie prokazující, že tradiční univerzity, jejichž výhradním posláním v minulosti bylo *předávání* znalostí (knowledge transfer), se poměrně rychle proměňují v instituce orientované na *produkci* znalostí (knowledge production). Jinak řečeno, univerzity, dříve připomínající spíše „kláštery“ umožňující elitní vzdělání poměrně malé skupině vyvolených, se čím dál tím více začínají podobat firmám poskytujícím *masové terciární vzdělávání* a současně produkujícím *ekonomicky využitelný inovační potenciál* (entrepreneurial universities).

Pokud se tedy v úvodu publikace hovoří o „moderním systému vysokého školství otevřeném výzvám znalostní společnosti“ (s. 7), proti kterému stavíme model, který „u nás, ale i v řadě dalších evropských zemích, představuje jednu z hlavních překážek otevření vysokých škol rostoucí poptávce po vyšším vzdělání a růstu inovačního potenciálu a ekonomické konkurenceschopnosti“ (s. 7), zainteresovaný čtenář, kterému je publikace určena, by měl vědět, o čem je řeč. Z podtitulu publikace by dále mělo být zřejmé, že do centra pozornosti skutečně autoři kladli *systém financování*, a že tedy nemohlo dojít k míjení se s Boloňským či Lisabonským procesem, protože oba jmenované „procesy“ se otázce financování terciárního vzdělávání zatím důsledně vyhýbají. Pokud dokument tak závažného významu, jakým dokument Evropské komise „Role univerzit v Evropě znalostí“ nepochybně je, stanoví jako cíl učinit evropské univerzity „referenčními“ světovými univerzitami, aniž naznačí, že dosažení tohoto ambiciózního cíle vyžaduje skutečně zásadní reformu jejich financování, nesvědčí to ani tak o neznalosti, jako spíše o alibismu evropských institucí a o jejich snaze vyhýbat se kontroverzním tématům. Seriózní rozbor těchto témat by naopak musel ukázat, jaké jsou *skutečné* příčiny nízké konkurenceschopnosti většiny evropských univerzit i ekonomik, která je od počátku hlavním tématem Lisabonských dokumentů.²

Skutečnost, že kolega Pomazal se v kritice zaměření naší monografie zejména na model financování vysokého školství opírá právě o výše zmíněný dokument Evropské komise, se nezdá být náhodná. Stejně jako náš kritik, i zmíněný dokument upozorňuje na to, že evropské univerzity stojí před obtížným úkolem obstát v zostřující se konkurenci, což ovšem nepůjde bez výrazného zvýšení jejich rozpočtů. Dokument dále explicitně připouští, že dosáhnout úrovně financování univerzit v USA, které zatím roli referenčních univerzit nepochybně hrají, nebude možné prostým

² Stručně řečeno, hlavním cílem, který Lisabonská výzva před země EU postavila, je do roku 2010 dosáhnout konkurenceschopnosti zemí EU srovnatelné s USA, a to zejména výrazným zvýšením inovačního potenciálu.

navýšením jejich rozpočtů z veřejných zdrojů.³ Hlavní rozdíl mezi USA a EU totiž nespočívá v podílu prostředků, které do vysokých škol plynou z veřejných zdrojů, ale v tom, jak se na jejich financování podílí *soukromé zdroje*.⁴ Ačkoli je zřejmé, že ve financování vysokého školství musí v EU dojít k zásadní změně, která umožní uspokojit poptávku po vysokoškolském vzdělání, zvýšit výdaje na jednoho studenta, zvýšit kvalitu poskytovaného vzdělání a k tomu ještě dosáhnout větší rovnosti v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání, žádný konzistentní návrh na změnu modelu financování vysokého školství se v dokumentu neobjevuje. Dokonce se tento problém neobjevuje ani mezi otázkami, na které by se podle autorů dokumentu měla zaměřit další diskuse. Kdyby se strategický dokument takového významu před touto klíčovou otázkou nezastavil, nebo se alespoň náš kritik sám zamyslel nad tím, jak všech těch ušlechtilých cílů, které ze zmíněného dokumentu přejímá, v dohledné době dosáhnout, mohla by naše polemika být mnohem zajímavější. Mířila by totiž k podstatě problému. Přesto se o to pokusíme.

Jakkoli se na první pohled zdá, že kritik naší monografie nám vyčítá přílišné soustředění na změnu modelu financování, zatímco hlavní problémy (kvalita, konkurenceschopnost) nám unikají, pozorné čtení jeho příspěvku vede k závěru, že ve skutečnosti se naše pohledy a zjištění příliš neliší. K tomu je ale třeba příspěvek kolegy Pomazala číst „odzadu“. V závěrečné pasáži jeho příspěvku se totiž dozvídáme, že „za velmi inspirativní lze považovat úvahy o investičním přístupu k financování studia na vysoké škole jako prvku podporujícím zainteresovanost studenta na kvalitě poskytovaného vzdělávání“ (SČ 4/2006, s. 785). S tím lze jen souhlasit a stačí jen dodat, že stejně významným přínosem zavedení investičního přístupu je podpora zainteresovanosti vysokých škol (nikoli tedy jen studentů) na kvalitě poskytovaného vzdělání, jak je v publikaci několikrát důrazně řečeno. S kolegou Pomazalem se shodneme i na tom, že „zvláštní pozornost a ocenění si zasluhují takové náměty, jako jsou například absolventské sítě kooperující s mateřskými vysokými školami, což může nesporně výrazným způsobem pozitivně působit na dynamiku vývoje inovačního potenciálu fakult“ (SČ 4/2006, s. 785). To, že naše vysoké školství nesleduje trend vytváření absolventských sítí, kterým se vyznačuje špičkové univerzitní školství ve světě, je jen dalším dokladem, jak obrovské rezervy v kvalitě vzdělávacích služeb u nás existují. Jde mimo jiné o to, aby naše vysoké školy byly přitažlivé pro zájemce z celého světa, aby jako takové konkurovaly nejlepším univerzitám ve světě a aby jejich absolventi byli po celý život vybavováni nejnovějšími původními odbornými a teoretickými poznatky s vysokou mírou praktické využitelnosti. Škoda jen že ti, kteří za stav a perspektivy našeho vysokého školství zodpovídají, si tyto otázky kladou jen zřídka. Kdyby si je totiž kladli, museli by stejně jako významní ekonomové, na které se v monografii odvoláváme, dospět k závěru, že vyšší kvality a konkurenceschopnosti naše vysoké školství nedosáhne, dokud vysoké školy

³ Na vysoké školství se v USA vydává ročně zhruba 2,3 % HDP, v EU jen 1,1 %.

⁴ V EU plyne do vysokých škol ze soukromých zdrojů 0,2 % HDP, v Japonsku 0,6 %, v USA dokonce 1,2 %.

nebudou bytostně, tj. *finančně*, zainteresované na tom, jak kvalitní vzdělávací službu poskytují.

S kritikem naší monografie se tedy shodneme i v tom, že: „Fakulta české veřejné vysoké školy si stále zachovává základní znaky modelu fungování produkční organizace v soustavě centrálně řízeného hospodářství předlistopadového režimu.“ (SC 4/2006, s. 784) Proto je škoda, že v naší monografii přehlédli charakteristiku, která téměř přesně vyjadřuje jeho stanovisko. V kapitole věnované ekonomii produktivní spotřeby a investičnímu principu financování vysokého školství (Valenčík a Zichová) se totiž jasně říká, že současný systém financování vysokého školství, implicitně založený na pojetí vysokoškolského vzdělání jako veřejného statku, umožňuje, aby za vysokoškolské vzdělání platil ze svých daní každý, bez ohledu na to, zda je získal či nikoli, a pokud je získal, jak kvalitní vzdělávací služby mu byly poskytnuty. Poskytovatel vzdělávacích služeb (veřejná vysoká škola) tedy dostává veřejné prostředky bez ohledu na to, jak kvalitní služby poskytl. Na vymezení přerozdělovacího ekonomického základu současného systému českého vysokého školství pak v publikaci navazuje pasáž, ve které se jako hlavní rys zděděný po minulém režimu uvádí centrálně byrokratické řízení celého systému.

Na výsledcích výzkumů provedených naším týmem navíc ukazujeme, že tento systém je hluboce regresivní, a tudíž *sociálně nespravedlivý*. Vysoká sociální selektivita našeho vysokého školství (mimořádně jedna z největších v OECD) totiž ve větší míře než v jiných zemích vede k tomu, že z daní sociálních skupin s nízkými příjmy, jejichž děti se na vysoké školy dostávají obtížně a jsou zde tedy výrazně podprezentovány, se platí vzdělání dětí pocházejících z rodin s vyššími příjmy, které jsou naopak mezi studenty vysokých škol silně nadprezentovány. Škoda, že tohoto aspektu, na který v monografii upozorňujeme téměř v každé kapitole, si kolega Pomazal nevšiml. V opačném případě by si možná všiml, že investiční princip financování studia na vysoké škole explicitně mluví i k řešení tohoto problému, neboť – zjednodušeně řečeno – růst nabídky vzdělávacích příležitostí umožněný vstupem soukromých zdrojů ze spolufinancování z *budoucích* příjmů absolventů oslabuje závislost rozhodování o studiu na výchozí sociální situaci (tj. zpravidla na příjmech rodičů).

Nebráníme se diskusi nad jakýmkoli z výsledků či závěrů našeho projektu, ale hledání rozdílů v pohledu na hlavní problémy českého vysokého školství tam, kde tušíme spíše shodu, zmírňuje kritický pohled tam, kde je ho nejvíce zapotřebí. Vysoké školství by mělo být nejdynamičtějším nositelem změn směřujících ke vzdělanostní společnosti a tahounem ekonomického růstu. Místo toho se, a to i podle názoru našeho kritika, jedná o sektor nesoucí všechny důležité znaky předlistopadového ekonomického systému. Tehdy bylo také za přednost vydáváno centrální přerozdělování zdrojů, které se nikoli náhodou ukázalo být živnou půdou pro pěstování neschopnosti.

Tam, kde není efektivní alokace zdrojů, tam vždy dříve či později dojde k oslabení motivací a nevyhnutelně zvítězí ti, kteří na redistributivním systému dokáží úspěšně parazitovat, a horlivě jej tudíž i obhajují. To, co platilo pro celý systém reál-

ného socialismu, zůstává jako princip v samotné podstatě financování současného vysokého školství nejen u nás, ale i řadě dalších zemí Evropské unie.

Když přečteme diskusní příspěvek Rudolfa Pomazala pozpátku, začneme chápat i příčinu některých zvláštností v logice jeho výkladu. Patrně tak, jak postupně svůj text formuloval a stále více se seznamoval s obsahem publikace, ke které se chtěl polemicky vyjádřit, osvojoval si i kritický pohled v ní obsažený, včetně návrhů na to, jak nepříznivé trendy ve vývoji českého vysokého školství zvrátit. To je ovšem podle nás docela dobré vysvědčení pro autory monografie, ale i pro samotného kritika. V tom případě nezbyvá než si přát, aby se nějakým řízením osudu monografie dostala do rukou i těm, kteří jsou z výše uvedených důvodů s nynějším stavem spokojeni, a proto ani příliš nestojí o to, aby se našel takový model financování, který by poměrně brzy ukázal, jak kvalitní absolventy vlastně jednotlivé vysoké školy a fakulty produkují.

Zde nezbyvá než připomenout, že podle nejnovějšího hodnocení univerzit provedeného Šanghajskou univerzitou je mezi nejlepšími osm univerzit ze Spojených států a dvě z Velké Británie. Univerzita Karlova, naše jediná univerzita, která se mezi 500 hodnocených dostala, je vedena až ve třetí stovce ve světě a ve druhé stovce v Evropě. Mimo jiné i proto se nám zdálo jako nanejvýš vhodné dát naší monografii název, který jsme jí dali: *České vysoké školství na křižovatce*. Zůstat stát na křižovatce se totiž zdá být nebezpečné.

*Petr Matějů, hlavní řešitel projektu**

*Radim Valenčík, člen autorského týmu monografie***

Změna systému je bez reformy financování těžko představitelná

Odpověď na diskusní příspěvek Rudolfa Pomazala

Již na samém úvodu diskusního příspěvku jeho autor Rudolf Pomazal tvrdí, že bude prezentovat názor, který je ve sporu s principy, na kterých je založena naše publikace *České vysoké školství na křižovatce*. Nedomnívám se však, že se tak stalo. Spíše naopak: nejenže má stejný (nebo alespoň velmi podobný) názor na současný stav českého vysokého školství, ale i na to, jakým směrem by se mělo ubírat. Často jde

* Kontaktní adresa: prof. PhDr. Petr Matějů, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, vedoucí oddělení Sociologie vzdělání a stratifikace, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: petr.mateju@soc.cas.cz.

** Kontaktní adresa: doc. Ing. Radim Valenčík, CSc., vedoucí katedry ekonomie a mezinárodních vztahů, Vysoká škola finanční a správní, o.p.s., Estonská 500, 101 00 Praha 10, e-mail: radim.valencik@cbox.cz.

z jeho strany o doplnění a nazření našich tvrzení z jiného úhlu, nikoli o jejich popření. Některé popisované „nedostatky“ naše kniha má, ale je otázkou, zda jde o nedostatky skutečné, či zda nejsou spíše jejím kladem. Pokusím se vysvětlit, proč se tak domnívám.

Řešení společenských problémů, jakým financování vysokoškolského vzdělání bezesporu je, má tu nevýhodu, že díky své multikauzální povaze nesnadno čelí výtkám, že právě ten či onen vliv či prvek byl podceněn či ignorován. Úkolem sociologa však není identifikovat všechny příčiny či aktéry (na to je zbytečné i jen aspirovat), ale najít mezi nimi ty nejpodstatnější. Sociologie je tak obtížnou disciplínou právě proto, že se snaží pojímat a zkoumat společenské objekty jako systémy, které lze dále nahlížet ze subsystémových stránek. Tyto subsystémové stránky však zpravidla přesahují do jiných vědeckých disciplín, které na rozdíl od sociologie neaspirují na jejich syntézu. Pravda je, že v knize nám šlo o „celkové“ uchopení problému, který je však díky své multidimenzionální povaze velmi složitý, a proto je pak jeho řešení bohužel i snadno napadnutelné.

Podle kolegy Pomazala je hlavním problémem publikace absence systémového a interdisciplinárního přístupu. Ještě před tím se však táže, co vůbec chápeme pod pojmy model či systém vysokého školství. Za těmito termíny není třeba hledat nic jiného než stávající způsoby jednání v rámci institucí, které uskutečňují vzdělávání na úrovni vysokého školství, a způsoby jednání, ke kterým by bylo podle našeho názoru dobré přejít. Stávající model vysokoškolského vzdělávání chápeme tak, jak je (pravda, ne jednou definicí) blíže specifikováno v kapitole 3, moderní systém terciárního vzdělávání tak, jak je vysvětleno v kapitolách 1 a 2. Pozor, nešlo nám pouze o model financování, jak autor pochopil, jako spíše o model fungování, v němž má však model financování zásadní postavení, protože ovlivňuje téměř všechny zúčastněné prvky systému.

Vzhledem k tomu, že sociologická disciplína neumožňuje, až na vzácné výjimky, experimentální přístup k řešení problémů, nelze jinak než se omezit na zkoumání statu quo s historickým a prostorovým (interkulturním) srovnáním. Autor tvrdí, že jsme neanalyzovali všechny podstatné prvky vysokoškolského systému. Nuže, na základě dotazníkových šetření jsme analyzovali následující prvky systému: obecnou českou populaci (veřejnost), patnáctileté žáky, studenty prvních ročníků vysokých škol a akademické pracovníky vysokých škol. Vedle tohoto čistě sociologického přístupu jsme dále uplatnili pohled ekonomický a prakticko-politický (kap. 1 a 2), spolu s pokusem zachytit vývojovou a prostorovou dimenzi uplatnění vícezdrojového financování. Je-li nám vyčítáno, že jsme nezkoumali všechny relevantní prvky systému a nedostatečně uplatnili interdisciplinární přístup, bylo by pro nás inspirativní, kdyby nám kolega Pomazal tyto prvky konkrétně specifikoval, již proto, že takto charakterizuje svůj vlastní přístup k řešení problémů. Ani systém či model, ani další disciplíny, kterými by naše pojetí doplnil, však blíže nespecifikoval. Konkrétní je tedy v kritice, nikoli v návrzích řešení.

Když jsme hovořili o konkurenceschopnosti české ekonomiky, která je přímým produktem českého vzdělávacího systému a především vysokoškolského vzdělávání,

kladli jsme si otázku, čím onu konkurenceschopnost nastartovat. Naše kniha je založena na předpokladu, že právě systém (či subsystém) financování je tím stimulem, který by mohl stávající model fungování vysokoškolského vzdělávání v ČR změnit na model schopný obstát na mezinárodním trhu vzdělávacích produktů. V tomto ohledu tedy nejsme s autorem polemiky ve sporu, pouze zřejmě akcentujeme jiný stimul této transformace. Rovněž se domníváme, že intervence soukromého sektoru do vysokého školství může jít i cestou postupných kroků (na úrovni investic do výzkumu na vysokých školách a jejich využití v praxi), nikoli pouze změnou vlastnictví vysokých škol ve prospěch soukromého kapitálu.

Na jiném místě autor inklinuje k názoru (nebo se mi to tak alespoň jeví), že deklarace zájmu odpovědných autorit o kvalitu vzdělání (na úrovni zákona nebo ještě lépe na úrovni evropského dokumentu) je automaticky provázána aktivací příslušných reforem do praxe. Deklarace zájmů členských států Evropské unie vtělených do příslušných dokumentů coby výsledků Boloňského a Lisabonského procesu či českých vlád v zákoně o vysokých školách (z roku 1990, resp. po novele v roce 1998) o jejich reálných dopadech příliš nevypovídá. Deklarace ještě neznamená aplikaci deklarovaného, stejně jako ustanovení zákona neznamená, že se myšlenku podaří uvést do praxe. Mluvíme-li o zájmu o kvalitu vysokoškolského vzdělávání u nás, stačí snahu deklarovat? Lze očekávat od té části vysokoškolských učitelů, od kterých nelze očekávat uplatnění v konkurenčním prostředí, že jim současný stav nevyhovuje? Je reálné, že tato část učitelů bude spolupracovat na realizaci deklarovaných cílů a podřezávat si větev, na které sami sedí? Neměl by naopak stát nastavit podmínky tak, aby tito lidé museli veřejné vysoké školy opustit, ať chtějí či nechtějí? Šetření akademických pracovníků tak nemělo ukázat, jak nutné tyto změny jsou (to již víme), ale spíše to, s jakým „terénem“ pro jejich aplikaci je třeba počítat a částečně také jak tyto změny následně provádět.

Na závěr trocha kritiky do vlastních řad: chápu, že se občas nepodaří dostatečně vysvětlit čtenářům či zájemcům o problematiku, kterou se primárně nezabývají, to, co nám je zřejmé, tedy takové termíny jako znalostní společnost, moderní systém terciárního vzdělávání, globalizace vzdělávacích trhů apod. Předpokládali jsme však (pravda, možná poněkud unáhleně), že se jedná o pojmy v odborné veřejnosti dnes již běžně používané. Napříště se budeme snažit toho vyvarovat.

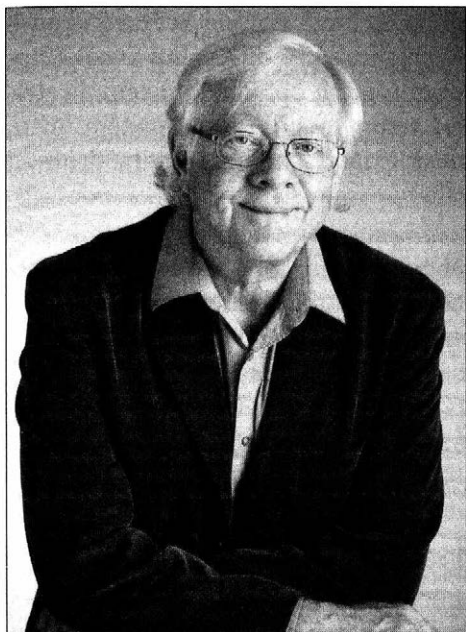
Neodpustím si však také několik otázek takřkajíc „na tělo“, jejichž nezodpovězení autor vytkl nám, na které však sám neodpověděl. Ze strany autora a nyní i mé jsou míněny ryze jako příspěvek k dosažení celistvého obrazu o podmínkách transformace našeho vysokého školství. Jaké analýzy, které je třeba dále provést, má Rudolf Pomazal na mysli? V čem spočívá absence systémového a interdisciplinárního přístupu, o které hovoří? Která disciplína a které prvky systému nejsou podle jeho názoru dostatečně zastoupeny?

*Natalie Simonová, editorka monografie České vysoké školství na křižovatce**

* Kontaktní adresa: PhDr. Natalie Simonová, Sociologický ústav AV ČR, oddělení Sociologie vzdělání a stratifikace, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: natalie.simonova@soc.cas.cz.

Skandinávie je školou kreativního sociálního myšlení

(Otázky pro prof. Görana Therborna)

© Archiv Görana Therborna

prof. Göran Therborn
Univerzita Uppsala

Postsocialistické země se mohou ve Skandinávii inspirovat při rozvíjení vlastních odpovědí na existující sociální problémy, ale neměly by mechanicky přejímat skandinávský model jako takový, říká významný švédský sociolog prof. Göran Therborn, který v březnu 2006 navštívil Prahu. Göran Therborn je profesorem sociologie na univerzitě v Uppsale a ředitelem Švédského kolegia pro pokročilá studia v sociálních vědách. Na jaře letošního roku byl zvolen profesorem sociologie na univerzitě v Cambridge. Ve svých početných publikacích¹ se zabývá problematikou sociálních tříd, politické moci, demokracie, ideologie, nezaměstnanosti, globalizace, modernizace, rodiny, genderových a sociálních nerovností.

Následující rozhovor přibližuje některé z myšlenek, které měl prof. Therborn možnost vyslovit v Praze během svých dvou přednášek na téma „Význam skandinávských zkušeností pro evropské postsocialistické společnosti“. Otázky jménem *Sociologického časopisu* kladl Pavel Machonin.

Pavel Machonin: *Jakých výsledků ve světovém porovnání dosahují skandinávské země v současnosti z hlediska růstu, efektivnosti a konkurenceschopnosti ekonomiky a životní úrovně svého obyvatelstva?*

¹ Vybrané nejnovější publikace prof. Görana Therborna: „Eastern Drama. Eastern European Capital Cities in the 20th Century.“ Tematické číslo *International Review of Sociology* 2006, 16 (2) (hostující editor a přispěvatel); *Inequalities of the World*. London: Verso 2006 (editor a přispěvatel); *Asia and Europe in Globalization*. Leiden: Brill 2006 (spolueditor a přispěvatel), *Between Sex and Power. Family in the World, 1900–2000*. London: Routledge 2004; *Die Gesellschaften Europas, 1945–2000*. Frankfurt: Campus, 2000.

Göran Therborn: Jako skandinávské, nebo přesněji řečeno severské země se označuje pět malých států – Dánsko, Finsko, Island, Norsko, Švédsko – s počtem obyvatel od 300 000 (Island) do 9 milionů (Švédsko). Pokud bychom však chtěli být zeměpisně naprosto přesní, Skandinávii tvoří švédsko-norský poloostrov a z hlediska kultury se Skandinávie někdy omezuje na Dánsko, Norsko a Švédsko. V posledním žebříčku (2005) nejvíce konkurenceschopných ekonomik na světě, publikovaném Světovým manažerským fórem (komerční organizací, která pořádá Světové ekonomické fórum v Davosu) všech pět skandinávských zemí obsadilo velmi vysoké pozice. Finsko je na prvním místě, Švédsko na třetím (pořadí obou těchto zemí je stejné jako v roce 2004), Dánsko na čtvrtém, Island sedmém a Norsko devátém místě (dalšími zeměmi na zbývajících místech první desítky jsou Spojené státy na druhém místě, Tchaj-wan, Singapur, Švýcarsko a Austrálie).

Skandinávské či severské země vděčí za své vysoké umístění na tomto žebříčku, založeném na celé řadě ukazatelů týkajících se zejména podnikání, kombinaci několika faktorů, k nimž patří: otevřenost mezinárodní konkurenci, efektivní a nezkorumpovaná státní správa, vysoké investice do vzdělávání, výzkumu a vývoje, kvalifikovaná a motivovaná pracovní síla, konsenzuální politický styl.

P. M.: Jaké úrovně dosahují skandinávské země v ukazatelích lidského rozvoje (zdravotní stav, vzdělanost, kulturní rozvoj, trávení volného času, ochrana životního prostředí)?

G. T.: Podle *Zprávy o lidském rozvoji* za rok 2005 publikované Rozvojovým programem OSN (UNDP) mají severské země, zastoupené Norskem a Islandem, nejvyšší úroveň lidského rozvoje na světě. Švédsko obsadilo šesté místo, Finsko třináctou a Dánsko čtrnáctou pozici. Na třetím místě skončila Austrálie, Lucembursko na čtvrtém, na pátém Kanada, desátém Spojené státy a na místě jedenáctém Japonsko. Index lidského rozvoje je složen z vážených indikátorů vzdělanosti, střední délky života a HDP na obyvatele. Švédsko má mnohem lepší umístění na žebříčku celkového lidského rozvoje než podle samotného HDP. Od roku 1975 se Skandinávie v úrovni lidského rozvoje zlepšuje, a to do určité míry i vzhledem k ostatním zemím. Součet pořadí všech skandinávských zemí podle indexu lidského rozvoje pro rok 1975 byl 38, v roce 2003 tento součet činil 36. Podstatná tu však je trvale vysoká úroveň lidského rozvoje.

V indexu genderového rozvoje, který zohledňuje rozdíly mezi muži a ženami ve střední délce života, vzdělanosti a příjmu, se Norsko opět umístilo na nejvyšším místě, Island je třetí, Švédsko čtvrté, Finsko desáté a Dánsko třinácté. Podle míry genderového zrovnoprávnění, která přihlíží k zastoupení žen v parlamentu, vládě a řídicích pozicích, k podílu žen v profesích a k příjmovým rozdílům mezi muži a ženami, se severské země objevují na prvních pěti příčkách na světě. Na prvním místě je i tentokrát Norsko, po něm následují Dánsko, Švédsko, Island a Finsko. Pro srovnání: Česká republika je 31. na žebříčku lidského rozvoje, 30. na žebříčku genderového rozvoje a 34. podle míry genderového zrovnoprávnění.

P. M.: *Jakými specifiky se vyznačuje skandinávský sociální stát? Není jejich uplatňování na překážku ekonomickému rozvoji?*

G. T.: Čtyřmi nejdůležitějšími prvky skandinávských sociálních států jsou univerzální sociální práva, veřejné služby, úsilí o plnou zaměstnanost a sociální rovnost.

Již velmi brzy, počínaje ještě nerozvinutým švédským penzijním systémem z roku 1913, si skandinávské země zvolily orientaci na sociální práva pro každého obyvatele s trvalým pobytem: právo na důchod, právo na přídavky na děti, právo na zdravotní a jinou péči. Ve Skandinávii se nikdy neujalo rozdělení obyvatelstva do různých sociálních kategorií s různými právy, jež bylo historicky typické pro kontinentální západní Evropu. Na straně druhé však ve skandinávském pojetí nejsou univerzální práva nezbytně založena na rovných sazbách, jako je tomu v britském beveridgeovském systému. Kompenzace za nemoc, nezaměstnanost a odchod do důchodu jsou svázány s předchozím příjmem (od určitého minima a do určitého maxima). To hrálo důležitou roli při legitimizaci sociálního státu a vysokých daní, o které se opírá. Skandinávský sociální stát je pro všechny obyvatele, ne pouze pro chudé.

Některé sociální státy, jako zejména nizozemský a obecně sociální státy v kontinentální západní Evropě, jsou na prvním místě plátcí převodů, kteří vyplácejí dávky potřebným a oprávněným a dotace soukromým organizacím. Skandinávské sociální státy jsou státy poskytujícími služby. Neposkytují pouze vzdělání, ale také školky pro děti předškolního věku, zdravotní péči, péči o zdravotně postižené nebo starobní péči, a to jak domácí, tak i institucionální péči pro nejslabší jedince. Více než třetina zaměstnanosti ve Švédsku připadá na veřejný sektor, zejména zdravotnictví, školství a sociální služby. Veřejné služby přitom současně čelí konkurenci soukromých poskytovatelů.

Tyto veřejné služby jsou velmi efektivní. Finsko má nejlepší vzdělávací systém na světě a také ostatní skandinávské země dosahují školních výsledků nad průměrem OECD (podle šetření PISA). Švédské zdravotnictví je dnes méně nákladné v poměru k HDP než v roce 1980, a to i přes stárnutí švédského obyvatelstva (9,5 % HDP v roce 1980, 7,9 % v roce 2000). Švédsko má nejvyšší podíl osob starších 80 let v celé Evropě.

Plná zaměstnanost představovala jádro zejména norského a švédského sociálního státu v době jejich budování po druhé světové válce. V Dánsku a Finsku se stala nanejvýš důležitou o trochu později. Skandinávská politika plné zaměstnanosti, jejíž součástí jsou extenzivní politiky pracovního trhu – rekvalifikace, rozvoj pracovní mobility, tvorba zvláštních pracovních míst –, velmi úspěšně odrazila nápor mezinárodních hospodářských krizí poloviny 70. let a počátku 80. let. Po roce 1990 byly Finsko a Švédsko zasaženy splasknutím domácích finančních bublin, které vedlo k ekonomické depresi způsobené domácími faktory. Finský pracovní trh se z toho dosud zcela nevzpamatoval a i ve Švédsku existuje značná nezaměstnanost – v současnosti nad 5 % –, ale spolu s ní i vyšší míra zaměstnanosti než ve většině zemí světa. Také Dánsko má vysokou zaměstnanost a k tomu navíc nízkou nezaměstnanost.

Skandinávie má silnou tradici úsilí o sociální rovnost, spojenou s podnikavým rolnictvem i s průmyslovou dělnickou třídou. Skandinávie rovněž byla průkopníkem rovnosti v rodinných vztazích: tomu odpovídající právní úprava manželství byla přijata již po roce 1910 a velmi záhy byla zavedena ochrana práv dítěte, zejména v Norsku. Hospodářské nerovnosti ve skandinávských zemích od konce 80. let vzrůstají, avšak tento region i nadále představuje nejméně nerovnou část světa. Přerozdělování je i nadále velmi silné. Giniho koeficient pro tržní příjmy činil ve Švédsku na začátku této dekády 44, ale klesl na 25 po zdanění a dalších převezech a odhaduje se na 20 po započtení sociálních služeb. Na rozdíl kupříkladu od České republiky jsou regionální rozdíly uvnitř skandinávských zemí nevýrazné.

P. M.: Mohou být skandinávské zkušenosti inspirativní pro evropské postsocialistické země středoevropského typu, zejména pro Českou republiku, popř. jak by se musely změnit současné podmínky v těchto zemích, aby se inspirativními staly?

G. T.: Skandinávské zkušenosti jsou na prvním místě zpochybněním konvenčního politického a ekonomického myšlení. Samou svou existencí Skandinávie ukazuje, že se nabízí mnohem více politických a institucionálních možností, než jaké připoští dnes vládnoucí móda.

Na politické rovině Skandinávie ukazuje, že moderní racionální politika si nemusí vybírat jen mezi pravicovým a středovým neoliberalismem, nebo mezi neoliberalismem bez přívlastků a sociálnědemokratickou „třetí cestou“. Reálnou alternativou zůstává sociálnědemokratická první cesta. Ve Skandinávii je díky tomu, čeho dosáhla, odolná i proti výkyvům voličské přízně, ježto ani nesocialistické vládní koalice nezavádějí výrazné sociální změny. Tak kupříkladu politická orientace velmi pravicové současné vlády v Dánsku se projevuje zejména přísným omezením přistěhovalectví, útoky na islám a xenofobii – ale nikoli odbouráváním sociálního státu.

Na migrační politice je patrné, že severské země tvoří jednotlý celek, ačkoli jsou úzce spřízněné a v minulosti, zejména v 50. a 60. letech minulého století, rozvinuly velmi rozsáhlou vzájemnou spolupráci. Sociálně nejotevřenější ze všech skandinávských zemí je Švédsko s asi 12 % obyvatelstva narozenými v zahraničí, což je stejné procento jako ve Spojených státech. Švédsko bylo také jedinou skandinávskou zemí v EU, která nezavedla omezení pro volný pohyb pracovní síly po rozšíření v roce 2004. Ostatní severské země sice přistěhovalectví zcela nezakazují, ale jsou uzavřenější než většina států západní Evropy.

Až do poloviny 30. let minulého století bylo v čele sociálního vývoje ve Skandinávii Dánsko a po druhé světové válce se vedení ujalo Švédsko. V současnosti je však situace složitější a více vyrovnaná. Finové mají nejlepší školy a neúspěšněji bojují s (relativní) chudobou, a to i přes hlubokou ekonomickou depresi z počátku 90. let a následnou nezaměstnanost. Norsko bylo a je průkopnickou zemí v oblasti práv dítěte a sociální a politické rovnosti mezi muži a ženami. Dánové jsou napřed v domácí péči o staré občany, v deinstitucionalizaci a informalizaci institucionální péče a v experimentální pedagogice. Švédsko bylo v období po druhé světové válce

průkopníkem v oblasti sociálního pojištění, zejména důchodového systému, dále v rodinných službách a rodičovské dovolené a v politice pracovního trhu. Právě ve sféře politiky pracovního trhu se nedávno vytvořila poměrně úspěšná dánská alternativa, která je méně svázána ochrannými právními předpisy a více se spoléhá na štědrnou kompenzaci nezaměstnanosti spolu s aktivními politikami a politikami nabídky pracovních příležitostí, jimiž se snaží předejít vzniku skupiny dlouhodobě nezaměstnaných.

Skandinávské sociální státy mají oporu ve vzkvétajících občanských společnostech, avšak sociální stát občanskou společnost nenahrazuje. Dobrých 40 % švédských obyvatel jsou aktivními členy alespoň jednoho dobrovolného sdružení a jedna pětina až čtvrtina zastává v některém sdružení funkci.

Skandinávské zkušenosti jsou však především zpochybněním běžných ekonomických pouček. Skandinávské země ukazují, že štědré sociální státy mohou být konkurenceschopné na světovém trhu i v Evropské unii a že konkurenceschopné mohou dále být jak společnosti uplatňující princip sociální rovnosti, tak také ekonomiky se silnou rolí odborů. Globalizace ani členství v EU nehází všechny země do jednoho ekonomického pytle.

Připomeňme si některé výsledky zemí, jež švýcarská organizace Světové manažerské fórum považuje za nejvíce konkurenceschopné na světě. Je zajímavé, že jedinými členskými státy EU na vrcholu žebříčku jsou Finsko, Švédsko a Dánsko. Veřejné výdaje činily 37 % HDP v USA, 41 % ve všech zemích OECD, 48 % v zemích eurozóny, ale 51 % ve Finsku, 57 % ve Švédsku, 54 % v Dánsku, 45 % na Islandu a 46 % v Norsku, které má zásoby ropy. Stojí také za zmínku, že skandinávské ekonomiky patří v celosvětovém srovnání k těm, v nichž hrají odbory nejsilnější roli. Členy odborů jsou zhruba dvě třetiny zaměstnaného obyvatelstva v Dánsku, Finsku a Švédsku a téměř polovina v Norsku. Splasklá bublina informačních technologií v roce 2001 přivedla mezi odboráře dokonce značnou část zaměstnanců z IT odvětví.

V přímém rozporu s jinou poučkou konvenčního ekonomického myšlení lidé ve štědrých sociálních státech pracují více než ve státech skoupějších. V roce 2004 činila míra zaměstnanosti v celé EU 63 % obyvatel v produktivním věku, v České republice 64 %. V Dánsku zaměstnanost dosahovala 76 %, ve Finsku 68 %, ve Švédsku 72 %, na Islandu 82 % a v Norsku 75 %. Ze zemí OECD a EU se Skandinávii podobají pouze Nizozemí (73 %), Velká Británie (72 %) a USA (71 %).

Na Skandinávii je vhodné pohlížet jako na zdroj inspirace pro tvůrčí sociální myšlení překračující stereotypní představy konvenčních ideologií spíše než jako na model k napodobení. Mezi Českou republikou a Skandinávií však existují některé podobnosti, které stojí za zmínku. V obou je patrná přítomnost silných progresivních, sociálnědemokratických a protiaristokratických tradic stejně jako úsilí o prosazení sociální rovnosti. Česká společnost je podobně jako společnosti skandinávské malá, mírumilovná a velmi sekulární. Česká republika sdílí se Skandinávií také výsadu nejnižší relativní chudoby mezi zeměmi EU.

P. M.: Po přečtení odpovědí na předchozí otázky je obtížné neuznat, že skandinávské země dosáhly významných úspěchů v sociální, ekonomické a kulturní oblasti, a je třeba ocenit i originalitu komplexních metod, kterých při tom využily. Současně však může čtenáře napadnout, že severským společnostem pomohly dosáhnout takových výsledků některé objektivně „askriptivní“ výhody neexistující v jiných částech světa. K nim patří například dlouhodobá neúčast ve většině válečných konfliktů, dostupnost některých přírodních zdrojů, možná také specifická struktura náboženských denominací nebo velikost ekonomického kapitálu vytvořeného v minulosti. Mohl byste čtenáře SČ na závěr stručně seznámit s Vaším názorem na důležitost těchto faktorů pro specifika skandinávského vývoje?

G. T.: Není snadné ve stručnosti vystihnout tyto sdílené specifické faktory, protože skandinávské země se ke svému společnému úspěchu neubíraly zcela stejnými cestami. Finsko se například dostalo do víru ruské revoluce a proběhla v něm v roce 1918 občanská válka, v níž s německou pomocí zvítězili Bílí. Finsko také bylo během druhé světové války spojencem Německa, zatímco Dánsko a Norsko byly Němcem okupovány. Švédsko oběma světovým válkám šťastně uniklo.

I když Skandinávie byla až donedávna etnicky značně homogenní, Finsko a Norsko se staly dějišti jazykových konfliktů, třebaže nijak zvlášť prudkých. Ve Finsku byla v 19. století jazykem elit švédština a finština ji vystřídala teprve později. V Norsku se proti podánštění norského jazyka postavil silný proud národně-lidové kultury.

V 50. letech 19. století byla celá Skandinávie podle západoevropských měřítek relativně chudá a zaostalá. Norsko a Švédsko v druhé polovině 19. století představovaly hned po Irsku země s největším odlivem obyvatelstva v Evropě. Finsko zůstalo poměrně chudé až zhruba do roku 1960, zejména kvůli škodám utrpěným válkou. Avšak politická zručnost finských elit zajistila Finsku jedinečné autonomní postavení v ruské romanovské říši již od roku 1809.

Z jakých zdrojů mohly skandinávské země čerpat na začátku svého vzestupu v druhé polovině 19. století? Důležitá byla rychle rostoucí poptávka po některých vývozních artiklech, nejprve ve Velké Británii a později také v Německu: vyváželo se dřevo, celulóza a papír z Norska, Švédska a Finska, ječmen a mlékárenské výrobky z Dánska a Švédska, masné produkty z Dánska, železná ruda ze Švédska. Protestantismus přispěl k téměř univerzální gramotnosti ještě před zavedením povinné školní docházky, a tím vytvořil základ kvalifikované pracovní síly. Silná tradice snah o dosažení sociální rovnosti spojená především s nezávislým majetným rolnictvem usnadňovala šíření inovací a vedla k tomu, že zisky z vývozu se nerozplynuly v okázalé spotřebě, ale byly použity pro nové investice. Stará, až do středověku sahající tradice švédského hornictví po sobě zanechala odkaz technických dovedností a vzdělání, který v 70. letech 19. století stál u zrodu švédského strojírenství založeného převážně na domácích vynálezech. Dobrým příkladem tu je známý výrobce telefonů společnost Ericsson.

Klíčovým obdobím byla také 30. léta 20. století. Díky štěstěně – závislost na britské libře si v roce 1931 vynutila devaluaci, čímž se zastavil sestupný deflační tlak

ortodoxní liberální ekonomie – i díky zdravému rozumu se skandinávské země rychle vzpamatovaly z velké hospodářské krize. Zdravý rozum našel ve všech skandinávských zemích vyjádření v politických dohodách mezi odborovým hnutím a rolníky a brzo po nich následovaly i dohody o pracovním trhu mezi kapitálem a odbory. Ve stejné době se také ve Skandinávii ustálily dobré sousedské vztahy, čímž se dal do pohybu proud plodných výměn politických idejí.

Základem moderního úspěchu skandinávských zemí je podle mého názoru jejich snaha o uplatnění principu sociální rovnosti, vzájemná spolupráce a intelektuální i ekonomická otevřenost světu.

(Odpovědi Görana Therborna přeložil z angličtiny Marek Skovajsa.)

BIOGRAF

Časopis (nejen) pro biografickou
a reflexivní sociologii

On-line verzi časopisu, stejně jako informace o objednávkách
a předplatném najdete na webových stránkách:

<http://www.biograf.org>

Obsah právě vycházejícího čísla 39/2006:

Texty

Elizabeth Shove a Dale Southerton

Odmrazujeme mrazák – od novosti ke snadnosti

Blanka Tollarová

Integrace cizinců v Česku: Pluralita, nebo asimilace?

Tak i tak

Miloslav Petrusek

Prohraný zápas s andělem etnometodologie

Do okna

Delmos J. Jones

Na cestě k domorodé antropologii

Barbora Spalová

Biografie kvalitativního výzkumu v sociálních vědách v České republice

Štěpán Ripka

Zpráva z pracovního semináře k antropologii hranic

Eliška Motlová

Zpráva z 9. pracovní konference Biografu

Recenze

Radek Tichý

Náboženství v pohybu

Kontaktní adresa: Zdeněk Konopásek (redakce Biografu),
CTS, Jilská 1, 110 00 Praha 1; redakce@biograf.org

K životnímu jubileu Dilbar Alijeové

V pátek 23. června 2006 se k životnímu jubileu významné slovenské socioložky Dilbar Alijeové, docentky Filozofické fakulty Komenského univerzity v Bratislavě, uskutečnil v budově Sociologického ústavu Slovenské akademie věd malý sociologický seminář na téma *Tvář jako sociální nástroj*. Téma, které s největší pravděpodobností zvolila sama jubilantka, odpovídá jejím dlouhodobým i aktuálním zájmům – tématu lidské osobnosti ve společenských interakčních kontextech, lidské identity a jejích proměn v pozdně moderních společnostech, fenomenologii žitého světa atd. Ve všech a mnoha dalších souvislostech se téma „tváře“ zračí. Jubilantka ve svém dynamicky a zaujatě předneseném výkladu plném asociací historických, uměleckých, tedy výtvarných i literárních, ale současně nepostrádajícím úsměvný nadhled – demonstrováný třeba komparacemi fotografií státníků naší doby s oficiálními portréty panovnických rodů –, načrtla svou představu možné „nové disciplíny“, či skromněji, nové sociologické optiky, která by se opřela o to, co o lidské podobě dávno víme z jiných věd, a o samostatná sociologická pozorování. Dlužno říci, že čas jubilantku nejen nepoznamenal, ale jakoby jí ještě přidal na osobitosti, nápaditosti a odvaze, kterou ostatně nikdy nepostrádala.

Dilbar Alijeová se narodila v Moskvě, absolvovala filozofii na Moskevské státní univerzitě v roce 1958 a do roku 1965 pracovala ve Filozofickém ústavu AV SSSR. Do Bratislavy přišla v roce 1965, aby zde našla svůj druhý domov. Vztahy se sovětskými („mnohonárodnostními“) kolegy v oboru, tedy ve filozofii a později v sociologii, nikdy sice nepřerušila, ale byly to vztahy neutilitární, selektivní – k jejím kolegům patřili výhradně ti, kteří tvořili progresivní křídlo sovětského společenskovědního myšlení a kteří se výrazně zasloužili o jeho obrodu a renesanci. U nás se od počátku věnovala ustavující se sociologii a k jejímu rozvoji přispěla řadou statí, jež k nám uváděly (nikoliv s dogmatickou oficiální kritičností, ale naprosto věcně) zejména ony koncepce a směry, jež dnes označujeme souhrnně jako „interpretativní“, tedy fenomenologickou sociologii, pokusy o ustavení existencialismu v sociologii, francouzskou „imaginativní“ sociologii, sociologii každodennosti, etnometodologii atd. Toto její usilování vyústilo v poněkud paradoxně dodnes nepřekonanou monografii *Súčasná americká sociológia*, která vyšla v roce 1986 (Bratislava: Pravda, 307 s.) a která by mohla být beze změn reprintována: tím budiž řečeno, že její obsah nezastaral a její forma v ničem neustupovala vnějším ideologickým tlakům. Dilbar Alijeová prostě zůstávala vždycky sama sebou, originální, umírněně provokativní a podle slov studentek a studentů navíc nadaná fenomenální pamětí.

K malému semináři patřilo několik pozoruhodných odborných nebo příležitostných příspěvků. Magda Vášáryová, žákyně Dilbar Alijeové, přednesla brilantní sociologickou úvahu, jež de facto dokládala, že na sociologii není nutno zapomenout ani v uměleckých a diplomatických službách. Dále zazněla vystoupení Vladimíra Krivého, který pozdravil jubilantku jménem Sociologického ústavu SAV, Pete-

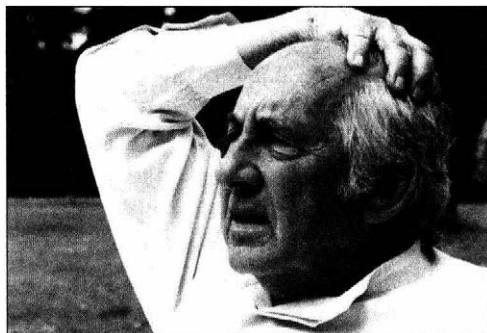
ra Guráně, Ludmily Benkovičové, Gabriely Lubelcové – a Miloslava Petruska za „české účastníky“, k nimž patřili ještě Alena Miltová a spolupracovníci Dilbar Alijevové z posledních let Josef Alan a Zdeněk Konopásek. Setkání, při němž byla jubilantce děkanem Filozofické fakulty UK Bratislava doc. Antonem Eliášem a proděkanem doc. Jánem Sopóciem předána čestná medaile, moderovala Zuzana Kusá, která nepochybně důstojně reprezentuje kontinuitu mezi učitelkou a žákyněmi a žáky: Dilbar Alijevová si je prý všechny pamatuje jménem, omlouvala se pouze, že děvčata zná jenom jejich „dievčienskymi menami“, tedy „za svobodna“.

Pro českou sociologii znamenala Dilbar Alijevová velmi mnoho: svými znalostmi, kontakty a nesmírnou osobní přitažlivostí a přesvědčivostí spoluutvářela prostředí, v němž jsme mohli přežít i v dobách, kdy nám bylo opravdu nepříteliš dobře. Alijevovou jsme znali a četli, ale především jsme si jí vážili. Ne každý se může u příležitosti svého životního jubilea ohlédnout za svým dílem, za stopou, kterou zanechal, s tak oprávněnou hrdostí jako právě Dilbar Alijevová. Protože jejím dílem je nejen konvolut vědeckých textů, ale – možná především – velká skupina absolventů oboru, kteří její zásluhou vyšli jako odborníci solidní a lidé mravně konzistentní. Přejme jubilantce ještě mnoho plodných a šťastných let spolu s poděkováním české sociologické obce za všechno, co i pro ni vykonala.

-mp-

Osmdesát let Richarda Junga

Těch osmdesát let, v onom krátkém 20. století, které Hobsbawm nazval věkem extrémů, je zejména u Richarda Junga vlastně několik životů. Délka života by se skutečně neměla měřit mechanickým astronomickým časem, ale množstvím událostí, které jednotlivec zažil. To musí vnímat každý, kdo se pokusí napsat na malém prostoru něco smysluplného o životě tak pozoruhodné osobnosti, a tak zajímavého vědce, jakým je Richard Jung. Narodil se 19. 6. 1926.

© Archiv Richarda Junga

prof. JUDr. Richard Jung, Ph.D.

V předmluvě ke svým „Pohlednicím z 20. století“, sérii fejetonů, které vycházely v *Kutnohorských novinách* a později v *Kutnohorském deníku*, profesor Jung popsal oblouk svého dramatického a mnohohrstevnatého života skromně těmito slovy: „Narodil jsem se v čáslavské nemocnici, kde tehdy byla Kutnohořany oblíbená porodnice, ale za několik dnů mne převezli domů do Kutné Hory. Tu jsem celý život považoval za svůj domov. Přežil jsem válku i Malou pevnost Terezín, dodělal rychle maturity na gymnáziu a vyšší hospodářské škole, a začal studovat v Praze práva. V roce 1948 jsem odešel do exilu a v roce 1989 jsem se se svou mladší, tehdy šestnáctiletou dcerou Arlenou, vrátil do rodinného domu, který jsem po otci zdědil.“ To je však jen nejelementárnější rámec, ve kterém se skrývá příběh, o jehož obsahu se pokusím říci něco více, i když se soustředím především na jeho profesionální stránku.

Gymnaziální studia zahájil Richard Jung na německém klasickém gymnáziu v Jihlavě v roce 1937, pokračoval pak od roku 1938 na klasickém gymnáziu v Kutné Hoře a na toto studium navázala vyšší hospodářská škola v Poděbradech a v Čáslavi. Maturoval v roce 1945 a v téže roce se zapsal na Právnickou fakultu Karlovy univerzity. Během studia práv pobýval také na London School of Economics v Londýně, kde se věnoval politické vědě a sociální antropologii, a také navštívil Woodbrooke Quaker Study Centre v Británii, kde studoval filozofii a teologii. Z údajů v jeho curriculum vitae je zřejmé, že zájem o náboženství a filozofii ho zavedl v roce 1948 do Ramakrišna misije v Paříži. Myslím, že tato zkušenost nezůstala bez vlivu na jeho pojetí sociologie.

Po únoru 1948 odešel do exilu a místem, kde nejdříve zakotvil, bylo Oslo. Než se mu podařilo stát se studentem politických věd a sociologie na univerzitě, živil se jako noční recepční, dopoledním mytím nádobí u norského krále Hákona VII. a pózováním pro studenty sochařství. V letech 1951–53 studoval pak v Oslo politickou vědu a sociologii na tamní univerzitě, kde si také přivydělával jako asistent. Krátce také pracoval jako sociolog výzkumník na Plánovacím úřadu města Oslo. Myslím,

že jedním z rozhodujících momentů v jeho životě byla skutečnost, že se mu podařilo dostat se v roce 1954 na studia sociologie na Kolumbijskou univerzitu v New Yorku. Tam tehdy učili Robert Merton, Paul Lazarsfeld, Kingsley Davis, C. Wright Mills, William J. Goode a další významní američtí sociologové. Odtamtud přešel na Harvardovu univerzitu v Cambridge, Mass., kde zapisoval v letech 1955–57 jako hlavní obor sociologii a jako vedlejší sociální a klinickou psychologii a také sociální antropologii. Stal se asistentem v Oddělení sociálních vztahů, kde úzce spolupracoval s Talcottem Parsonsem. Seznámil se s ním již roku 1951 v Oslu a od té doby až do Parsonsovy smrti s ním byl ve styku. Myslím, že jedním z nejzajímavějších výkladů osobnosti i myšlení Parsonse – a to i v měřítku světovém – je Jungova kapitola ve sborníku „Talcott Parsons a jeho přínos soudobé sociologické teorii“ vydaném roku 2006 nakladatelstvím Karolinum Jiřím Šubrtem. Jung tam, myslím právem, říká, že snad jedině N. Smelser by byl schopen říci o člověku Parsonsovi více než on, ale že Smelser by nikdy nedokázal vyjít ze své akademické ulity a napsat něco osobního o svém učiteli a kolegovi.

Po ukončení studií na Harvardu následovalo období krátkých pracovních pobytů zajímavě pestré skladby: od výzkumníka v Bostonské psychopatické nemocnici, přes docenturu sociologie na Univerzitě Pittsburgh – kde pracovala později řada jiných českých sociologů jako Jiří Nehněvajsa, Zdeněk Suda –, učitele a výzkumníka na Cornellově univerzitě, až po učitele na Havajské univerzitě v Honolulu. Členství na Univerzitě státu Alberta v Kanadě, Edmontonu se stalo pro Richarda Junga, jak pozorný čtenář jeho CV může vycítit, na dvacet let pevným místem, kde mohl rozvíjet své zkušenosti získané na nejrůznějších pracovištích Spojených států a spojovat je se svými hlubokými evropskými kořeny, které se znovu a znovu ozývaly. Z Kanady jezdí učit do Duisburgu, Augsburgu a Amsterdamu. Z Edmontonu se pak v roce 1990 vrací do své Kutné Hory, kterou tak miloval, a do domu svých rodičů, který rekonstruuje a u něhož vytváří jednu z nejkrásnějších zahrad, které znám. Ale duch Edmontonu a Univerzity státu Alberta – tak se mi to jeví – se ani tady neztrácí. Dům na Kouřimské ulici je označen podobně jako centrum, které řídil v Edmontonu. Tam to byl „Center for Systems Research“, v Kutné Hoře je to „International Center for Systems Research“.

Činnost po návratu do Čech je rovněž rozsáhlá, je jednak akademická, jednak veřejná. Jung v sobě objevuje komentátora, organizátora veřejných činností, lokálního politika a je mu nabízena kandidatura do Senátu České republiky. Pokouší se také modernizovat české vysoké školy, Karlovu univerzitu, ČVUT. Rozdílnost jeho zkušeností a zkušeností těch, kdo řídí české vysoké školy, a možná také jeho otevřený a kritický způsob vyjadřování názorů na to, co vidí kolem sebe, způsobují, že česká *akadéme* nedokáže využít jeho znalostí a kosmopolitního ducha. Obávám se, že ani jeho milovaná Kutná Hora mu zcela nerozumí a jeho vize o tom, co by se s městem dalo dělat, nenacházejí takovou odezvu, jak by se dalo čekat. Ale to nebyla jen věc lidského neporozumění. Působily a působí zde silnější příčiny. Upozorňoval jsem ho opakovaně na to, že Kutná Hora je součástí velké vnitřní periferie na okraji metropolitní oblasti Prahy a jen velmi radikální změny jejího regionálního po-

stavení by mohly její osudy změnit. Nicméně Jungova prezence ve městě již dnes zanechala četné pozitivní stopy.

Není snadné výstižně a na malé ploše vyjádřit smysl jeho díla. Tak jako jeho celý život, tak i jeho dílo je košaté, složité a pro mnoho z nás ne vždy srozumitelné. Přesto je několik jader, několik problémů, ke kterým se stále vrací. Junga zajímají základní teoretické problémy sociálních věd, filosofie sociálních věd a gnozeologické základy těchto věd. Rád se pohybuje na hranicích oborů, na hranicích biologie a sociologie a zejména psychologie a sociologie.

Jung neopustil především tradici sociologické systémové teorie a je jedním z těch, kteří rozvíjeli osobitým způsobem parsonsovsky orientovanou sociologii. Obnovený zájem o Parsonse, který lze ve světové sociologii pozorovat, vytváří i pro něho příznivé podmínky. Jeho přemýšlení o post-moderní systémové teorii, jak to např. uvádí ve zmíněné úvaze v Šubrtově sborníku, jeho spojování kybernetiky s fenomenologií, jeho hledání spojení mezi tím, co označuje jako systém energetický a systém významů, jeho chápání složitosti vztahu mezi věděním, zkušeností a jednáním a zejména jeho výklad vztahu mezi naturalisticky orientovanou a humanisticky orientovanou sociologií a teorií jednání, jsou výzvy, které svědčí o tom, že jsme znovu v době, kdy musíme jasněji definovat naše východiska i postupy. Česká sociologie nikdy neoplývala velkým počtem lidí, kteří by měli odvahu vstupovat do temných míst základních východisek našeho oboru. Richard Jung patří mezi těch málo domácích autorů, kdo do těchto obtížných míst vstupují a snaží se formulovat možné odpovědi. Nepochybně budou existovat čtenáři, kterým spojování heideggerovské filosofie se sociologií bude proti mysli – jak je i mně –, ale to nic nemění na uznání myšlenkové odvahy a úcty k vážnému teoretickému myšlení. Richard Jung si je hluboce vědom toho, že jsme znovu uprostřed velkého *Methodenstreitu*. A tady bych charakterizoval jeho pohled na Methodenstreit jako hledání cesty mezi naturalismem a humanismem a jako snahu porozumět tomu, jaké jsou kauzality mezi jevy, kterým „rozumíme“, a jevy, které mají elementární fyzikální a biologickou povahu. Kdybych mohl skromně dodat ještě jednu dimenzi znovu se vynořujícího Methodenstreitu, tak by to byl vztah mezi historicitou a strukturalitou sociálního světa. To vše velmi jasně vysvítá při čtení Jungových textů, a přestože to dá někdy hodně úsilí plně jim porozumět, stojí to za námahu. Všem doporučuji navštívit www.richardjung.cz. A na závěr jedna osobní hypotéza: tak bohatý a mnohočetný život, jaký má náš jubilant, jakoby vyzývá k hledání abstraktního řádu, který by zachoval členitost vlastní zkušenosti, avšak zároveň by ji zpřehlednil. Salve Richarde Jungu!

Jiří Musil

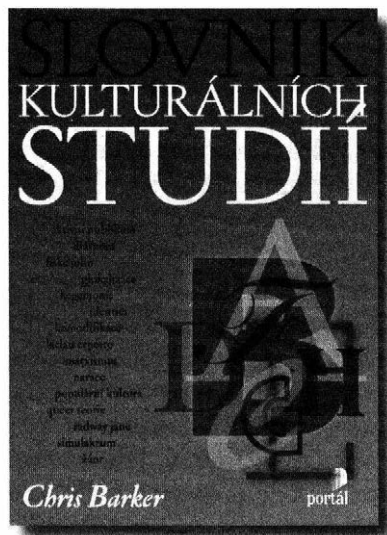
Ch. Barker

Slovník kulturních studií

Kulturní studia jsou mladým oborem především mediálních studií. Vycházejí z neomarxistických zdrojů a z literární kritiky meziválečné Frankfurtské školy, která se jako první kulturní disciplína začala systematicky věnovat „druhořadému“ kulturnímu průmyslu. Přehledný slovník mapuje nejen kulturní studia, ale také obory, které k nim mají velmi blízký vztah: Frankfurtskou školu (Adorno, Horkheimer, Habermas), postmoderní proud filozofie (Lyotard, Derrida) a sémiotiku (Barthes, Eco). Slovník obsahuje na 200 hesel, která shrnují základní koncepty a teorie oboru, charakterizují klíčové osobnosti (Williams, Hall, Hoggart a další) a popisují kulturní obsahy a žánry, kterými se tato disciplína zabývá (seriálové narace, mýdlové opery, romance). Slovník má mnoho přesahů do dalších příbuzných věd (postmoderní filozofie, sémiotiky, pop-kultury, postfeminismu).

Kniha je určena studentům sociálních věd – především mediálních studií, ale také žurnalistům a pracovníkům v médiích, kulturním teoretikům i zájemcům z řad veřejnosti.

váz., 208 s., 299 Kč

T. Trampota

Zpravodajství

Předmět sociologie zpravodajství poskytuje základní orientaci v pohledu na zpravodajství jako na sociální fenomén, seznamuje studenty se základními teoriemi, které se vztahují k popisu produkce zpráv, s faktory, které se na transformování událostí do zpráv podílejí, i s teoretickými koncepty popisujícími vliv zpravodajského žánru na společnost. Podrobněji čtenáře seznamuje s již klasickými koncepty mediálních studií, jako jsou zpravodajské hodnoty (news values), gatekeeping a agenda setting (nastolování agendy), včetně metodického popisu výzkumů, které stály u jejich zrodu. Kniha mapuje aktuální stav českého mediálního zpravodajství, srovnává kvalitu a zpravodajské pokrytí událostí celoplošných komerčních i nekomerčních médií a přináší řadu zajímavých kazuistik a výzkumů na toto téma. Je určena studentům žurnalistiky, mediálních a komunikačních studií, publicistům, pracovníkům v médiích i zájemcům o tuto problematiku.

brož., 208 s., 225 Kč

Portál, s.r.o., Klapkova 2, 182 00 Praha 8

tel.: 283 028 203, fax: 283 028 208, e-mail: obchod@portal.cz

Objednávky na internetu: www.portal.cz

Prodejny:

Jindřišská 30, Praha 1, tel. 224 213 415, 724 635 658

Dominikánské n. 8, Brno, tel. 542 213 140, 724 635 660

Jiří Kunc (1947–2006)

Pro Jiřího Kunce, člověka laskavého a nekonfliktního, což je v české vědecké obci charakteristika spíše výjimečná, měl být rok 2006 rokem významným a příjemným, také proto, že bylo zdárně ukončeno jeho profesorské řízení. Jiří Kunc nás navždy opustil téměř v týž den, kdy byl prezidentem republiky jmenován profesorem pro obor politologie na Vysoké škole ekonomické, kdy tedy obdržel akademickou hodnost nejvyšší, jež mu po právu náležela. Jiří Kunc zesnul po dlouhé a vyčerpávající nemoci dne 9. května 2006, v rozpuku jara a stále na výši svých intelektuálních sil.

Dnes již nevedeme neplodné spory o „demarkační čáru“ mezi obory, rozlišení sociologie politiky a politologie sice může být pro leckoho stále ještě prestižní záležitostí, ale věcně již dávno o nic nejde: oba obory se vzájemně prolínají až k nerozlišení, snad akcenty jsou různé. Jiří Kunc pracoval v jedné z nejnáročnějších oblastí politologických studií, totiž v politologii komparativní se zvláštním zřetelem k zemím latinskoamerickým a Španělsku. Byl k tomu dokonale vybaven jazykově i věcně, v letech 1974–1990 pracoval v Orientálním ústavu Československé akademie věd, potom krátký čas v Kabinetu pro politické vědy Ústavu státu a práva ČSAV a od roku 1994 jako odborný asistent a docent Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. S univerzitou byl spjat nejen habilitací na Fakultě sociálních věd (2000), ale především aktivní spoluprací na výuce.

Jiří Kunc je autorem řady vědeckých monografií (část psal ve spolupráci s profesorkou Vladimírou Dvořákovou, strážným andělem jeho neposlušného těla a nepochybně i iniciátorkou řady aktivit, k nimž by se Jiří v důsledku své nesmírné skromnosti asi nikdy neodhodlal), psal o Venezuele, Španělsku, Itálii, Francii či Belgii s důrazem na dvě velká témata, která tvoří osu jeho životního, žel již uzavřeného díla – na stranické systémy v jejich dynamických proměnách a na procesy transformací, násilných i reformních. Volně se pohyboval nejen po rozsáhlém teritoriu zemí, jež nám nejsou tak úplně blízké a jimž ne vždycky dokážeme rozumět, ale i diachronně, po dějinné ose. Proto se z jeho prací dozvídáme mnoho zajímavého o dějinách česko-španělských vztahů, ale i o španělské občanské válce, o politických proměnách moderní Itálie, moderních politologických teoriích italských, francouzských a latinskoamerických atd. Jistě stěžejním dílem Kuncovým zůstanou *Stranické systémy v re/konstrukci* (Praha: Sociologické nakladatelství 2000), kniha stále ještě zejména sociology nedoceněná. V ní Kunc srovnává na třech osách – teritoriální, časové a teoreticky reflexivní – stranické systémy v Belgii, Itálii, Španělsku, Československu a nově zrozené České republice.

Několik týdnů před Jirkovým odchodem jsem se na něho obrátil s dotazem, co si počít s termínem „populismus“ (potřeboval jsem si věc sám ujasnit pro své potřeby), máje za to, že mi poskytne stručnou informaci a odkaz na literaturu – jak se to obvykle činí. Vzápětí přišel konvolut textů, analýz, komparací, definic, a co víc – schémat, grafů... Byl vždycky důkladný a vždycky přátelsky ochotný pomoci. Když

jsem vykonával akademické funkce, vymyslel mi laskavě žertovné oslovení „Vaše blahorodí“, které se ujalo a které vždycky vyluzovalo úsměv, když se administrativně byrokratické úkoly zdály k nesnesení.

A co když se ti stane, že budeš potřebovat ještě den nebo dva, aby tvá kniha byla hotova, ptá se Saroyanova holčička. Ne, tahle kniha bude hotova zítra ráno, staň se cokoliv...

Jiřímu Kuncovi již nebude dopřán den, aby dopsal další řádky do knihy svého života. Kniha se uzavřela a nám zůstává dílo i vzpomínka na laskavého a vlídného člověka, jakých je opravdu málo.

Miloslav Petrusek

Johann P. Arnason: *Civilizations in Dispute. Historical Questions and Theoretical Traditions*

Leiden, Boston, Brill 2003, 381 s.

Autor recenzované knihy Jóhann Páll Árnason (1940) je Islandčan, profesor sociologie na univerzitě v Melbourne. Jedním ze zajímavých bodů jeho biografie je studium na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v šedesátých letech minulého století, z něho plynoucí dobrá znalost češtiny i české odborné literatury a soustavné vyhledávání kontaktů s českou sociologií a společností. Árnason vyšel z marxismu, přiměřeně kriticky se od něj distancoval – zejména knihou analyzující nezdar sovětského modelu (J. Arnason. *The Future that Failed. Origins and Destinies of the Soviet Model*. London: Routledge 1993). Svou další knihou, inspirovanou studiem japonské společnosti (J. Arnason. *Social Theory and Japanese Experience. The Dual Civilization*. London: Kegan Paul International 1997), obohatil soudobou teorii modernizace a kultury myšlenkami kulturní multidimenzionality a alternativy moderny při jisté kritičnosti vůči euroatlantickému modelu modernizace. Přispěl tak ke zrodu teorie *multiple modernities*, spojené hlavně se jménem S. N. Eisenstadta.

Na recenzované knize pracoval její autor v letech 1997–2002 jak na své univerzitě, tak i na řadě dalších světových univerzitních pracovištích.

Publikace sestává především ze čtyř základních kapitol, které mohou být podle autora chápány jako tematicky vzájemně propojené eseje s relativně samostatnou argumentací. První kapitola pojednává o znovuobjevení tématu civilizace a jejich výhledů v soudobé sociální teorii. Druhá podává přehled o klasických zdrojích, jež jsou stále teoreticky významné. V další kapitole předkládá selektivní kritickou analýzu několika postklasických pokusů o oživení civilizační problematiky na solidní sociologické bázi. Čtvrtá – klíčová – kapitola je věnována nárysu pojmového rámce civilizační analýzy, založenému na obecnějších premisách a spoje-

nému s konkrétně historickými perspektivami. I když autor sám upozorňuje na otevřenost zkoumané problematiky, jde vcelku vzato o ambiciózní pokus obsáhnout kritickou reprodukci názoru klasiků i jejich následovatelů a nárysem úhelných kamenů vlastní teorie hlavní relevantní myšlenky, týkající se soudobého pojetí tématu civilizací.

Východiskem celé práce je stručné úvodní rozlišení dvou alternativ pojmového vymezení termínu civilizace. První z nich autor nazývá singulární či unitární ideou civilizace. Ta směřuje k poznání zdrojů, výsledků a perspektiv civilizačního procesu v celosvětovém měřítku (a, dodejme, může být chápána v historické a kulturně antropologické dimenzi jako vyšší fáze vývoje společnosti, překonávající předcivilizační fáze primitivní, popř. archaické). Druhé pojetí, označované jako pluralitní, se zabývá rozlišováním a srovnáváním paralelně existujících, zejména soudobých civilizací s jejich geografickým a historickým situováním a kulturně společenskými specifiky. Árnason sám, podobně jako větší soudobých autorů, se přiklání k druhému z obou konceptů, jenž je pro něj i východiskem obsahu celé nové publikace. V následujícím rozboru vztahu pojmů civilizace a mnoha existujících pojetí kultury nemůže chybět poznámka o německém dualismu civilizace jako spíše účelově orientovaných technik a institucí ovládání přírody a kultury jako sféry duchovní, jak je známe zejména z díla A. von Webera. Autor je řadí ke konceptům unitárním, zatímco pro pluralistické pojetí považuje za klíčovou kategorii jednotlivé civilizace, jejichž kultura a sociální a zejména mocensko-politické souvislosti této kultury jsou tu předmětem studia. Dospívá tak k multidimenzionální verzi pluralitního přístupu, kladoucí důraz na rozdílnosti spíše než na předpokládané integrativní působení civilizace, obvyklé zejména v koncepcích unitárních. Zdůrazňuje nakonec i význam civilizační perspektivy pro pochopení modernity a nezbytnost propojení civilizační teorie s teorií modernizace.

S takovouto předběžnou pojmovou výstavou se Árnason pouští do svých čtyř kapi-

tol-esejů. V první z nich ukazuje souvislost rozvoje pluralitních koncepcí civilizace s recentní narůstající tendencí asijských a jiných mimoevropských civilizací a jejich mluvčích soutěžit se Západem na jeho vlastní půdě, avšak současně si činit nárok na kritiku eurocentrismu zvenčí. Na příkladu prací I. Wallersteina a S. P. Huntingtona ukazuje, že použití teorie civilizací ke zdůvodnění jejich poněkud jednostranných a ideologicky zatížených představ vývoje světa není adekvátní nárokům propracované teorie civilizací, aplikovatelné na složité problémy současnosti. V rozsáhlém exkurzu do vztahu civilizačních tradic a modernizačních trendů ve čtyřech civilizačních okruzích (východoasijském, v zásadě chápaném jako čínsko-konfuciánský; indickém; středovýchodním islámském; a posléze západoevropském v jeho vazbách na řecké a izraelské dědictví a na okruhy středoevropský, byzantský či východoevropský a islámský) analyzuje specifika jejich historického utváření a možnosti jejich využití k řešení problémů rozvoje moderní kultury a sociálně politické struktury. Opírá se přitom o rozsáhlou modernizační literaturu, včetně děl T. Parsonse a S. N. Eisenstadta. Na díle Theodora von Laueho demonstruje neudržitelnost geokulturně a geopoliticky založeného konceptu modernizace jako jednostranné „westernizace“. Nepřiklání se ani k Eisenstadtově představě o modernizaci jako nové civilizaci, zásadně odlišné od předchozích fází civilizačního vývoje. Zjevnou tendenci k propojování teorie civilizace a modernity vysvětluje složitými a pro různé kulturní okruhy specifickými setkáními civilizací s jejich vlastními i importovanými modernizačními procesy. Ve shrnujících pasážích Árnason považuje za jisté, že pluralitně pojatá civilizační teorie se soustředí na konfigurace kultury a moci. To bezprostředně souvisí s tématem sociálně historické kreativity: civilizace vznikají v procesu kreativní sebediferenciace sociálního světa a integrují se v mezích specifických civilizačních kontextů. Další souvislostí takto pojaté tematiky je zřetel ke vzájemné spojitosti kolektivních identit, kulturních perspektiv světa a společenské sebekonstituce.

V druhé kapitole se z klasických zdrojů civilizační teorie pozornost soustřeďuje nejprve na E. Durkheima a M. Mause, jejichž společné práci o pojmu civilizace z roku 1913 (viz E. Durkheim, M. Mauss. „Note on the Notion of Civilization.“ *Social Research*, 1971 38 (4): 808–813) připisuje význam první sociologické definice pluralistického konceptu civilizace, a to na rozdíl od K. Marxe, který obecnou civilizační problematiku sledoval pouze okrajově. Max Weber je jmenován jako další ze sociologických klasiků, který se zasloužil o pluralitní přístup tím, že založil tradici komparativního studia civilizací, jímž se zabýval na bázi své koncepce „univerzální historie kultury“, ačkoli on sám používal pojmy „kulturní světy“ či „kulturní prostory“. Ve výčtu zdrojů nemohli chybět tvůrci velkých spekulativních historických koncepcí O. Spengler, A. Toynbee a F. Borkenau, jejichž hlavní příspěvek je spatřován ve studiu civilizačních cyklů a přechodů.

Třetí kapitola počíná rozbořem prací z druhé poloviny 20. století usilujících o kritické překonání spekulativních teorií Spenglera a Toynbee. Patří k nim dílo W. McNeilla, E. Voegelina a v neposlední řadě českého filozofa J. Patočky „Nadcivilizace a její vnitřní konflikt“. (Práce byla napsána v roce 1955, avšak publikována dlouho po smrti autora teprve v roce 1996.) Jejich relativizace ideje civilizačního pluralismu byla podle názoru autora recenzované knihy překonávána dalšími vlnami poznání v dílech weberiána B. Nelsona s jeho konceptem setkávání civilizací. Hlavní přínos velikána soudobé teorie modernity a civilizace S. N. Eisenstadta je spatřován v důrazu na civilizační dynamiku a průlomy (*breakthroughs*). Poslední subkapitola je věnována přínosu českého polyhistora Jaroslava Krejčího, který se od šedesátých let minulého století stále více angažuje na poli sociologie. Opírá se o jeho starší práce, zejména z roku 1993, připisuje Árnason hlavní význam Krejčího pojetí základních civilizačních paradigm, jež podle něj ne zcela jednoznačně podporují pluralistický koncept civilizací ve fázi modernizace. (Český čtenář má dnes už k dispozici syntetizující knihu Jaro-

slava Krejčího *Postižitelné proudy dějin*. Praha: Sociologické nakladatelství 2002, a může tedy sám porovnat její závěry s tendencí recenzovaného díla.)

Jako svůj příspěvek ke zcela otevřené diskusi o civilizacích formuluje Árnason svou představu tří klíčových kategorií, které se vztahují k jádru sdílených (společných) charakteristik civilizačních komplexů a ke zdrojům rozdílů a disonancím mezi nimi. Patří k nim bohatství, moc a mínění (meaning = též smysl či význam), pojmy, které odpovídají tripartitnímu dělení sociálních procesů na ekonomické, politické a kulturní. V několika souvislostech pak zdůrazňuje klíčový význam „sociální moci“ pro vytváření a fungování civilizací. Navrhuje šest tematických ohnisek agendy civilizační teorie: kulturní předpoklady civilizačních formací; přesnější vymezení sociálního kontextu; mezicivilizační vazby a setkání; integrativní kapacita civilizací vůči společnostem, jež k nim příslušejí; časově historické aspekty jejich existence; geopolitické a geokulturní souvislosti. V dalších subkapitolách pojednává podrobněji otázky kulturní artikulace světa, úlohu náboženských tradic, politiky a ideologií, historických forem ekonomického života a institucí a organizací v civilizačních procesech. Zvláště zajímavá jsou závěrečná témata mezicivilizačních setkání, civilizačních seskupení („rodin“ společností, utvářejících civilizaci), tradic v transformaci a (makro)regionálního aspektu civilizací.

Za čtyřmi základními kapitolami, vycházejícími z multicivilizačního referenčního rámce, kritického vůči eurocentrismu, je jako postscriptum připojena kapitola pátá. V té se autor zabývá tzv. postkolonialistickými projekty (v nichž se angažují zvláště indiští sociologové) jako jiným, pouze zčásti přijatelným, přístupem ke kritice eurocentrismu. Jejich jádrem je předpoklad probíhající provincializace Evropy či celého Západu a svěbytný vzestup ne-západních civilizací, neslučitelný s tendencí ke vnucené kulturní uniformizaci. Árnason je podrobuje věcně i metodologické kritice mj. v jejich návaznosti na postmoderní teorie, avšak sdílí s nimi odmítání evolucionistických přístupů.

Recenzovaná kniha naplňuje shora uvedené autorovy ambice především shromážděním mimořádného rozsahu informací o vědecké, zvláště pak sociologické literatuře, dotýkající se tématu. Věcné rozbory jednotlivých civilizačních okruhů i jejich vzájemných vztahů jsou však – na rozdíl od prací J. Krejčího – zmiňovány spíše příležitostně, vždy v literárních souvislostech, a nevytvářejí tak ucelenou empirickou bázi zdůvodňující vlastní pozici autora. Zasvěcený a kritický rozbor nashromážděné knižní moudrosti prezentuje autor knihy především v duchu pluralistického konceptu civilizací navazujícího na jeho příspěvek k alternativní kultuře či „mnohonásobné“ (*multiple*) kulturní modernitě. Árnasonův (a nejen jeho) pojem civilizace označuje (podobně jako u Krejčího) především množinu společností spojených specifickými rysy kulturního a s ním spjatého sociálního (ekonomického, politického a ideologického) uspořádání, z nichž každá po svém se vypořádává s vlastními i importovanými modernizačními procesy. Zřejmý odpor k unitárně pojatému evolucionismu je mu nástrojem velmi stručného odmítnutí teorie (euroatlantické) uniformizující globalizace, kterou spojuje s neoliberalistickým triumfalismem a více či méně renovovaným pojetím modernizace (s. 335).

Takovéto pojetí je jistě jedno z možných. Jedním z jeho nepřímých důsledků je povzbuzení tvořivého úsilí rozvojových i středně vyspělých kulturně sociálních okruhů (civilizací) o relativně samostatný rozvoj takovými cestami modernizace, jaké odpovídají jejich vlastním potřebám a zájmům, druhým alarmující výstraha vůči případným nedemokratickým unifikačním ekonomickým, politickým i kulturně informačním intervencím ze Západu. Jisté výhrady je možno vznést k až přílišnému zdůraznění fenoménu moci mezi centrálními kategoriemi civilizačního pohybu, jež ostatně souvisí s relativně úzkým pojetím kultury jako entity spíše duchovní povahy. Je jistě nutno, spolu s autorem, odmítnout apriorní pojetí evolucionismu chápáného jako představa nutného a jednosměrného společenského procesu westernizačního

typu, spjatého s ekonomickým a politickým tlakem provázejícím globalizační procesy. Na druhé straně však nelze popřít, že různými cestami, stimulovanými vnějšími i vnitřními faktory, se v epoše globalizace v různých kulturně sociálních okruzích prosazují četné pozdně modernizační prvky, včetně oblasti tzv. materiální kultury. Ty pak zpravidla podporují (v návaznosti na jistou stránku zejména humanistických tradic minulosti) celosvětové integrativní tendence. Z tohoto hlediska hypotéza o empiricko-historicky převládajícím kulturně sociálním (civilizačním) modernizačním pokroku světa nebyla a nikterak nemohla být vyvrácena. Jedním z důsledků soudobých modernizačních procesů je i objektivně se rozšiřující hybridizace uvnitř původně mnohem kulturně homogennějších civilizačních okruhů i jednotlivých společností. (S problémem hybridity je sotva možné se vypořádat pouhou okrajovou poznámkou k dílu indického autora na s. 345, neboť zřejmá existence tohoto jevu přece jen oslabuje přespříliš abstraktní pojetí civilizace založené na identitě určitého typu kultury.)

V každém případě je kniha Jóhanna Árnasona, stejně jako zmíněné dílo Jaroslava Krejčího, vynikajícím příspěvkem k zamyšlení nad touto problematikou a k jejímu posouzení v otevřené diskuzi, k níž ostatně sám autor důrazně vyzývá.

Pavel Machonin

Jan Hendl: Kvalitativní výzkum.

Základní metody a aplikace

Praha, Portál 2005, 408 s.

„Sociální svět se podle Cronbacha neustále mění a stejně se mění i pravidelnosti, které se v něm projevují. Člověk interpretuje svůj svět a reaguje také na interpretace ostatních. Vědecké teorie jsou interpretace, na něž lidé reagují individuálně i kolektivně, a tím paradoxně redukuje explanatorní sílu těchto teorií.“ (s. 22) Tato proměnlivost sociálního světa, množství faktorů, jež jej ovlivňují, i potřeba pochopit jednání sociálních aktérů přispí-

vají k významu kvalitativních metod. Přestože v sociálních vědách, zvláště u nás, dlouho převládal důraz na kvantitativní výzkum, v současné době se zdárně rozvíjí i metody kvalitativní, jež umožňují lépe porozumět sociálním vztahům a uchopit smysl, jenž lidé vlastnímu jednání i okolnímu světu dávají.

Problematicku kvalitativního výzkumu, jeho metod a aplikací představuje kniha Jana Hendla. Jedná se o přepracovanou a doplněnou verzi původního textu vydaného v roce 1997 a o jednu z několika málo publikací v českém jazyce zaměřených na tento typ výzkumu. Její autor, doc. RNDr. Jan Hendl, CSc., se dlouhodobě zabývá metodologií vědy a zpracováním dat. Kromě kvalitativních metod je odborníkem i na metody kvantitativní a v nedávné době vydal publikaci „Přehled statistických metod zpracování dat“ pojednávající obšírně o metodách kvantitativního výzkumu (její recenzi je možné najít v Sociologickém časopise 42/1).

Kniha Kvalitativní výzkum je rozsáhlé dílo, které na více než 400 stránkách věcně a systematicky seznamuje čtenáře/ku s různými aspekty kvalitativních metod. Přestože je zde dost místa věnováno kvalitativní evaluaci, metody v ní obsažené najdou své uplatnění i v jiných typech výzkumu. Autor se neomezuje na metody používané jen v jedné vědní disciplíně, ale představuje přístupy, jež jsou vhodné pro různé sociální vědy od sociologie a psychologie po historii a pedagogiku.

Tematicky je tato publikace poměrně komplexní, neboť neukazuje jednotlivé aspekty kvalitativního výzkumu a jeho fáze jen z hlediska jedné perspektivy, ale předkládá čtenáři/ce mnoho různých odlišných přístupů, metod sběru dat a jejich analýzy, přičemž neopomíná upozornit ani na jejich výhody a nevýhody, takže si každý výzkumník/ice může vybrat tu, jež jemu/jí i studovanému tématu vyhovuje nejlépe.

V úvodu knihy jsou kvalitativní metody zasazeny do širšího kontextu obecné metodologie vědy. Čtenář/ka se dozvídá, čím se liší řešení problémů ve vědě a ve všedním ži-

votě, jaké jsou fáze výzkumného procesu, s jakými typy a funkcemi výzkumu se může setkat, co je to teorie a jaká jsou kritéria dobrého výzkumu.

V následující kapitole jsou představeny rozdíly mezi kvalitativními a kvantitativními metodami, a to zejména v otázkách výzkumné strategie a využití teorie, charakteru dat, platnosti výsledků a celkového zaměření výzkumu nebo vztahu výzkumníka k subjektu a k situaci, kterou zkoumá. Je tu pojednáno také o silných a slabých stránkách obou typů výzkumu a možnosti je kombinovat.

Následuje kapitola, v níž se autor stručně zabývá zdroji, z nichž kvalitativní výzkum vychází. Kromě historie kvalitativního výzkumu, a to včetně jeho vývoje v České republice, je tu představena také kritika kvantitativního výzkumu a pozitivistické vědy. Gros kapitoly tvoří stručné informace o filozofických teoriích, jež kvalitativní výzkum ovlivnily. Jsou tu uvedeny teoretické směry, jako jsou například hermeneutika, fenomenologie, symbolický interakcionismus či etnometodologie, které se obvykle s kvalitativními metodami spojují, ale navíc i v kvalitativních metodách méně obvyklý americký pragmatismus a subtilní či kritický realismus.

Ve čtvrté kapitole se už autor přesouvá k samotnému výzkumnému procesu, který začíná zvolením některého z možných přístupů k výzkumu. Poměrně stručně zde představuje několik základních přístupů: případovou studii zabývající se jedním případem do velké hloubky, etnografický přístup zaměřený na studium kultury skupiny lidí, biografický výzkum vycházející z historie života jednotlivců, fenomenologický výzkum soustřeďující se zejména na porozumění zkušenostem, zakotvenou teorii vedoucí k návrhu substantivní teorie a další. Oproti jiným metodologickým publikacím zde zmiňuje navíc také historický výzkum.

Pátá kapitola pojednává o přípravě plánu výzkumu a jeho struktuře, o etických otázkách výzkumu a především o výběru vzorku.

Na plán výzkumu navazují konkrétní metody sběru dat, mezi nimiž je podrobněji popsáno zúčastněné a nezúčastněné pozorování, využití různých druhů dokumentů a rozhovory, od strukturovaných po narativní a od individuálních po skupinové. Tato kapitola také přináší stručné rady, jichž by se měl/a výzkumník/ice při sběru dat držet. K nim patří například, jak vstupovat do terénu, jak navazovat kontakty, jak vést rozhovor, jak zaznamenávat data apod.

Získaná data je zapotřebí připravit pro další zpracování. O různých způsobech, jak k tomu přistupovat, se čtenář/ka dozvídá v další kapitole. Ta popisuje postup transkripce, její typy a pravidla, navrhování kategoriálních systémů pro kódování, grafické znázorňování dat a rámcovou analýzu sloužící k organizaci dat.

Důležitou část knihy tvoří kapitola o metodách analýzy kvalitativních dat, jež si výzkumník/ice vybírá v závislosti na použitém přístupu k výzkumu. Zde je popsáno, jak se data rozdělují do jednotlivých segmentů, jak se kódují, třídí a porovnávají, jak se mezi nimi hledají vztahy, jak se celkově organizují a redukují, aby z nich bylo možné sestavit smysluplnou výzkumnou zprávu, jejíž koncepce a hodnocení kvality jsou představeny v samostatných kapitolách.

V deváté kapitole přináší publikace nové a v českém prostředí dosud málo známé informace o smíšeném výzkumu, tj. o kombinaci kvalitativních a kvantitativních metod, v němž se mohou silné a slabé stránky obou typů výzkumu navzájem vyvažovat a jejich výsledky doplňovat či potvrzovat.

V desáté kapitole se autor zabývá metodami evaluace, která je jednou z možných aplikací kvalitativního výzkumu. V této kapitole jsou představeny různé modely a formy evaluačního výzkumu, jehož potřeba v ČR vzrostla zejména s hodnocením programů a projektů financovaných ze zdrojů EU.

Nakonec se autor věnuje problematice sekundární analýzy dat a syntézy vědeckých poznatků v kvalitativním a smíšeném výzkumu.

mu a popisuje, jakým způsobem je možné systematicky zpracovávat již sebraná data z různých zdrojů a jak vytvořit systematické přehledy výsledků různých studií z určité oblasti.

Úplně na závěr je čtenář/ka zběžně seznámen/a s některými informačními technologiemi, které mu/jí mohou ulehčit organizaci a analýzu kvalitativních dat, a získá odkazy na mnoho dalších zdrojů informací o kvalitativním výzkumu pro případ hlubšího zájmu o tuto metodologii.

Celkově je publikace pojata především jako věcný a (pokud možno) objektivní přehled, který má zájemci o kvalitativní výzkum poskytnout potřebné informace o různých metodách a základních postupech výzkumu. K tomu přispívá také množství tabulek, grafů či obrázků, jež názorně shrnují, co bylo řečeno v textu, a zvyšují jeho přehlednost. Autor vychází z mnoha zdrojů, které třídí, srovnává a diskutuje. Stručně shrnuje charakteristiky různých metod, jejich výhody a nevýhody, porovnává je s jinými a ukazuje základní postup jejich použití. Text je proto charakteristický velkým množstvím výřků a někdy působí poněkud schematicky. To je částečně vyváжено příklady z různých výzkumů, které jsou jasnou ukázkou aplikace jednotlivých metod. Čtenář/ka se v nich navíc seznámí s některými klasickými výzkumy provedenými pomocí kvalitativních metod, jako je například výzkum Znanieckeho a Thomase Polský rolník v Evropě a Americe, studie Chlapci v bílém od Beckera a kol. a mnoho dalších z oblasti pedagogiky, sportu, medicíny apod.

Kvůli širokému záběru a snaze představit různé metody a aspekty kvalitativního výzkumu není většina témat rozvedena příliš do hloubky, a proto publikace působí spíše jako nabídka různých alternativ, z nichž si každý může vybrat tu, jež mu vyhovuje nejvíce, a prostudovat si ji podrobněji v další, specifitější zaměřené literatuře. Na rozdíl od Silvermanovy knihy „Ako robiť kvalitativný výskum“, která vyšla ve stejném roce ve slovenském překladu, se kniha nejeví jako pří-

liš vhodná coby návod, který by výzkumníka/ici provedl celým procesem výzkumu. Chybí v ní totiž větší provázanost mezi jednotlivými fázemi výzkumu, rozsáhlejší diskuse praktických problémů, jež se při výzkumu řeší, nebo například rady týkající se toho, jak si definovat téma a výzkumnou otázku, zda je možné v kvalitativním výzkumu zobecňovat, jak kombinovat více metod sběru dat (např. pozorování s rozhovory apod.), jakým způsobem použít teorii apod. Její deskriptivní charakter a přísné logická struktura působí ve srovnání se Silvermanovou knihou stroze a učebnicově a čtenář/ka si sám/sama musí vybrat a pospojovat informace, jež potřebuje. Přesto, nebo možná právě proto, se zde objevuje více konkrétních a systematicky uspořádaných údajů o jednotlivých metodách, o jejich hlavních charakteristikách, zdrojích, využití apod. Publikace tak může být dobrou pomůckou pro studenty, kteří se s kvalitativním výzkumem teprve seznamují, neboť jim přehledně a poměrně přístupným způsobem odkrývá pohled do mnoha zákoutí kvalitativních metod. Zároveň ji využijí i zkušenější výzkumníci, kteří díky ní mohou získat ucelený přehled různých metod a přístupů kvalitativního výzkumu, a navíc v ní objeví i některá témata, jež se v jiných publikacích o kvalitativním výzkumu příliš nevyskytují, jako je například problematika smíšeného výzkumu či evaluace.

Kateřina Danielová

Jiří Musil, Ivo Bayer, Hynek Jeřábek, Petr Mareš, Libor Prudký, Markéta Sedláčková, Tomáš Sirovátka, Jiří Šafr:
Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii
Praha, FSV UK CESES 2004, 82 s.

Badatelskou prioritou Centra pro sociální a ekonomické strategie (CESES) je výzkum problematiky sociální soudržnosti. Jedním z pilotních výstupů tohoto projektu je sborník „Pojetí sociální soudržnosti v soudobé

sociologii a politologii" (82 stran). Jsou zde obsaženy příspěvky Jiřího Musila, Jiřího Šafra a Markéty Sedláčkové, Ivo Bayera, Libora Prudkého, Petra Mareše a Tomáše Sirovátky i Hynka Jeřábka.

Studie je uvedena článkem Jiřího Musila: „Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika“. Autor rozlišuje tři roviny analýzy problému sociální soudržnosti – mikro-, meso- a makro-dimenzi. Dále rozlišuje pět dimenzí sociální soudržnosti: 1. sociálně strukturální dimenzi, 2. institucionální dimenzi, 3. kulturní a symbolickou dimenzi, 4. dimenzi identit a 5. dimenzi aktivit (s. 10). Celá typologie se ale zdá být poněkud nahodilá a není jasné, na základě jakých kritérií autor zvolil zrovna těchto pět dimenzí. Z definic uváděných autorem není srozumitelné, v čem se odlišuje sociálně strukturální od institucionální dimenze. Dále není jasné, jaký je vztah dimenze akční (český překlad anglického *action* je ale jednání, nikoli akce), která se podle Musila týká „voleb jednotlivých aktérů v dané komunitě, či společnosti, tj. například rozsahu participace v kolektivních akcích, aktivit v různých typech sdružení, rozsahu sociální interakce a kontaktů obecně“ (s. 10), a sociálně strukturální dimenze, která mimo jiné zahrnuje „mechanismy sociální inkluze a exkluze, příležitosti k přístupu do různých typů sociálního prostředí“ (ibid.).

Definice jednotlivých dimenzí jsou vůbec podány velmi vágně, a čtenář proto nepochopí, v čem je rozdíl mezi Musilovou definicí kulturní a symbolické dimenze, která „zahrnuje míru toho, jak jsou chápány a zastávány víry, hodnoty a normy chování, jak jsou internalizovány (sic!) pospolitostní symboly, umělecké symboly a jazyk“ (ibid.), a úrovní identit, neboť pojem internalizace se velmi úzce vztahuje k pojmu identity. Nelze autorovi upřít, že názvy jím uvedených dimenzí obsahují jasný sémantický rozdíl, to však nelze říci o jím uváděných definicích.

Kromě pěti dimenzí a tří úrovní pojmu sociální soudržnosti Musil také rozlišuje šest typů soudržnosti české společnosti:

1. soudržnost založenou na hodnotách tradiční středoevropské společnosti,
2. soudržnost vytvářenou procesy klasické modernizace,
3. soudržnost založenou na zkušenosti obrany, diskriminace a pronásledování v období nacismu a komunismu,
4. soudržnost lidí, kteří se vnitřně ztotožnili s ideologií a realitou komunistického režimu a nepřijali změny po roce 1989,
5. soudržnost nových hospodářských, politických a mediálních elit po roce 1989,
6. soudržnost reflexivní modernity, společnosti vědění, rovnováhy individualismu a společenské zodpovědnosti. (s. 14)

Smyslem Musilovy typologizace je podat výčet historicky vzniklých typů soudržnosti české společnosti. V tomto kontextu Musil uvádí poněkud sporný výrok, že „míra různorodosti, kterou se v tomto ohledu vyznačuje česká společnost, je pravděpodobně z evropského hlediska nadprůměrně vysoká“ (s. 13). Toto tvrzení není náležitě doloženo a je možné ho považovat za problematické s ohledem na obecně přijímaný názor o vysoké míře kulturní homogenity české společnosti.

V kapitole „Soudržnost, integrace a solidarita“ se Musil pokouší o zařazení pojmu soudržnosti do obecného pojmového rámce. Zde se dopouští poněkud nepřesné interpretace Niklase Luhmanna a Talcotta Parsonse, když tvrdí:

„Německý sociolog Niklas Luhmann modifikoval Durkheimovy úvahy zdůrazňováním toho, že integrace moderních společností není založena na diferenciaci rolí a na hierarchii, nýbrž na funkční diferenciaci jednotlivých subsystémů společnosti. V podstatě tím vyjádřil stanovisko podobné tomu, které před ním formulovala americká funkcionalistická škola pod vedením Talcotta Parsonse.“ (s. 9)

Podle mého názoru je uvedená interpretace sporná. Domnívám se totiž, že ve funkcionalistické teorii proti sobě nelze klást diferenciaci rolí a funkční diferenciaci jednotli-

vých subsystémů společnosti, neboť například diferencovaný politický subsystém společnosti předpokládá sadu politických rolí, protože subsystémy společnosti se neskládají z aktérů, nýbrž z rolí. Součástí politického systému nejsou osobnosti lidí ve všech aspektech jejich vlastní existence, ale role, které tyto osobnosti hrají.

Bezesporu nej kvalitnější součástí sborníku je stať „Koncepty a indikátory sociální koheze – východiska empirických výzkumů“ Jiřího Šafra a Markéty Sedláčkové. První rovinu představuje problematika vytváření a udržování sociálního řádu (s. 18), rovinu druhou pak charakteristiky společností a skupin jak na makrosociální, tak na mikrosociální úrovni.

Autoři rozlišují tři typy teorií sociálního řádu: utilitaristickou, konsensuální a konfliktualistickou linii. V oblasti výzkumu sociální koheze hovoří o problematice mikrosociologie, biosociologie a analýze koheze liberálně demokratických režimů.

Dále se autoři pokoušejí o definici pojmu koheze. Vycházejí z intuice, že společnost je kohezivní, pokud „drží pohromadě“ (s. 20). Zmiňují Morenovu definici sociální koheze jako sil, „které udržují jedince uvnitř skupin, ve kterých se nacházejí“ (s. 20). Dále citují definici kanadské komise zabývající se problematikou sociální koheze v Kanadě. Sociální koheze představuje „pokračující proces rozvoje společenských navzájem sdílených hodnot, společných výzev a příležitostí v Kanadě, založený na vědomí důvěry, víry a vzájemnosti mezi všemi Kanadany“ (s. 20).

Následuje výčet dimenzí sociální koheze. Rozlišují: 1. společné hodnoty a občanskou kulturu; 2. sociální řád a sociální kontrolu; 3. sociální solidaritu a snižování majetkových rozdílů; 4. sociální síť a sociální kapitál a 5. lokální sounáležitost a identitu. Dále se autoři věnují problematice operacionalizace pojmu sociální koheze a sociálnímu kapitálu jako dimenzi sociální koheze.

Ivo Bayer v následujícím příspěvku popisuje „Sociální soudržnost z pohledu ně-

mecké sociologie“. Autor míní, že „neexistuje žádné specificky německé pojetí sociální soudržnosti, které by německou sociologii vymezovalo vůči sociologiím jiných zemí.“ (s. 36) Ivo Bayer konstatuje, že problém sociální soudržnosti není prakticky nikde pojednáván jako centrální téma, a proto pouze klasifikuje přístupy a badatelská témata, která s problematikou sociální soudržnosti těsně souvisí. Jmenuje zde 1. problematiku sociálního kapitálu; 2. tradiční německou debatu o vztahu pojmů pospolitosti a společnosti; 3. debaty navazující na Tocquevillovo pojetí demokracie (zde ale neodkazuje na žádného německého autora, pouze na Almonda a Verbou, jejichž knihu z roku 1963 chybně nazývá „Civic society“ (viz s. 42) a nikoli: „Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations“ – chybný název je ale uveden pouze v textu, v seznamu literatury je uveden správný název) a 4. teorie komplementarity občanské společnosti, ekonomiky a státu.

Dále klasifikuje jednotlivé diskurzy problematiky sociální soudržnosti, kde rozlišuje: 1. diskurz v rámci sociologických teorií moderny; 2. diskurz v rámci občanské společnosti a občanství; 3. diskurz v rámci sociálního státu.

S politováním je třeba konstatovat, že autor nezmiňuje tradici německého neofunkcionalismu, představovanou autory, jako je Richard Münch, Bernard Giesen a Jens Jetzkowitz, pro které představuje problém integrace (a tedy i soudržnosti) moderních společností centrální téma jejich bádání. (Komplexní teorii integrace moderních společností podal Richard Münch ve stati: „Elemente einer Theorie der Integration moderner Gesellschaften. Eine Bestandsaufnahme“ z knihy Richard Münch. *Globale Dynamik, lokale Lebenswelten. Der schwierige Weg in die Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1998. s. 27–67.) Je paradoxní, že v seznamu literatury článku o německé sociologii je citován Almond s Verbou, Bourdieu a Fukuyama, ale zato chybí například takový Armin Nassehi nebo Uta Gerhardt, u Luhmanna je citována pouze jedna kniha.

Dále následuje příspěvek Libora Prudkého „Sociální soudržnost – konceptuální schéma.“ Pojem sociální soudržnosti má podle Prudkého čtyři aspekty: A – obsah pojmu sociální soudržnosti; B – postupy vzniku vývoje a změn sociální soudržnosti; C – nástroje vzniku, vývoje a změn sociální soudržnosti; D – důsledky (funkce) sociální soudržnosti.

Celkově se nelze ubránit dojmu, že Prudkého konceptualizace je projevem myšlenkového brainstormingu, který nenavazuje na světové debaty o problematice sociální integrace a koheze, což je vidět již z toho, že vůbec necituje literaturu.

Sborník je uzavřen články Petra Mareše s Tomášem Sirovátkou „Sociální exkluze“ a Hynka Jeřábka „Sociální soudržnost, solidarita a péče o staré lidi v rodinách“.

Celý sborník lze hodnotit jako sice ambiciózní, ale nedotažený pokus podat teorii sociální soudržnosti. Tento pojem konstruuje převážná většina autorů intuitivně, bez návaznosti na světové debaty věnované například rozlišení sociální a systémové integrace, které je sice v článku Jiřího Musila zmíněno, ale pouze okrajově, Lockwoodovy myšlenky jsou interpretovány poněkud nepřesně a nejsou zmíněny odlišné konceptualizace sociální a systémové integrace u autorů, jako jsou Jürgen Habermas a Anthony Giddens. (Přehled těchto koncepcí podává Mouzelis Nikos. „Social and System Integration: Lockwood, Habermas, Giddens.“ *Sociology*, 1997 31 (1): 111–119.) V práci není uveden žádný odkaz na standardní systematizaci pojmu sociální integrace od Richarda Müncha (Richard Münch. „Social integration.“ Pp. 7591–7596 in Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (eds.). *International Encyclopaedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier 2001).

Za nikoli nepodstatnou vadu sborníku „Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii“ pokládám skutečnost, že název sborníku je zavádějící, neboť politologické teorie jsou v něm zmíněny pouze marginálně. Doporučoval bych například větší pozornost dílu norského politického sociolo-

ga Steina Rokkana (posmrtný výbor z díla – Peter Flora (ed.). *State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford: Oxford University Press 1999.) nebo analýze pojmu politické komunity v díle Davida Eastona (kapitoly 11, 12 a 15 v knize *A System Analysis of Political Life*. New York, London, Sydney: John Willey and Sons Inc. 1965.).

Marek Německý

Martin Fafejta: *Úvod do sociologie pohlaví a sexuality*

Věrovany, Jan Piszkiwicz 2004, 160 s.

Odborných publikací, zameraných na témy sexualit a genderov je už na Slovensku a v Českej republike viacero. Predložená kniha prináša podľa autora sociologický pohľad na sexualitu a je zameraná i na problematiku pohlavia a genderu. Autor upriamuje svoju pozornosť na širší sociálny a kultúrny kontext, čím podnecuje diskurz aj o takých aspektoch, ktoré nie sú trvalou oblasťou verejného záujmu. Zoznamuje čitateľa a čitateľku so základnými pojmami a uvádza ich do niekoľkých vybraných tém, súvisiacich predovšetkým so sociálno-konstruktivistickým prístupom k sexualitám a genderom.

Autor, Mgr. Martin Fafejta, Ph.D., ktorý zložil štátne skúšky na Katedre sociológie a andragogiky na Univerzite v Olomouci, sa na zadnom obale knihy sympaticky predstavuje a stručne popisuje nielen svoj profesionálny životopis, ale uvádza aj niektoré svoje záujmy a iné zamestnania, nesúvisiace s vyštudovaným odborom. Takýto akcent je charakteristický aj pre celú jeho publikáciu. Kniha o sexualite a rodovosti by nepochybne mohla byť písaná náročnejším odbornejším štýlom – dištancovaným, chladným, zdržanlivým a suverénnym. Považujem však za potrebné oceniť, že si autor vybral iný spôsob oznamovania informácií. Pomerne jednoducho a prehľadne približuje témy ako sociálny konstruktivizmus, postupy produkovania pravdy o sexe podľa M. Foucaulta, transgen-

der a mnohé ďalšie, pričom im ale súčasne ponecháva odborný ráz. Takto popisuje mnohé teórie a teoretické východiská, resp. texty, čitateľným a zrozumiteľným jazykom, čím nemytologizuje odborné poznatky, ale ich posúva všetkým ľuďom a neuzatvára len vo vedeckom svete.

Text knihy je štruktúrovaný do 15 kapitol, ktoré sú zamerané na témy ako napríklad:

- sociálny konštruktivizmus,
- pohlavie a gender,
- intersexualita,
- transgender,
- heterosexuálny vzťah,
- homosexualita,
- sociológia sexuality,
- sexualita a moderná forma moci,
- reprodukčná sexualita,
- sociálne konštrukcie sexuality,
- autosexualita,
- detská sexualita, atď.

Na začiatku úvodnej kapitoly sa môže- me dočítať, že i fyziologické procesy môžu byť vyvolané sociálne-náboženskými, morálnymi či hygienickými predstavami. Autor v nej ďalej stručne načrtáva jednotlivé témy, ktoré sú v knihe rozpracované.

Druhá kapitola je venovaná základným pojmom a postulátom sociálneho konštruktivizmu. Pojednáva o socializácii, inštitúciách a okrajovo aj o jazyku. Vychádzajúc z Berge- ra a Luckmanna je naznačené, že práve sexualita bola jednou z prvých inštitucionalizovaných súčastí sociálneho života.

V kapitole „Prírodné a sociálne“ je zdô- razňované, že nejde o stret typu „kultúra ver- zus príroda“, ale kultúrne a prirodzené, so- ciálne a biologické tvoria jeden celok a sú ne- oddeliteľné, zároveň sú však v určitej per- spektíve oddeliteľné. Tieto kategórie nemu- sia byť podľa autora striktne odlišné, ale môže dochádzať k vzájomnému ovplyvňova- niu, dokonca posilňovaniu. Potom je ťažké určiť, či je správanie primárne určené sociál- ne alebo biologicky, čo demonštruje okrem iného na príklade vzdelania, kde dlho plati-

lo, že vzdelanie odporuje ženskej prirodze- nosti.

„Pohlavie a gender“ tvorí ďalšiu kapito- lu, kde sú tieto základné kategórie vymedze- né a analyzované je aj vzťah medzi nimi. Au- tor poukazuje na význam socializácie a so- ciálne sankcionovanie pri narušení rodových stereotypov. Naznačuje úlohu jazyka a pre- zentuje príklady slovníkového (spisovného českého) vysvetlenia termínov muža a ženy. Uvádza, že gender ako sociálny konštrukt po- hľavia možno meniť. Deti sú však vychováva- né len v jednom z dvoch genderov: mužskom alebo ženskom. Naša spoločnosť neodlišuje medzi pohlavím a genderom a autorom je vy- svetľované, že v reálnom živote nerozlišuje- me podľa pohlavia, ale podľa genderu.

Nasledujúce dve kapitoly sú zamerané na problematiku intersexuality a transgen- der. Je v nich tematizovaná konštrukcia spo- ločnosti ako dvojpoľavnej, čo je ešte bližšie špecifikované aj v siedmej kapitole o dvoj- pohlavnosti a podrobnejšie sú predstavova- né teórie spochybňujúce tézu dvoch pohlaví. Uvádzané sú príklady mnohých kultúr, kde intersexuálna identita existuje, ako aj príkla- dy transgenderov medzi slávnymi osobno- sťami či postavami. Autor sa vyjadruje nie- len k problémom, ktoré súvisia so zmenou genderu, ale aj k tým, ktoré vyplývajú zo sa- motného sociálneho statusu transgenderov a intersexuálov v našej spoločnosti v prepo- jení s rozrušovaním a nenaplnením sociál- nych očakávaní, ktoré sú spájané s ich biolo- gickým pohlavím. Avšak je potrebné v tejto súvislosti upozorniť na to, že sám autor po- važuje témy ako intersexualita a transgender za exkluzívne, ktoré na prvý pohľad do úvo- du nepatria.

Heterosexuálny vzťah ako jedna z domi- nantných inštitúcií našej spoločnosti je pred- stavená v ďalšej kapitole, na ktorú následne nadväzuje problematika homosexuality. Au- tor ponúka, okrem historickej perspektívy spolu s náčrtom vývinu až do súčasnosti, nie- len euro-americké ponímania homosexuality, ale aj prístupy k homosexualite v iných kul- túrnych priestoroch.

Vzhľadom k tomu, aký priestor je vyhradený témam intersexualita, transgender a homosexualita, je až zarážajúce, že o queer sa autor zmieňuje len jedenkrát, a to v súvislosti so stratégiou gejov, ktorí výraz queer postupne zbavili negatívneho nádychu. Pričom práve tento pojem umožňuje ľuďom s neheterosexuálnou identitou (nielen gejom, ale aj lesbám, bisexuálom a bisexuálkam atď.) inú prax označovania, resp. budovania identít.

Desiata kapitola, nazvaná „Sociológia sexuality“, nás zoznamuje s mikrosociologickou a makrosociologickou analýzou sexualit a predstavuje teóriu sexuálnych scenárov J. Gagnona a W. Simona z roku 1973 ako príklad mikrosociologického pohľadu na sexualitu. Sú prezentované niektoré diferencie medzi homosexuálnymi a heterosexuálnymi scenármi a je vysvetľované, ako sú súkromné medzilidské interakcie určované širšími sociálnymi hodnotami.

Jedenásta a trinásta kapitola sú postavené na Foucaultových myšlienkach z diel „Dejiny sexuality“. Jednak sú rozoberané otázky sexualit a moci a jednak sú vykreslené historicky významné postupy produkovania pravdy o sexualite. Naša civilizácia praktizuje scientia sexualis, kým pre sexualitu kultúr východnej Ázie, arabsko-muslimskej a pod. M. Foucault používa termín *ars erotica*.

Prístup S. Freuda, ako aj rôzne iné teoretické koncepty súvisiace, resp. zamerané na oblasť „pasívna žena a aktívny muž“ sú predkladané v kapitole „Muž ako (sexuálny) subjekt, žena ako (sexuálny) objekt“. Je naznačené, že model sexuálne aktívneho muža a pasívnej ženy je v našej kultúre veľmi silný a preniká aj do mnohých predstáv, ako je napr. pornografia alebo do sociálnej konštrukcie znásilnenia.

Autor sa nevyhýba ani témam ako detská sexualita a autosexualita. Poukazuje na to, že aj demonizácia detskej sexualit je sociálne konštruovaná, rovnako ako strach pred kontaktom detí so sexom. Prezentuje tézu o škodlivosti autosexuality v historickej perspektíve a zdôrazňuje, že i v súčasnosti ide o sexuálnu skúsenosť, ktorú má prevažná väčšina

z nás, ale skoro nikto o nej nehovorí. Podľa slov autora, „... ,onanisti' sú najpotlačovanejšou sexuálnou väčšinou súčasnosti“ (s. 139). Nakoniec sa autor zamýšľa nad súvislosťami autosexualizmu a workoholizmu a kladie si otázku: „Že by bol workoholik onanistom 21. storočia?“ (s. 148).

Čo hovorí autor na záver? Upozorňuje, že by sa k mnohým témam dalo povedať viac a že mnohé oblasti boli opomenuté – prostitúcia, pornografia, súčasná školská sexuálna výchova a iné. S tým možno skutočne súhlasiť. Navyše sa ako veľmi prekvapujúce javí, že napríklad kategória gender je jasne vymedzená, kým takýto priestor nie je vyhradený pre sexualitu, pričom práve i definície sexualit odrážajú sociálne, politické a ostatné podmienky, v ktorých boli vytvorené. Autor sa teda nevysporiada s vymedzením sexualit a taktiež nereflektuje súvzťažnosť, resp. rozlíšenie kategórií rodovosti a sexualit, ktoré by bolo adekvátne vzhľadom k zvolenej optike nazerania na predmetnú problematiku analyzovať a dekonštruovať.

Celkovo za prínos diela možno pokladať to, že autor načrtáva, ako mnohé z toho, čo je považované za prirodzené, príp. vrodené či determinované biologicky, je vlastne konštruované sociálne. Naznačuje, že neexistuje uniformná mužskosť alebo ženskosť, čo dokladá aj pomocou konštrukcií mužskosti a ženskosti, ako i sexualit, v iných kultúrach a ponúka pri mnohých témach (napr. autosexualita a pod.) aj historický exkurz. Takéto príklady umožňujú ilustrovať, nakoľko sú sexualita a gender konštruované tradíciou, kultúrou a spoločnosťou.

Postoj autora k tomu, do akej miery je svet sociálne konštruovaný, je podľa jeho slov „umiernene radikálny“, čo viedlo v celom texte k určitým napätiam, napr. v témach prírodné a/alebo sociálne a pod. Bolo by taktiež žiadúce korektnšie používať pojmy konštruktivizmu a sociálny konštruktivizmus, ktoré sú často stotožňované. Navyše, ako sám autor uvádza, sociálny konštruktivizmus nie je špeciálnym smerom v rámci sociológie, avšak je často v texte v tomto

význame používaný a autor občas používa tiež termíny sociológia a sociálny konštruktivizmus ako synonymá.

Problematika sexualít a genderov nie je len doménou sociológie, ale skúmajú ich aj mnohé iné vedné disciplíny a smery, vrátane psychológie, filozofie, pedagogiky atď. Napriek tomu, že autor je zameraním sociológ a jeho kniha má ambíciu sa orientovať práve na takúto perspektívu nazerania, domnievam sa, že práve interdisciplinárna povaha tejto témy mohla byť jedným z východísk autorovej práce. Avšak samotný autor uzatvára tieto témy do oblasti sociológie, pričom ale, na strane druhej, vychádza aj z niektorých psychologických, filozofických a iných prameňov.

Prezentovaný názor autora, akú obrovskú úlohu v konštrukcii sociálnej reality hrá jazyk a ako sú v ňom zakotvené rodové nerovnosti, sa bohužiaľ neodráža v jeho jazyku, ktorý používa v knihe, nakoľko nedodržiava spôsob korektného, nesexistického písania. Už na obale diela sa dočítame, že autor vykonával zamestnanie „upratovačky“. Povolanie upratovačky je tak spájané so ženským rodom, čo odráža tradičné nižšie hodnotenie ženskej roly a nerovný status mužov a žien v zamestnaní. Práve podobné vyjadrenia v jazyku ukotvujú nerovný status mužov a žien a posilňujú mocenskú asymetriu medzi mužmi a ženami. Autor často volí také výrazové prostriedky, ktorými potvrdzuje a fixuje rodové stereotypy. Vo vyjadreniach nezohľadňuje rod a jeho jazyk je zbytočne maskulinovaný používaním tzv. neutrálneho maskulína.

Napriek výhradám, vďaka prístupnému jazyku dielo ponúka odborné poznatky aj širšej verejnosti a nabáda k zamysleniu sa nad mnohými sociálnymi konštrukciami sexualít a genderov. Tematizuje mnohorakosť a rozmanitosť ľudských sexualít, čím stimuluje diskurz o rôznych formách ľudských sexualít.

Dagmar Marková

Marek Hrubec (ed.): Globální spravedlnost a demokracie

Praha, Filosofia 2005, 355 s.

Problémy globalizace tvoří jeden z hlavních předmětů zájmů v soudobých sociálních vědách. Česká republika v tomto ohledu nezaostává za zahraničím a může se pochlubit i vydáváním a překlady některých významných publikací věnovaných dané problematice – za všechny jmenujme například Baumanovu „Globalizaci“ a Giddensův „Unikající svět“. Tyto práce se však věnují danému tématu především na deskriptivní či empirické rovině a nekladou příliš důraz na normativní koncepcce globalizace a potažmo na její vztáženost k otázkám spravedlnosti a demokracie. Tuto mezeru nyní zaplňuje sborník multidisciplinárních textů pocházející od kolektivu významných zahraničních a českých akademiků, kteří se scházejí na dvou pražských každoročních konferencích: na květnové konferenci „Philosophy and Social Sciences“ s účastí zahraničních hostů a na listopadové konferenci „Filosofie a sociální vědy“ pouze s českou účastí.

Editorem knihy je Marek Hrubec z Akademie věd ČR. Patnáct článků publikace je rozděleno do dvou sekcí. Podívejme se nejprve na první sekci, věnovanou tématu „Spravedlnost a demokracie v době globalizace“. Jason D. Hill (DePaul University v Chicagu) se v ní zabývá otázkou paternalismu. Ačkoliv se většina autorů staví k paternalismu s nedůvěrou a vnímá jej jako princip, který jedná s osobami jako prostředky a nikoliv účely o sobě, Jason Hill ho v určité podobě obhajuje. Zastává se jej tehdy, když je spjat s určitým typem motivů, které slouží morálnímu účelu – morálnímu vedení. Autor navíc paternalismus spojuje s kosmopolitní demokracií, v níž jsou vztahy k vlastním občanům záležitostí světového společenství. Kosmopolitní demokracie musí být podle Hilla paternalistická, protože zpochybňuje ideu a základy suverenity a zahrnuje lidská práva pod ochranu celosvětově platné jurisdikce.

María Pía Lara (Universidad Autónoma Metropolitana, Ciudad de México) ve svém

textu klade naproti tomu důraz na posílení globální spravedlnosti a globální demokracie jako nástroje uspořádání neduhů ekonomické globalizace.

Ondřej Císař (Masarykova univerzita v Brně) ve své práci odmítá dichotomické pojetí globalizace, které proti sobě staví trh a stát, přičemž prvý se neustále a čím dál silněji vymaňuje z kontroly druhého a podřizuje ho své logice. Tento popis přehlíží, že globalizace je také proces politický a součástí globálních struktur se stávají nejen trhy a korporace, ale i politika a státy. Autor se proto odmítavě staví ke koncepci kosmopolitní demokracie. V jeho pojetí je současná globální politika pole otevřené konfliktům na několika úrovních a skládá se z mnoha aktérů, kteří bojují o podobu globálních norem. Tato situace tak svou otevřeností a možnostmi dává větší šanci reprezentovat jednou i zájmy aktérů, kteří zde dnes ještě nejsou přítomni, než by tomu bylo v případě kosmopolitní demokracie, která stejně jako každý univerzalistický projekt potřebuje ke svému ustavení „vnějšek“, tj. vyloučení cizinců.

Tatiana Machalová (Masarykova univerzita v Brně) se ve své studii „Současný rasismus. Selhání demokracie v době globalizace?“ inspiruje Foucaultem a zkoumá fungování rasismu v podmínkách globalizace moderní společnosti.

Josef Velek (Akademie věd ČR) ve svém příspěvku „John Rawls a utopie věčného míru. K legitimitě demokracie a globální spravedlnosti“ velmi podrobně rozebírá Rawlsovu koncepci globální spravedlnosti.

Studie Marka Hrubce (Akademie věd ČR) „Mezinárodní versus globální spravedlnost. Polemika mezi nacionalisty a kosmopolity“ je razantní obhajobou sociální a kulturní dimenze globální spravedlnosti (a přihlášením se ke kosmopolitní straně sporu) před pouhou politickou spravedlností, která je charakteristickým způsobem ztělesněna v Rawlsově teorii. Autor nejprve vymezuje dva předměty sporu mezi Rawlsem a kosmopolity. Prvním je otázka subjektů spravedlnosti. Problém

Rawlsovy mezinárodní spravedlnosti spočívá v určení těchto subjektů spravedlnosti, jimiž se v jeho koncepci stávají pouze reprezentanti národů, kteří mají zastupovat národní či státní zájmy a nikoliv jedince. Naopak kosmopolitní spravedlnost se týká nejen celých společenství (zde je podobná Rawlsově teorii), ale také jedinců jakožto světoobčanů. Další oblastí sporu jsou principy, které by měly regulovat vztahy mezi těmito subjekty. Rawlsova teorie mezinárodní spravedlnosti vyžaduje pouze politickou regulaci mezi národy, a nevěnuje pozornost skutečnosti, že obyvatelé mohou zůstávat v silně nerovných podmínkách vzhledem k distributivní dimenzi spravedlnosti. Oproti tomu kosmopolitní teorie spravedlnosti se nespokojuje pouze s politickou dimenzí spravedlnosti a požaduje rovněž dimenzi redistributivní, omezující ekonomické a sociální rozdíly mezi příslušníky různých národů. Rawlsovo zaměření pouze na politickou stránku globální spravedlnosti má podle autora tyto příčiny. Rawls podceňuje negativní dopady ekonomické globalizace a domnívá se, že překážky ekonomické a sociální prosperity leží v politické nespravedlnosti a nikoliv v nespravedlnosti distributivní. Tato představa však vychází z koncepce mezinárodně izolovaných společností, která je v dnešní době neudržitelná. Vlivy globalizace silně pronikají do poměrů v národním rámci. Dále Rawls tvrdí, že kosmopolitní spravedlnost by nemohla být prosazena, protože by se pro ni nenašel souhlas. Zde však opomíjí, že zastánci kosmopolitní spravedlnosti, neohegelovsky inspirovaní, zakotvují ve svých teoriích vzájemné uznání členů pospolitosti, které vytváří dostatečné motivace pro podporu kosmopolitní spravedlnosti a které v Rawlsově liberálně orientované teorii chybí.

Právní expert Petr Salač (European Investment Bank v Lucembursku) v článku „Globalizační tendence v současném právu. Příklad existence tzv. lex mercatoria“ ukazuje, jakým způsobem procesy globalizace ovlivňují současný právní řád založený na státní suverenitě a izolovanosti národních právních řádů. Jejich působením se v součas-

ném právu projevují tyto tendence: 1) „Spon-tánní“ akceptování cizího práva – tento trend je založen především na akceptaci římsko-právní tradice a šíření anglického práva. Vliv tohoto procesu lze sledovat hluboko do minulosti, kdy měly bývalé koloniální velmoci politický vliv. Zároveň však docházelo i k dobrovolnému přebírání prvků z jiných právních řádů – jako příklady nám mohou sloužit inspirace německým právem v Řecku či švýcarským v Turecku. 2) Internacionalizace (globalizace) práva cestou mezinárodního práva veřejného, např. Vídeňská úmluva o mezinárodní koupi zboží, Dohoda o obchodní organizaci apod. Mezinárodní smlouvy tohoto druhu jsou závazné jen mezi státy, které je ratifikovaly, ale i v této oblasti se prosazuje univerzalismus, vycházející z toho, že určitá úprava v mezinárodním právu veřejném se použije bez ohledu na to, zda k němu nějaké státy přistoupí. 3) Zvláštní formy internacionalizace jsou založeny na regionálních seskupeních, které pro svoji organizaci stanovují zvláštní předpoklady právního charakteru. Patří sem například dohoda NAFTA a především Evropská unie. V těchto případech jde o globalizaci práva „shora“. 4) Poslední a nejpodstatnější je tzv. globalizace práva „zdola“, jejímž projevem je tzv. lex mercatoria (mezinárodní globalizované právo) existující nezávisle na národních právních řádech a právu mezinárodním, jež je založeno na smluvní volnosti mezi subjekty v soukromoprávních vztazích v mezinárodním obchodě.

Oproti předchozím odborným příspěvkům má zamyšlení nad globalizací v kontextu protestů proti zasedání MMF a SB v Praze v roce 2000 formu eseje. Termín „globalizace“ je v interpretaci autora tohoto článku, Stanislava Komárka (Univerzita Karlova v Praze), strašák, nahrazující starší pojem „imperialismus“. Komárek dodává, že ke globalizaci v dnešním světě bezesporu dochází, nicméně není to jev nový, existuje již několik tisíc let – což dokládají dnes běžné plodiny střední Evropy (brambory, pšenice, mouka), které v Evropě nemají svůj původ. Také odpůrců globalizace bylo v minulosti mnoho – za pří-

klad vezměme Komenského kritiku „nadměrného kvalitování v obchodu“ v *Labyrintu světa a ráji srdce*. Podle Komárka jsou světové organizace jakožto symboly globalizace vhodným objektem protestu pro svoji „sakračnost“, obřadnost a ambivalentní roli své politiky, ale domnívat se, že mají moc ovládat globální dění, by byl klam. Navíc tím, že demonstranti cestují po celém světě, aby protestovali proti těmto institucím, stávají se nevědomky jejich součástí.

Erazim Kohák (emeritní profesor Boston University, nyní přednáší na Univerzitě Karlově v Praze) si klade za cíl vyjasnit, co označujeme slovy „globalizace“ a „demokracie“. Globalizace nejprve znamená globální kulturní sblížování (tzv. civilizační či kulturní globalizace). Od něj musíme odlišit obchodní globalizaci, která spočívá v celosvětově se rozšiřujícím ekonomickém působení. Tento jev není hodnotově úplně jednoznačný. Mezi rovnými stranami (Baťa a Adidas, Francie a Německo) může vést k prospěšným důsledkům, zatímco mezi nerovnými (USA a Nikaragua, Coca-Cola a místní sodovkárna) může mít zhoubný dopad. V devadesátých letech se prosadilo ještě další pojetí globalizace, a to v podobě absolutně nadřazených nároků globálního obchodního podnikání zdravotním, sociálním a ekologickým zákonům jednotlivých zemí. Tuto formu globalizace Kohák nazývá imperiální. Je tedy přirozené stavět se kladně k prvnímu typu globalizace, být obezřetný k druhému typu a odmítat třetí. Podobně (i když jen ve dvou významech) rozebírá i používání slova „demokracie“. V prvním významu ji chápe jako civilizační postoj, s nímž většina nemůže menšinu jen přehlasovat, ale je hledáno řešení, pomocí něhož by došlo ke konsenzu co největšího segmentu občanů během společného rozhodování. V druhém významu je demokracie pouze legitimizací moci většinovým hlasováním, kdy vládce neusiluje o podporu, nehledá kompromisy a menšina nemá do příštích voleb odvolání.

Druhá sekce je věnována „Globální technokultuře“. Jodi Deanová (Hobart and Wil-

liam Smith Colleges, Geneva, New York) v této sekci ve své studii „Kybersalony a občanská společnost. Přehodnocení veřejné sféry v národní technokultuře“ rozlišuje tři typy salonů – salon jako racionální sféra, salon jako občanské přátelství a kybersalon – a zkoumá je z hlediska interaktivity, subjektivity, médií a dějiště.

Hubertus Buchstein v článku „Argumenty proti on-line volbám“ (Ernst-Moritz-Arndt-Universität v SRN) nejprve uvádí argumenty zastánců elektronického hlasování. Jelikož není vázáno na místo, mohlo by se ho zúčastnit více lidí; umožnilo by komplikovanější volební procedury, které by mohly více zohlednit vůli voličů (např. odevzdávání hlasů kandidátům více stran, širší využití preferenčních hlasů atd.). Dále by posílilo přímou demokracii; zlevnilo a ulehčilo by organizaci voleb, zvýšilo by jejich rychlost a přesnost. Kybernetické hlasování je také považováno za základ rozšíření okruhu uživatelů počítačových technologií. Zároveň by se však podle Buchsteina daly vyjmenovat tři podstatné důvody proti elektronickým volbám. Prvním je problém zaručení tajného hlasování. Při on-line volbách by se hlasování spíše podobalo dnešnímu odevzdání hlasu poštou, které je povoleno pouze v několika zemích (např. SRN), a to ještě za přesně vymezených podmínek. Tento způsob volby zpochybňuje samotný princip tajného hlasování, který hrál v soudobých pojetích demokracie zásadní roli – a ten by neměl být „bezmyšlenkovitě“, bez hluboké, veřejné diskuse, jen z důvodu zavedení nové technologie, odmítnut. Za druhé je velmi složité naplnit technické požadavky elektronického hlasování. Bylo by třeba nejprve zajistit jednoznačnou identifikaci voliče, pak ochránit přenos a nezfalšované seskupení dat (hlasů) a nakonec jejich bezpečné uchování. Dále se stoupenci on-line hlasování musí vyrovnat s námitkou, zda neutrpí kvalita demokracie – uváženého (alespoň v nějaké míře), reflektovaného rozhodování občanů, kterým jejich hlas a názor „stál“ za návštěvu volební místnosti. Nebyla by technickými prostředky zvětšená volební účast jen umělým výtvozem? Po-

sledním problémem elektronického hlasování se jeví přemístění voleb jako politické události z veřejné sféry (volební místnosti) do soukromí. Nezanedbá tato proměna otisk také na našem porozumění demokracii?

Jari I. Niemi (Purdue University v USA) ve svém textu „Demokracie a technologická reforma“ brání Habermasův přístup k technologiím před obviněním z esencialismu v pracích A. Feenbergera. Podle Feenbergera esencialismus tvrdí, že technologie má jen jednu podstatu, a tou je výkonnost, která je odpovědná za hlavní problémy moderní civilizace. Proti této tezi staví myšlenku kritického konstruktivismu, která prosazuje, že technický design není určen nadhistorickou koncepcí účinnosti, ale sociálními zájmy. Habermas je obviňován z přesvědčení, že vědo-technika má jen jednu esenci, již je nadhistorická struktura kognitivně-instrumentální racionality. Niemi však na základě citací z Habermasových textů dokazuje, že kognitivně-instrumentální racionalita nedeterminuje konkrétní typ technického designu, a tudíž v jeho přístupu nic nebrání připuštění vlivu sociálních zájmů.

Další dva příspěvky patří českým autorům. Oleg Suša (Akademie věd ČR) ve svém článku „Informační technologie, globalizace, prostory moci“, jak napovídá už sám název příspěvku, zkoumá vzájemnou propojenost těchto tří faktorů a Jiří Loudín (Akademie věd ČR) ve stati „Technověda a sociální aktéři v globalizující se společnosti vědění“ staví technovědu do kontrastu s občanským řádem a věnuje se otázce identity v době globalizace.

Na samý závěr sborníku sociolog Fuyuki Kurosawa (York University v Torontu) tematizuje velké nebezpečí 21. století spočívající v zaostávání etického a sociálně-politického rámce za rozvojem technovědy.

Tento sborník bezpochyby rozšiřuje obzor myšlení o problémech globalizace a jeho vydání je třeba velmi ocenit. Již dnes se můžeme těšit na jeho (volné) pokračování věnované globální sociální spravedlnosti.

Martin Brabec

Giovanni Sartori: *Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovačci.*

Esej o multietnické společnosti

Praha, Dokořán 2005, 134 s.

V roce 1989 napsal italský politolog Giovanni Sartori ve čtvrtém čísle časopisu *Government and Opposition*: „Svou současnost vnímám jako čas prohlubujícího se rozporu mezi dobrou společností, kterou hledáme, a způsoby a prostředky jejího dosažení.“ Podle něho se tak děje proto, že si utváříme čím dál tím složitější svět, jemuž méně a méně rozumíme a máme ho pod stále menší mentální kontrolou. V roce 2000, tedy po 11 letech, kdy do Evropy dorazilo hned několik migračních vln a kdy krize amerického *melting pot* a četné diskuse ohledně nově se objevující teorie multikulturalismu obnovily debatu o politické teorii, jejímž ústředním motivem je „dobrá společnost“, se Sartori ke své dříve formulované myšlence vrátil. To když v Miláně vydal v roce 2000 knihu, jejíž překlad „Pluralismus, multikulturalismus a přistěhovačci. Esej o multietnické společnosti“ se v roce 2005 objevil také v České republice. V úvodu knihy autor podotýká, že k jejímu sepsání včetně čtyřicetistránkového doplňku ho vedl především problém *sui generis* o emigraci z islámských zemí do západních demokracií. Proto v doplňku knihy čteme o analýze islámského fundamentalismu, jehož aktuálnost potvrdil teroristický útok na Manhattan v září roku 2001. V souvislosti se společenskými a politickými systémy a jejich organizačními principy si nejznámější italský politolog, emeritní profesor politologie na univerzitách ve Florencii a New Yorku, klade v útlé publikaci otázku, do jaké míry může pluralitní společnost přijímat přistěhovance, kteří se neztožňují s jejími organizačními principy, aniž by se sama nerozložila.

Než se analyticky zaměříme na Sartoriho odpovědi na tuto aktuální otázku, k jejímuž rozváznému řešení pomocí *ratia* a nikoli emotivních dojmů vyzývá, ačkoli si je vědom jeho možné nedefinitivnosti, postupujeme podobně jako on a zaměříme pozornost

na pojmosloví z názvu knihy, jemuž jsou věnovány asi dvě třetiny publikace. Kniha pojednává o teorii dobré společnosti, přičemž za dobrou považuje Sartori společnost pluralitní a liberální, tedy otevřenou ve smyslu protikladu otevřené a uzavřené společnosti u Karla Poppera. Míra otevřenosti je těžko měřitelná, a jak správně autor podotýká, záleží na úrovni tolerance jednotlivých zemí, jak se k přistěhovalectví postaví. Jistě by otevřenost neměla vést k sebeustrukci dané společnosti, ať už k její explozi nebo implozi. Otevřená společnost proto není společnost bez hranic, hranice, tedy zákonitosti a organizační principy každé společnosti, jsou důležité, podotýká (a bohužel s ohledem na danou problematiku přistěhovalectví dále neprohlubuje) Sartori. Tím, že je otevřená, umožňuje svým příslušníkům dobrovolně vstupovat do několika sdružení zároveň. Členství nesmí být občanům daného pluralitního společenství vnucováno, a pokud jedinci chtějí vstoupit do více těchto skupin, mají být podle Sartoriho dělicí linie mezi nimi (*cleavages*) „neutralizovány a tlumeny“ (tzv. rozložená loajalita). Největším nebezpečím pro politický systém a sociální smír je podle Sartoriho, když v „uzavřených komunitách, vytyčených splývajícími dělicími liniemi, převládá výbojnost a agresivita“ (princip neublížení – *harm principle*, s. 28).

Sartori se v knize bytostně brání některým domněnkám „multikulturalistů“ (o nichž se mnohdy vyjadřuje velmi nevybíravě) o tom, že multikulturalismus – tedy politika, která podporuje etnické a kulturní odlišnosti – představuje jakési pokračování a prohlubování pluralismu. Naopak se snaží v knize vysvětlit, že představa komplementarity pluralismu a multikulturalismu je chybná a že se jedná o dva protikladné pojmy, jež se navzájem vylučují. Pluralismus je podle něj ne realizovatelný bez tolerance. Nejedná se přitom o dva identické pojmy, ale o pojmy vnitřně propojené a lišící se tím, že zatímco tolerance *respektuje* hodnoty jiných, pluralismus *prosazuje* vlastní hodnotu, neboť tvrdí, že rozmanitost a nesouhlasné názory patří k hod-

notám, jež obohacují jedince i jeho politickou obec. Po úvodním všeobecném pojednání o cílech knihy a po dvoustraně o vývoji směřujícím k liberálnědemokratické společnosti se Sartori začíná projevovat jako politolog zabývající se politickými systémy. Pluralismus a sekularizovaná kultura podle něj souvisí se vznikem politických stran coby skupin osob, jež spojuje určitý specifický a členy strany přijímaný princip. Teprve s existencí stran můžeme hovořit o pluralitním *Weltanschauung*, neboť „rozdělení a stranění je mimo rámec pluralismu špatné – značí, že se část staví *proti* celku, což celku škodí.“ (s. 19) Pluralitní systém neuplatňuje „totální nárok“, naopak, „kdo v politickém boji prohraje, může se pokojně vrátit domů“ (s. 26), protože s pluralismem vstoupil do politiky princip mírového střídání moci, v jehož důsledku se ustanovila i pluralitní obec. Sartori se zde snaží vysvětlit, že pluralismus je historický fenomén vyvíjející se v průběhu staletí. Historický vývoj chápání pluralismu (za teoretiky pluralismu označuje Sartori Figgise a Cola) vede od netolerance k toleranci, od tolerance k respektování disentu a konečně k přesvědčení, že rozmanitost představuje hodnotu. Míra autentičnosti pluralitního systému je přímo úměrná míře spjatosti s jeho historickým zázemím. Poměr těchto měr tvoří princip tolerance. Sartori akcentuje na pluralismu rozmanitost, disent, proměnlivost a princip diferenciace, a to nikoli ve smyslu plurální nebo mnohočetný, nýbrž diferencovaný ve smyslu hodnotových představ, a naopak se brání pojetí amerického pluralismu (Bentley) jako prosazování „zájmu“, čímž podle něj pluralismus ztrácí *raison d'être*. Pluralismus podle něho pozitivně hodnotí odlišnosti, „není to ale továrna na odlišnosti“ (*diversity machine*, s. 75).

Zde se dostáváme ke střetu pluralismu s multikulturalismem, který podle Sartoriho nechává v rámci migračních procesů slepě nedotčenou identitu hostů a nedělá nic pro posílení tolerance identity hostitelů. Pluralismus v Sartoriho pojetí je nucen respektovat kulturní rozmanitost, s níž se setkává. Není ovšem nucen ji vytvářet. Multikulturalismus

je – alespoň na tom Sartori trvá – vedle něho agresivním a netolerantním ahistorickým konceptem se separačními tendencemi, a to proto, že předkládá vizi nové společnosti a plánuje její uskutečnění. „Současné je to také producent odlišností – sám je vytváří tím, jak se zasazuje o zviditelnění rozdílů, jejich posílení, a tím i rozhojnění jejich počtu.“ (s. 75) Zatímco pluralismus usiluje o mezikulturní mír, podněcuje multikulturalismus podle Sartoriho nevraživost mezi kulturami. Ukazuje to na příkladu asimilace, častokrát skloňovaného pojmu řady imigračních politik. Pluralismus si asimilaci, tedy „připodobňování“, neklade za svůj cíl, nýbrž usiluje o redukci těchto rozdílů, nikoli ovšem o jejich odstranění, což je Sartoriho cílem pojetí multikulturalismu. Pluralismus se podle něho snaží asimilovat to, co je příliš odlišné, ale zároveň se snaží rozrůžňovat to, co je příliš podobné. Je to tedy v jeho pojetí jakýsi katalyzátor kulturních odlišností, který se je snaží zachovat, a to v nekonfliktní podobě. Sartori na multikulturalismu kritizuje teoretiky propagovanou politiku uznání, přičemž podle něj nejde o politiku *vzájemného* uznání, nýbrž o politiku jakéhosi univerzálního uznání paradoxně bez ohledu na kulturní odlišnosti. „Opakuji: pluralismus je plodem tolerance. Je proto povolán k tomu, aby zneuznal netoleranci, tj. v podstatě kulturní nenávisť, která se dovolává netradiční kulturní nadřazenosti.“ (s. 23) Známy multikulturalista S. Wohlin hovoří o „neopluralismu“, čímž doplňuje koncepci tolerance vůči pluralitě dobrovolných identit J. Locka a tzv. nedobrovolné identity sexuálního a rasového charakteru, které jsou zdrojem diskriminace a z nichž se nelze vymanit. Sartori s Wohlinem ostře polemizuje a podotýká, že ať už se jedná o „dobrovolné“ nebo „nedobrovolné“ identity, nakládá s jejich výskytem pluralismus stejně, tedy s respektem a vzájemným uznáním. Naproti tomu multikulturalismus, který se dovolává kulturního rozostření „a ústí v klanové pojetí kultury, je antipluralitní. I když se tedy takzvaný neopluralismus aplikuje na nové či odlišné okolnosti, nijak není s to kompenzo-

vat faktické popření pluralismu.“ (s. 24) Podle Sartoriho vede k diskriminaci, kterou produkují znevýhodněné skupiny protestující a dožadující se náhradních výsad.

Za zmínku stojí Sartoriho úvahy o „nedobrovolných“ identitách. Podle něj je zásluha pluralismu, že i z těchto identit můžeme „vystoupit“. Jako příklad uvádí dobrovolné opuštění náboženské obce, získání bilingvální výchovy atd. Sám však potvrzuje, že například z identity získané pohlavím lze vystoupit těžce. U žen sice přiznává jejich častou diskriminaci, ovšem zdráhá se feminismus označit za „kauzu multikulturální“. Feminismus podle něj patří do afirmativní akce, ženy (ani muži) totiž nejsou podle jeho pojetí multikulturalismu „kulturně odlišní“ a nejsou zásluhou porodnosti ani „utlačovanou menšinou“ (jako například černoši nebo indiáni ve společnosti, kde je většina bílých).

Podle Sartoriho je multikulturalismus nebezpečný také tím, že „posiluje identity“. Zatímco pluralismus vychází z protínajících se sociálních a kulturních dělicích linií a jeho cílem je „nediferencovaný občan“, multikulturalismus staví na liniích kumulativních a jeho výsledkem je „diferencovaný občan“ a ustavení státu citlivého k odlišnostem (*difference sensibility*), který své občany separuje a v separaci je i udržuje. „Pluralismus tedy pracuje s křížícími se cleavages, jež se navzájem neutralizují či minimalizují, zatímco multikulturalismus zdůrazňuje cleavages, které se sčítají a tím se navzájem posilují.“ (s. 77) Nebezpečí podle Sartoriho spočívá v tom, že pluralismus toleruje mnohočetné příslušnosti. Multikulturalismus podle něj usiluje o přesný opak, o strukturální nerovnováhu a vede k rozpadu pluralitní komunity do uzavřených a homogenních komunit. Výsledkem působení multikulturalismu je pak například balkanizace, tedy preferenční a nerovný přístup. M. I. Young hovoří v souvislosti s vlivem multikulturalismu o „diferencovaném občanství“. Tato nerovnost je přijatelná pouze tehdy, má-li své opodstatnění a nestává-li se z ní pravidlo. Zato například Evropská unie je podle něj výsledek inter-

kulturalismu – nikoli multikulturalismu – a opírá se o ocenění hodnot právní ochrany a rovných svobod občanů jednotlivých členských zemí. Sdílení pacifických metod řešení konfliktů a respekt cílové kultury by proto měl být základním cílem každého z nově přichozích migrantů. Na druhé straně Sartori připomíná, že společnosti poskytuje ochranu pouze univerzální zákon, který se vztahuje na všechny a neuděluje výjimky.

Sartori se ztotožňuje s konstatováním francouzského antropologa a sociologa Clauda Karnouha, že „interkulturalismus splývá s utvářením Evropy *tout court*“ (s. 78). Zde narážíme na slabé místo Sartoriho argumentace, termín interkulturalismus není vysvětlen, kromě toho by zde jako i na jiných místech jeho složitých myšlenkových pochodů čtenář očekával konkrétní příklady, které by o jeho teoretických tvrzeních více přesvědčily.

Sartori si ve své knize klade nesmírně aktuální cíl: zabývat se včleňováním příslušníků odlišných kultur – především z islámského světa – do západních demokracií. Jeho teoretická pojednání včetně místy až štvavé rétoriky proti fenoménu multikulturalismu přinášejí nové pohledy na dosavadní migrační pohyby. I přes výtku nedostatečného uvádění ilustračních příkladů, které by zesílily jeho teoretické koncepty, je kniha mimořádně inspirujícím materiálem a přínosem pro zkoumání migrace a přistěhovalectví.

Lukáš Novotný

Paul Heelas, Linda Woodhead
(ve spolupráci s B. Steelem,
B. Szerszynskim a K. Tustingovou):
*The Spiritual Revolution. Why Religion
is Giving Way to Spirituality*
Malden, MA, Oxford, Blackwell Publishers
2005, 204 s.

Sociologická analýza současných náboženských/spirituálních forem, nepočítáme-li upadající církevní zbožnost, je velmi obtížná

a podle známého britského sociologa náboženství dokonce nemožná (S. Bruce. *Religion in the Modern World*. Oxford: Oxford University Press 1996, s. 222). Kolegové z Lancaster-ské univerzity, vedení (již tradičně) P. Heelasem a L. Woodheadovou, mu v recenzované knize ukázali, že to vůbec není vyloučené, a ostatním poskytli pregnantní návod, jak na to. Navzdory mnohoslibnému názvu totiž *Spirituální revoluce* není než podrobnou zprávou shrnující výsledky terénního výzkumu (realizovaného prostřednictvím pozorování, dotazníků a interview) ve dvacetitisícovém městě Kendal v severozápadní Anglii v letech 2000–02 (design a časový průběh výzkumu přibližuje příloha na s. 151–154). Širší kvantitativní výzkumy, včetně censů a mezinárodních postojových šetření v oblasti náboženství, totiž přinášejí řadu problémů, obtížnou komparabilitou dat počínaje, přes různoběžnost interpretací, až po skutečnosti, že respondenti dobře nerozumějí otázkám, případně neodpovídají pravdivě. Proto je vedle těchto výzkumů nezbytné provádět i hlubší šetření na kvalitativní a/nebo lokální bázi, ačkoli je to drahé a výpovědní hodnota vzhledem k celé populaci omezená, jinak budeme vyrábět přesná čísla postrádající smysl (abstraktní empiricismus) nebo empiricky nepodložené „velké teorie“ (obojí v díce Ch. Wrighta Millse), ale poznání skutečných sociálních institucí, procesů a významů nám bude jaksi unikat. Mají-li totiž Heelas s Woodheadovou pravdu (o čemž nepochybuji), v britské sociologii náboženství, která je rozhodně bohatší než třeba česká, byli kupříkladu první od roku 1904, kdo zjišťoval počet věřících na nedělních bohoslužbách pozorováním (s. 34). Všichni ostatní se sto let spoléhali na sebe-deklarace a odhady duchovních, jejichž výpovědní hodnotu již v 70. letech zpochybnil přinejmenším P. Briesley!

Základní hypotézy, jež pětičlenný tým testoval, vycházely (1.) z teze kanadského filosofa a sociologa Charlese Taylora a dalších autorů, že v pozdně moderní / postmoderní společnosti dochází k obratu k subjektivitě (viz moji recenzi v *SC/CSR* 40 (3): 385–387).

Náboženství proponující „objektivní“ sociální role a transcendentní autority by tak mělo (2.) ustupovat subjektivnější, ne nutně individualističtější, spiritualitě. Sekularizaci církevní zbožnosti na jedné straně (což bylo hlavní výzkumné téma Woodheadové) by proto měla doplňovat sakralizace v případě „holistického milieu“ (dříve označovaného jako New Age; téma P. Heelase), kam byly zahrnuty všechny sociální formy alternativní religiozity/spirituality. Na tyto dvě části (církevní doména vs. holistické milieu) pak bylo rozděleno všech pět kapitol knihy, protože provedený výzkum ukázal jejich zásadní odlišnost (s. 12–32). Pěťadvacet kendalských církví sice mohlo být rozděleno na společenství „humanistická“ (zdůrazňující spjitost tohoto světa s transcendentnem) a „diferenciační“ (zdůrazňující vzájemné rozdíly), v obou případech ve standardních a „zkušenostních“ verzích (k tomuto rozdělení viz P. Heelas, L. Woodhead (eds.). *Religion in Modern Times*. Oxford, Malden: Blackwell Publishers 2000, s. 27–109), nicméně vždy upřednostňovaly vnější autority a objektivní role, dualismus (tohoto a onoho světa, těla a ducha) a v neposlední řadě maskulinní dominanci v hierarchii. Naproti tomu přestože většina stoupenců spirituálních skupin a aktivit věřila v existenci duchovních sil/energie, zřídka kdy je spojovali s transcendentnem (aniž docházelo k nějaké postmoderní synkresi), hledali osobní naplnění/rozvoj a celost, a jejich velkou většinu tvořily ženy. Nadto se prakticky nevyskytovali lidé, kteří by participovali na obou typech religiozity/spirituality současně.

Druhá kapitola (s. 33–48) prostřednictvím kvantitativních dat odpovídá na otázku, došlo-li v Kendalu k předpokládané spirituální revoluci (hypotéza 2.)? Pokud jde o současný kvantitativní stav církevní zbožnosti, byl zkoumán hlavně skrze návštěvnost standardních nedělních bohoslužeb (7,9 % obyvatelstva), složitější, avšak ne nemožný byl výzkum týdenní participace v rámci „holistického milieu“ (1,6 %). Námitce, že ne všichni zájemci o alternativní medicínu, jogínské a tai či

kurzy, čarodějnické seance a podobně na nich participují ze spirituálních důvodů (čímž by jejich počet poklesl na validních 0,9 %), autoři rozmyslně čelí poukazem, že ani návštěvnost církevních akcí není stoprocentně zdůvodnitelná náboženskými zájmy (s. 46). I přes mohutný nárůst spirituálních aktivit a mnohem více než komplementární pokles aktivních participantů na standardní církevní zbožnosti za několik posledních desetiletí je nicméně zřejmé, že náboženství *není* nahrazováno spiritualitou, alespoň nikoli v úplnosti. V následující kapitole proto autoři obrátili pozornost k dalším výzkumům ve Spojeném království a Spojených státech, které tezi o spirituální revoluci dokládají či vyvracejí, a srovnali je s výsledky vlastního šetření (s. 49–76). Došli k tvrdému závěru, že – alespoň pokud jde o „nabídkovou“ stránku náboženství – „není důvod souhlasit s rostoucím množstvím studií, které potvrzují subjektivizaci řady církevních náboženských forem“ (s. 67), současně však připomněli, že „duchovno“ se stalo běžně obchodovatelnou entitou mainstreamové kultury. Ačkoli tedy nedochází k spirituální revoluci v rámci sociálních (náboženských) aktivit, je pravděpodobné, že k ní došlo v rámci *privatizované* zbožnosti, a pokud jde o první doménu, platí (1.) hypotéza o *subjektivizační* revoluci. Jinak řečeno, co do počtu „věřících“ by měly nejvíce prospívat holistické skupiny a relativně dobře náboženství „zkušenostní humanity“, špatně „náboženství rozdílů“ a nejhůře klasická „náboženství humanity“, tedy liberální církve, což ve čtvrté kapitole Heelas s Woodheadovou dali jednak do souvislosti s širšími sociokulturními změnami a současně propracovali ve vztahu k demografickým charakteristikám (s. 77–128).

Zůstaneme-li u vlastního výzkumu (neboť Bellahovy, Giddensovy, Grossovy, Inglehartovy, Rieffovy, Sennetovy, Taylorovy, Veroffovy či Yankelovichovy názory jsou jistě dobře známé), potvrdil výraznou převahu žen (cca 80 %), nejčastěji středního věku a vyššího vzdělání, mezi participanty na holistickém milie, což autoři vysvětlují kulturní

podmíněností a rozdílnými životními drahami. Obrat k subjektivitě jistě zasáhl muže stejně jako ženy, avšak zatímco první vedl k individualismu (a tedy privatizované zbožnosti, pokud vůbec nějaké), ženy prostřednictvím holistického milie realizují sociální vztahy a závazky (pravda, až *po* svém vlastním *wellbeing*, časově po ne/uspokojení rodinných a rozmnožovacích potřeb, lze-li to tak ve zkratce říci). Vůbec to však neznamená, že by k holistické spiritualitě směřovaly nějaké deprivantky, nýbrž ženy spíše spokojené se svými životy, *ipso facto* doufající v jejich zlepšení, podobně jako v případě zdravotní situace. Převaha vyššího středního věku s jeho starostmi o zdraví by mohla vést k hypotéze, že tyto kruhy vyhledávají nemocní, ale výzkum to nepotvrdil. Vzhledem k tomu, že většina se do holistického milie zapojila již těsně *před* středním věkem, je pravděpodobnější, že v mládí podobné funkce plní jiné instituce nebo na ně prostě není čas (s. 107n). Heelas s Woodheadovou ostatně nabízejí (netestovanou) hypotézu, že může jít o kompenzaci vysokého podílu participace na objektivních rolích v předcházejícím životě, případně ve společnosti vůbec – dodávám ovšem, že výrazně selektivní (přinejmenším) vzhledem k askribovaným charakteristikám zájemců. Každopádně je významné, což potvrzují i jiné výzkumy, že nemalá část Britů středního a vyššího věku (zhruba jedna čtvrtina) *dobrovolně* snižuje své příjmy změnou zaměstnání, které jim současně přináší větší osobní uspokojení, včetně participace na obou stranách rozšiřujícího se spirituálního trhu (*ibid.*).

V poslední, páté kapitole se autoři logicky pokusili odhadnout budoucí vývoj, tentokrát v celobritském měřítku. Jak přitom je v části současné sociologie módní, definují různé vývojové scénáře, ale o závěry vlastního výzkumu se opírají jen omezeně (s. 129–150). V případě holistické spirituality soudí, že její růst bude pokračovat, ale zpomalí se; už dnes je v ní totiž angažováno zhruba 30 % (zatímní) „cílové skupiny“, takže přes předpokládané rozšíření již nelze očekávat opa-

kování *boomu* osmdesátých a devadesátých let (v průběhu poslední dekády 20. století šlo o 300 %; s. 45). Tradiční kongregační zbožnost bude naopak slábnout, jde jen o to, jak rychle, což bude záviset na množství zájemců o vnější identity a autority, „tradiční“ rodinu a sexuální role, případně fundamentálních odpůrců současného společenského vývoje (a schopnosti církví oslovovat je). Relativně nejlépe si přitom povedou „náboženství zkušenostního rozdílu“, evangelikální a charismatické směry, což znamená, že jejich ztráty budou nejmenší, ale k zisku významného podílu nových členů nemůže dojít bez teologických změn. Dáme-li oba trendy dohromady, „zhruba za čtyřicet let se v Británii vyrovná sektor církví a holistické milieu. Na každém z nich bude ve standardním týdnu participovat mezi 3 a 4 procenty populace“ (s. 149). Autoři to sice neříkají, ale není-li toto (nějaká verze) spirituální revoluce, pak už sotva co jiného – nedojde sice k *náhradě* organizovaného náboženství subjektivistickými holistickými organizacemi, ale bude dokončeno snižování jeho sociálního významu. Církev sice pro mnohé jsou spolky mezi jinými spolky už dnes, takto však budou mít rovnocenné konkurenty i na svém (dosud *vylučném*) vlastním poli působnosti.

Výrazným kladem recenzované knihy je ojedinělé empirické zázemí, široce pojatý výzkum, ze kterého vychází. Jedni z vůdčích autorů současné britské sociologie náboženství se jejím prostřednictvím přihlásili k premise *acta, non verba* (přeložme si ji jako „méně řečí, více práce“), přičemž na empirickém materiálu prokázali nebo naopak vyvrátili řadu v literatuře neustále omílaných tezí. Z nejdůležitějších připomeňme alespoň zpochybnění představ stoupenců teorie racionální náboženské volby o automatickém růstu striktních denominací jako důsledku jejich striktnosti (s. 123–124), nebo jejich vlastní tezi o radikálních současných posunech od náboženskosti směrem ke spiritualitě, již tehdy oponoval P. L. Berger (L. Woodhead et al. *Peter Berger and the Study of Religion*. London, New York: Routledge 2001, s. 43–72, resp.

192–193). Naproti tomu nelze obecně souhlasit s tvrzením, že nedochází k subjektivizačním posunům uvnitř církevní zbožnosti, protože jiní významní autoři prokázali opak (D. Hervieu-Léger. *Catholicisme, la fin d'un monde*. Paris: Bayard 2003; totéž ostatně vyplývá z pozn. č. 13 na s. 164), a na několika místech lze zpochybnit i Heelasovu a Woodheadové práci se sekundární literaturou. Přinejmenším P. Berger a G. Davieová totiž nejsou zastánci americké výlučnosti v rámci moderní religiozity (s. 49), nýbrž naopak výjimečnosti (západoevropské. Závažnějším nedostatkem nicméně zůstává skutečnost, že se v případě holistického milieu autoři omezili na jeho sociálně organizované formy, což zdůvodnili komparabilitou s církevním prostorem. Lze to sice pochopit, avšak sociologie náboženství jako by tím zůstávala v zasetí paradigmatu „sociologie farnosti“, na které si před čtyřiceti lety stěžoval T. Luckmann – jen ty „farnosti“ už nemusí být explicitně křesťanské, natož církevní. Potíž takového přístupu však je v tom, co všechno mu uniká, potenciální (ale naprosto neznámou) výše zmiňovanou mužskou privatizovanou religiozitou počínaje, ale rozhodně nekonče. Druhým kruciólním problémem je samozřejmě reprezentativnost dat získaných z případové studie vzhledem k celé (britské) populaci; jistě by bylo pěkné, kdybychom si jí mohli být jisti, a autoři v tomto směru vynaložili nemalé přesvědčovací úsilí (zejm. s. 52n a celá 5. kapitola), nicméně pochybnosti (zákonitě) zůstávají. Jak průměrné je průměrné město? Nebylo by v daném případě lepší na širší výpovědní hodnotu (alespoň deklarativně) rezignovat, i když by tím bylo porušeno jedno z nepsaných pravidel mainstreamové (kvantitativní) sociologie?

Uvedené pochybnosti a výhrady nechť čtenáře nemýlí, ve formě výzkumné zprávy (a právě v ní) má možnost seznámit se s významným dílem současné britské sociologie náboženství, které nepochybně bude mít širší dopady nejen na vývoj (pod)oboru, ale i sociologie kultury, organizací, ekonomické sociologie ad. Důkladná prezentace vlastní-

ho výzkumu spojujícího kvantitativní a kvalitativní metody, vhodně doplňovaná relativně častými citacemi respondentů, výsledky dotazníkového šetření a v neposlední řadě teoriemi (snad až příliš často opakovanými, nicméně alespoň vhodně volenými, pokud jde o dosah – Heelas s Woodheadovou nechodí „na křečka s medvědobijkou,“ čehož se alespoň česká sociologie ještě nezavala), totiž nemůže mít jiný cíl než vyprovokovat ostatní, aby to dělali také tak – a tím autorům zajistit komparativní data. Z tohoto úhlu pohledu lze jen litovat, že v tištěné verzi knihy nejsou uvedeny použité dotazníky a základní plán/struktura interview, protože webová

stránka, kde je tato dokumentace k dispozici (www.lancs.ac.uk/fss/projects/ieppp/kendal), jistě nebude v provozu věčně. Ponechme v tuto chvíli stranou, bude-li relativně drahý i jinak náročný (ale potřebný) výzkum lancasterských sociologů následován, radujeme se alespoň z toho, že se vůbec někdo něčeho takového odvážil a ukázal novou možnost. I v českém prostředí totiž máme kolegy, kteří sociologii náboženství urputně „dělají postaru“ (nejnověji např. L. Prudký. *Církev a sociální soudržnost v naší zemi*. Praha: FSV UK CESES 2004), a tak lze alespoň doufat, že to nebudou úplně všichni.

Zdeněk R. Nešpor

Konference *Postparsonsové teorie sociálních systémů*

Praha, 26. května 2006

Dne 26. 5. 2006 se v aule Univerzity Karlovy v Jinonicích sešli zájemci o postparsonsové teorie sociálních systémů na stejnojmenné konferenci. Akci v loňském roce revitalizované sekce sociologické teorie Masarykovy české sociologické společnosti (MČSS) podpořila Katedra sociologie Filozofické fakulty UK. Celodenní program vyplnilo 11 příspěvků a několik diskusních bloků.

Postparsonsové teorie sociálních systémů zahrnují nejen teorii konfliktu, která parsonsové teze poněkud zproblematizovala, ale i samotnou renesanci této teorie v podobě neofunkcionalismu. Mezi nejznámější teoretiky tohoto směru patří především Niklas Luhmann (Německo), Richard Münch (Německo), Jeffrey C. Alexander (USA), ale jak je vidět i z náplně konferenčních příspěvků, také mnozí další.

Jiří Buriánek program uvedl svým vystoupením s názvem „Sociologie, systémy a rizika“. Dle jeho slov mu tato nevděčná úloha otevírat konferenci připadla zejména díky jeho dávné práci *Systémová sociologie (Systémová sociologie. Problém operacionalizace*. Praha, Univerzita Karlova 1993). Přehledně vymezil vývoj pojetí systému, od V. Pareta až po teorii chaosu, podal náčrt problematiky a shrnul tak možné pohledy na hlavní téma konference. Jako výzvu do budoucna zmínil teorii complexity.

Jan Balon svůj zajímavý příspěvek „Implikace Parsonsovy koncepce sociálních systémů pro tvorbu pojmů v sociologii“ věnoval důsledkům Parsonsovy teorie pro sociologii. Zmínil zvýšení počtu užívaných pojmů, ale i významové zatížení některých z nich, vymezil některé další konotace Parsonsovy pojmotvorby, jeho vnímání teorie společnosti. Věnoval se Parsonsově tvrzení o sjednocení Weberových kategorií prostřednictvím normativní kategorie jednání. Parsonsův teoretický systém se zhroutil, protože se nevyrovnal s kategorií voluntaristického jednání, jako au-

tor navíc naddimenzoval své úsilí o uzavřenost teorie. Kritika Parsonsovi vyčítá absenci rozvažujícího aktéra v jeho referenčním systému jednání.

Třetí příspěvek přednesl Richard Jung. Věnoval ho „Vědomí a jednání v postmoderní teorii úmyslu“. Mj. konstatoval, že systémy koncipujeme jako objekty (Ens Movens), kterým připisujeme fyzický časoprostor, a subjekty (Ens Agens), které tvoří sémiotický časoprostor. Ens Movens pojmáme jako systémy energie v zásadě vysvětlitelné termodynamikou, Ens Agens jako systémy významu v zásadě vysvětlitelné ještě ne zcela rozvinutou informatikou. V rámci vlastního pojetí se Richard Jung pokusil pojmy odpovídající v angličtině užívaným termínům *intention, experience and action* (úmysl, vědomí a jednání) vřadit do postmoderní teorie systémů.

Ihned po diskusi vystoupil Miloslav Petrusek s příspěvkem „Idea ‚racionálního konstruktivismu‘ jako neblahé sociologické dictví nebo nadějná možnost?“. Obsahově byl příspěvek věnován limitům i perspektivám sociálního intervencionismu založeného na sociologii. Konkrétní příklady byly zároveň reakcí na celospolečenskou situaci. Závěrem výčtu dvaceti hlavních argumentů pro a proti sociálnímu intervencionismu založenému na sociologii, z nichž jedním bylo např. připomenutí myšlenky T. G. Masaryka, který usiloval o vědeckou politiku založenou právě na sociologickém fundamentu, Miloslav Petrusek konstatoval, že sociologie zůstává vědou o nezamýšlených důsledcích lidského jednání a jako taková nabízí určité možnosti praktických aplikací sociologického vědění.

Druhou část konference zahájil svým vystoupením Marek Skovajsa (Luhmannovo pojetí moci: nová perspektiva nebo jen systematická zaslepenost?). Pojem „zaslepenost“ se zde objevuje v souvislosti s omezením Luhmannovy teorie (např. ve srovnání s M. Foucaultem) na jednu systémovou oblast, resp. odkazuje na slepá místa jeho teorie vůči fenoménu moci. Jeho perspektiva je v mnohém nová, ale stejně tak jako T. Parsons

a J. Habermas i on omezuje moc na moc politickou. N. Luhmann za moc považuje symbolicky generalizované komunikační médium. Aby byla moc funkční, nesmí se uplatňovat, resp. často testovat, neboť není kryta dostatkem zdrojů. (V diskusi s tímto pojetím polemizoval např. Richard Jung, který konstatoval, že nedemonstrovatelná moc neexistuje.) U N. Luhmanna je otázka legitimnosti moci téměř nesmyslná, J. Habermas se naopak věnuje normativnímu ukotvení legitimacy moci v životním světě.

Príspevek „Napětí, sociální změna a integrace: J. Alexander a P. Colomy o neofunkcionalismu“ přednesl František Znebejánek. Věnoval jej reflexi a reakci na Parsonse, koncepci diferenciacie S. Eisenstadta, v další části pak poukázal na argumentaci, již J. Alexander s J. Colomym spojují funkcionalismus se symbolickým interakcionismem. Oproti S. Eisenstadtovi, který se snažil uvažovat o pluralismu cílů v rámci systému, J. Alexander a J. Colomy se snaží do svých úvah vělenit pluralitu hodnot (což mj. souvisí i s jejich koncepcí hnutí a protihnutí), chtějí spojit strukturu a jednání, mikro- a makromodel.

Po přestávce uvedl třetí blok Marek Německý, který se věnoval problematice „Konceptualizace sociální a systémové integrace“. David Lockwood jako první rozlišil integraci aktérů (sociální) a systémovou. Tento pro sociální vědy klíčový pojem užíval v jiném pojetí mj. i J. Habermas či A. Giddens. Ze srovnání, které autor provedl, je zřejmé, že pojetí D. Lockwooda je mnohem vhodnější.

Markéta Sedláčková ve svém příspěvku „Model sociálního uskutečňování kultury důvěry – P. Sztompka“ předvedla konkrétní příklad užití analýzy strukturního funkcionalismu. P. Sztompka se pokusil o propojení strukturního funkcionalismu s marxistickým přístupem, důvěra je pro něj strategií, která umožňuje vyrovnat se s nejistotou i se změnou. Důvěru chápe jako integrující mechanismus, který vytváří a udržuje integritu sociálních vztahů a systémů. Jeho analýza funkčních substitutů důvěry odkazuje na

R. K. Mertona nejen užitím jeho pojmů. Tuto teorii důvěry autorka porovnávala s koncepcemi N. Luhmanna a A. Giddense, celkově zhodnotila pozitiva (vnesla dynamiku do strukturního funkcionalismu, zdůraznila vliv aktérů na utváření struktury systému...) i negativa (cirkulární výklad, deviate neuvážovány nebo vnímány negativně, sociální řád založen čistě konsenzuálně...) teorie P. Sztompky.

Príspevek „Pojem struktury v Giddensově teorii strukturace“ přednesl Jan Urban. Diskutoval v něm jeden z klíčových pojmů teorie strukturace, jednoho z posledních pokusů o vybudování obecné sociologické teorie, která byla vytvářena do jisté míry nejasně v opozici k některým jednostrannostem strukturního funkcionalismu. Autor vymezil některé problémy, které jsou spojeny s chápáním struktury jako pravidel a zdrojů, přičemž respektoval pojetí teorie strukturace jako „teorie druhého řádu“, která má minimum aplikací v empirickém výzkumu. Kromě výše uvedeného zmínil i vývoj pojmu struktura u A. Giddense a nakonec nastínil několik kritických komentářů, jimiž podnítl diskusi, v jejímž rámci např. Jiří Šubrt konstatoval, že při zkoumání otázky struktury je zajímavé konfrontovat P. Bourdieu a A. Giddense.

V závěrečné části vystoupil Jiří Bystrický, Petr Lupač a Jiří Šubrt. První jmenovaný se věnoval tématu „Simulace a systémy“ v pojetí dle J. Baudrillarda. Vyšel při tom z teze N. Luhmanna, která je zároveň úvodním předpokladem Baudrillardovy teorie, podle níž realita je to, co se nepozná, když se poznává, jinými slovy: když konstruujeme skutečnost, vyjde nám pokaždé jinak. Problém tedy nastává s definicí jednotlivých sociologických pojmů. Pokud použijeme definici na vysvětlení, nikdy se nám nepodaří zcela postihnout skutečnost. Zde nachází své místo Baudrillardův koncept postavený na pojmu hyperrealita.

„Rigidita velkých technologických systémů a problém strukturální změny v informační společnosti“ byla tématem příspěvku Petra Lupače. Stručně v něm představil teorii

velkých technologických systémů T. P. Hughe – shrnul sedm základních fází vývoje technologických systémů, několika vývojovým fázím se věnoval na příkladu počítačem zprostředkované komunikace a propojil tuto teorii s koncepcí společnosti sítí Manuela Castellsa, který odmítl koncepci postindustriální společnosti jako společnosti postkapitalistické a provedl analýzy informačního způsobu rozvoje. Na závěr se pokusil odpovědět na otázku, zda další zavádění informačních technologií povede ke stejně zásadním společenským změnám jako dosud.

Organizátor a moderátor celé akce, Jiří Šubrt, na závěr v příspěvku „Pluralita sociálních systémů, pluralita systémových teorií“ připomenul Luhmannovy teze týkající se pesimistické představy o životě ve světě, v němž máme velké množství rozdiferencovaných systémů a neexistuje nic, co je dokáže integrovat, neexistuje jednotící společenský systém. Jiří Šubrt, zcela v duchu Luhmannovy myšlenky, konstatoval, že základní životní strategií všech systémů je sice redukce komplexity, avšak redukovat a shrnout nějakým jednoduchým způsobem všechny základní momenty teoretických koncepcí, o kterých se na konferenci hovořilo, není prakticky možné. Zaznělo zde mnoho provokativních myšlenek, které i do budoucna stimulují diskusi nad sociologickými teoriemi. K jejímu rozvoji jistě přispěje také plánovaný sborník, který bude obohacen i o další než na konferenci prezentované příspěvky.

Eva Sanigová

Konference *Fathers and Paternity Leave: Men Do It*

Vilnius, 17.–18. listopadu 2005

Mezinárodní konference „Fathers and Paternity Leave: Men Do It“ se uskutečnila 17.–18. listopadu 2005 v litevském Vilniusu. Konference byla pořádána v rámci programu „Modern Men in Enlarged Europe: Developing Innovative Gender Equality Strategies“, na němž

participovalo Dánsko, Island, Litva a Malta a který byl realizován v rámci Community Framework Strategy on Gender Equality v období let 2001–2005. I když bezprostředním cílem celého projektu bylo podpořit muže, aby využívali rodičovskou dovolenou, resp. aby se aktivněji zapojovali do primární péče o dítě a při jeho výchově, nelze pominout další praktické dopady realizace tohoto cíle, a sice vytváření či posílení nového image muže, zeslabení, změnu stereotypních postojů k „mužské“ a „ženské“ roli v rodině a společnosti.

Na konferenci ve Vilniusu vystupovali jak přední badatelé a badatelky v této oblasti, tak také specialisté na danou problematiku v praktických, neakademických oblastech (na úrovni sociální politiky, firmy apod.). Publikum konference však bylo širší a zahrnovalo odborníky a odbornice na genderovou problematiku, badatele a badatelky v této oblasti, lidi pracující ve veřejné správě (zejména ministerské úředníky a úřednice), zaměstnavatele, představitele odborů, a v neposlední řadě i reprezentanty NGOs. Cíle konference nebyly totiž pouze akademické, ale také praktické, neboť se orientovaly na:

- diseminaci poznatků z výzkumů o otcích na rodičovské, případně otcovské dovolené ze zemí participujících na projektu,
- předání si zkušeností s touto novou formou participace mužů v soukromé sféře, včetně zhodnocení jejich přínosů,
- vytvoření široké báze osob, které by mohly (dále) spolupracovat jak při výzkumné činnosti, tak také při praktické realizaci hlavního cíle,
- předání si informací o opatřeních sociální politiky vztahujících se k tomuto tématu a formulaci případných dalších doporučení pro decizní sféru v účastnických zemích.

V úvodním příspěvku „Can men do it? Nordic experiences“ analyzoval Ø. Holter, autor stejnojmenné publikace, genderové rozdíly v rámci Evropy z geografického hlediska (na ose sever-jih, východ-západ) i z hlediska

nedávného historického vývoje a zamýšlel se nad vhodností skandinávského modelu genderové rovnosti konkrétně pro pobaltské republiky. Z jeho vystoupení bylo zřejmé, že pro realizaci genderové rovnosti v dané společnosti je klíčová otázka slučitelnosti práce a rodiny (či soukromého života) v každodenním životě lidí. Základní přístup k ní vytváří prostor, nebo naopak limituje možnost jejího řešení na makro-, mezo- i mikroúrovni. Zatímco skandinávské země obecně vycházejí z předpokladu slučitelnosti těchto sfér v každodenním životě lidí a snaží se hledat a nacházet na úrovni jednotlivých politik účinné nástroje jejího konkrétního, praktického řešení, přístup uplatňovaný v USA je v zásadě opačný. Vychází se zde z nemožnosti této slučitelnosti nebo jen velice problematické možnosti kombinace práce a rodiny, a tak hledaná řešení nemívají charakter systémových a institucionálních opatření, a řešení této otázky (zpravidla jen v rámci daných strukturálních možností a omezení) pak bývá považováno za zcela individuální problém těch, jichž se bezprostředně týká.

Většina příspěvků prvního, stěžejního panelu (*Fathers as caregivers in enlarged Europe*) seznamovala přítomné zejména s výsledky kvalitativních výzkumů zaměřených na sledování zkušeností otců, kteří byli na otcovské (*paternity leave*) či rodičovské dovolené (*parental leave*). Konkrétně se jednalo o příspěvky z Dánska, Litvy, Islandu a Malty, které však byly vždy zasazeny do širšího legislativního rámce (vymezujícího možnou délku čerpání rodičovské, případně otcovské dovolené v konkrétní zemi) a seznamovaly i se základními relevantními statistickými údaji (tj. s počty a podíly mužů a žen čerpajících různé druhy „volna“, s komparací doby strávené doma z důvodu péče o dítě otci a matkami apod.). Příspěvky zmiňovaly reakce okolí na pečující otce, seznamovaly s možným prožíváním této situace otci (výjimečně i ženami) a pojednávaly o vlivu dané situace na identitu muže, případně se v nich objevila doporučení pro další zefektivnění aplikace tohoto nástroje genderové rovnosti apod.

Kromě aktuálního i dlouhodobého přínosu této nové životní situace pro muže samé, jejich partnerky a děti, byly jako přínosné v příspěvcích zmiňovány právě ony skutečnosti, které přesahují a překračují rámec každodennosti. Otcovská dovolená, stejně tak jako případná možnost paralelního či sériového čerpání rodičovské dovolené oběma rodiči, je jedním z nástrojů uplatňování genderové rovnosti ve společnosti. I když bývá v genderově stereotypní optice (některými skupinami obyvatel či jednotlivci) vnímána jako „přepych“ nebo „rozmar“, v optice genderové rovnosti, potažmo v politické rovině představuje jeden z demokratizačních nástrojů zrovnoprávňujících v možnostech uplatnění se ve společnosti muže a ženy – ženám umožňuje participovat adekvátně svému vzdělání a svým schopnostem ve veřejné sféře, mužům zase dovoluje více participovat ve sféře soukromé, a otevírá jim tak možnost k jistému typu osobnostního (i sociálního) rozvoje. Jedná se tedy o nástroj, který má vykompenzovat jednostrannosti uplatnění se ve společnosti mající znevýhodňující genderový základ.

I když se výzkumné poznatky badatelů a badatelek na většinu sledovaných skutečností v mnohém shodovaly, v otázce vlivu otcovské či rodičovské dovolené na identitu muže tato shoda nepanovala. Zatímco jedni poukazovali na to, že daná zkušenost (stručně a do jisté míry i schematicky řečeno) zeslabuje tradiční mužskou identitu, jiní dospěli k závěru, že maskulinita není touto situací ani zpochybněna, ani redefinována. Naopak otcovská či rodičovská dovolená může být (některými) muži chápána, interpretována, a tak vlastně redefinována v termínech (mužsky pojímané) odpovědnosti, odvahy, ochrany apod.

Další panel byl zaměřen více na prezentaci bezprostřední životní zkušenosti pečujících otců, a tak prezentované příspěvky byly postaveny hlavně na vizuálních obrazech (fotografiích nebo krátkých videozáznamech o pečujících otcích) a autentických výrocích aktérů. Jistou výjimku tvořil příspěvek HR

konzultantky dánské telekomunikační firmy TDC o podnikové kampani na podporu čerpání otcovské a rodičovské dovolené zaměstnanci jejich firmy. Kampaň, která započala v prosinci 2004 a trvala půl roku, seznamovala muže, nastávající i potencionální otce, s legální možností čerpání 2týdenní placené otcovské dovolené v souvislosti s porodem a narozením dítěte (která může být čerpána během prvních 14 týdnů po narození) a dále s možností 10týdenní plně hrazené rodičovské dovolené, jež může být vyčerpána v rozmezí od 15. do 46. týdne po narození dítěte. Kampaň popularizující různými formami tuto možnost pro muže, se tak stala nedílnou součástí politiky firmy zaměřené na rovné zacházení se zaměstnanci a zaměstnankyněmi (tzn. i muži-otcové mají právo být doma s narozeným dítětem). Kampaň byla postavena rovněž na ideji, že spokojený rodič rovná se spokojený, motivovaný a výkonný pracovník. Opatření podporující pobyt otců doma s narozeným dítětem má za cíl eliminovat zátěž, které bývají muži po narození dítěte často vystaveni (neboť situace příchodu dalšího člena do rodiny nemusí být náročná, příp. stresující pouze pro ženy-matky, ale také pro muže-otce, od kterého se v té době obvykle očekává plné nasazení v práci a zároveň vyšší zapojení v rodině). Byť jediný příspěvek tohoto druhu doložil, jak dalece kultura a politika firmy ovlivňuje faktické možnosti svých zaměstnanců.

Závěr prvního dne pak tvořilo představení publikace „Can men do it?“ a zahájení výstavy fotografií zachycujících otce pečující o své děti.

Druhý den se konaly paralelně 3 odborné sekce (Changing male roles in the labour market, Paternity leave and family patterns: personal perspective, Effective gender equality policy: men taking paternity leave), po nichž následovala diskuse a předpremiéra působivého ukrajinského filmu „Who will sing a lullaby“ (v ruské verzi s anglickými titulky) o pečujícím otci a pečujícím dědečkovi, snímku, který by snad mohl v genderově značně konzervativním prostředí postsově-

ské republiky napomoci prolomit silně zakotvený stereotyp matky coby jediné (a hlavní) pečující osoby.

Za hlavní přínos konference považuji možnost seznámit se s úspěšnou praxí zavádění rodičovské, případně otcovské dovolené zejména ve skandinávských zemích, a to v různých rovinách sociálního života, stejně tak jako s reformou rodičovské dovolené v Litvě (kde došlo ke zkrácení její doby ze 3 let na 1,5 roku a současně k podstatnému nárůstu výše příspěvku pobíraného pečující osobou). Inspirativní bylo i to, s jakou angažovaností a vážností se referující tématu věnovali a jakou toto téma mělo politickou důležitost – dvoudenní konference se po celou dobu jednání účastnila ombudsmanka Litvy.

Hana Maříková

Poznámky

¹ Konference jsem se zúčastnila v rámci grantového projektu GA AV ČR „Změny v uspořádání genderových rolí v rodině: participace v rodině a domácnosti po návratu muže z rodičovské dovolené zpět do práce“, č. g. A700280504, a v rámci programu „East-East“ OSF Praha.

Konference *Modernization of Economy and the State*¹

Moskva, 4.–6. dubna 2006

Na začátku dubna se v Moskvě konal 7. ročník vědecké konference s názvem Modernizace ekonomiky a stát. Organizátorem konference je každoročně Vyšší škola ekonomiky v Moskvě, jedna z nejslavnějších a nejmodernějších ruských státních univerzit, na organizaci se podílely také Světová banka a Mezinárodní měnový fond.

Hlavní téma konference – role státu v modernizaci ekonomiky – bylo zvoleno v reakci na program státem řízené modernizace ruské ekonomiky, vyhlášený prezidentem Putinem. Význam konference v globálním měřítku dokládá nejen počet účastníků, který se pohyboval kolem pěti set, ale také fakt, že úvodní plenární zasedání otvíralo svými refe-

ráty pět členů ruské federální vlády, mj. ministr financí (A. L. Kudrin), ministr pro ekonomický rozvoj a trh (G. O. Gref), ministr pro vzdělávání a vědu (A. A. Fursenko) a ministr pro informační technologie a komunikaci (L. D. Rejman). Jejich účast ilustruje samozřejmě také moc pořádající instituce a těsnou provázanost ekonomického a politického segmentu ruských elit.

Z ekonomického hlediska strategický význam byl potom podpořen také účastí expertů zejména z USA, Kanady a Japonska, jejichž zasvěcené analýzy různých aspektů ruské ekonomiky svědčily o detailním zájmu těchto zemí o dění na ruském trhu. Úvodní slovo patřilo kromě nich a ruských zástupců také několika „internationals“ – zástupcům Světové banky, OECD a MMF. Zmíněny byly globální problémy typu udržitelného rozvoje, jehož základními podmínkami jsou podle D. Johnstona (OECD) ekonomický růst, sociální soudržnost, ale také dobrá správa (good governance). P. Mitra ze Světové banky hovořil o chudobě, která má v Rusku jiný charakter než v ostatních evropských zemích – většina ruských chudých je zaměstnaná. Ze strany Světové banky zazněla kritika postsocialistických zemí, jejichž ekonomika životně závisí na příchodu a odchodu zahraničních a vzniku nových domácích firem, přitom mají ale tyto subjekty horší podmínky než privatizované a státní firmy. M. Dabrowski (Polsko) na adresu vztahu politiky a ekonomiky konstatoval, že může existovat tržní ekonomika bez demokracie, ale nikoli demokracie bez tržní ekonomiky a svobody trhu; přesto je ale v dnešním globalizovaném světě pro úspěch tržní ekonomiky demokracie klíčovým faktorem.

Další dva dny konference už byly rozděleny do sekcí a do jisté míry poznamenány „ruským“ způsobem organizace... Druhý den konference proběhlo devět sekcí, třetí a poslední den se jejich počet postupně zužoval až na dvě a paralelně probíhala studentská konference posluchačů Vyšší ekonomické školy. Největší pozornost přítomných poutaly sekce „Macroeconomic Policy and Moder-

nization of Russian Economy“ a „High Quality State Governance“, z ostatních jmenujme „Competitiveness, Innovation and Government Policy“, „Foreign Economic Policy and International Integration“, „Modernization of Public Sector“ nebo „Social Policy, the State and the Business“.

Sekce „Regional Development: the Global and Local Context“, ve které zazněl jediný český příspěvek (tématem byly lokální elity), patřila k menším a komornějším. Problém, který zde byl ze strany ruských přednášejících otevírán opakovaně, byla regionální fragmentarizace Ruska a její důsledky – jev, který lze sledovat po celé Evropě, i když ve zřetelně nižší míře. V Rusku se extrémně zvyšuje nerovnost mezi regiony v podílu na HDP, na populaci a na investicích (nejvíce peněz přinášejí regiony bohaté na ropu a zemní plyn, ale peníze se do nich nevracejí a lidé odcházejí), a tím se zvyšuje riziko vzniku kapes koncentrované chudoby, ze kterých není úniku. Snižování nerovností se tak stává nezávislým na ekonomickém růstu i na státních investicích do sociální oblasti. Sekce pokračovala kulatým stolem na téma přeshraniční spolupráce z hlediska potenciálu regionálního rozvoje. Ukázalo se, že v diskurzu ruské ekonomické vědy je přeshraniční spolupráce definována jinak než v kontextu evropském, je to zkrátka jakákoli mezinárodní spolupráce bez účasti států. Rusko nedisponuje jasnou teorií v této oblasti, pouze ji rozděluje na tři úrovně – ekonomickou, sociální a organizační.

Poslední a nejméně exponovaný den konference byl věnován z velké části roli sociálních věd nejen v managementu, ale i v současné realitě Ruska (včetně té virtuální). V souvislosti se změnami v ruské společnosti byla často zmiňována krize identity, individuální i skupinové, a v jejím důsledku v Rusku nový fenomén – masový agresivní nacionalismus mladých lidí, hlásících se nezřídka k ideologii fašismu.

Přestože námi prezentované téma rozhodně nebylo na konferenci dominantní a ostatní sociální vědy hrály vedle ekonomie

zřetelně druhé housle, byla konference cen-
ným zdrojem pohledů z jiné strany a pomoh-
la získat odstup od zdánlivě přirozeného „ev-
ropského“ pohledu na řadu sociálních faktů
– jak běžného každodenního, tak vědeckého
života.

Jitka Laštovková

Poznámky

¹ Účast na konferenci autorce umožnila dotace or-
ganizátora, která pokryla cestovní a ubytovací ná-
klady.

European Population Conference 2006

Liverpool, 21.–24. června 2006

Ve dnech 21. až 24. června 2006 se konala
Evropská populační konference s podtitulem
„Populační výzvy ve stárnoucích společnos-
tech“. Jejím organizátorem byl EAPS (Europe-
an Association for Population Studies) a Ka-
tedra geografie Liverpoolské univerzity, kte-
rá byla zároveň hostitelem konference. Té-
měř pětistovka účastníků debatovala v něko-
lika desítkách sekcí. Ty se zaměřovaly nejen
na jednotlivé aspekty demografického vývo-
je, ale také na demografickou metodologii,
zdroje dat, historickou demografii, demogra-
fické prognózy nebo efektivitu nástrojů po-
pulační a rodinné politiky. Příspěvky se tý-
kaly zejména aspektů demografického vývo-
je v evropských zemích, problematika mi-
moevropských zemí byla představena hlavně
v poster session. Cílem konference tak bylo
v okruhu zainteresované akademické i širší
veřejnosti nahlédnout současné a minulé po-
pulační trendy, odlišnosti ve vývoji a kontex-
tech populační dynamiky jak globálně, tak
v rámci Evropy.

Čeho se tedy podle účastníků konference
týkají hlavní výzvy ve stárnoucích společnos-
tech? Stručně řečeno, zejména úrovně plod-
nosti, stárnutí a jejich ekonomických a sociál-
ních dopadů a efektivitu politických řešení.

V podstatě ve všech evropských zemích
je úroveň plodnosti pod nebo na hranici pro-

sté reprodukce a ani výhledově demografové
neočekávají radikální změnu v tomto směru.
Nic na tom nezmění ani imigrace z třetích ze-
mí. Také podpůrné nástroje ke zvýšení po-
rodnosti v podobě propopulačních opatření
přijatých v té či oné podobě v podstatě ve
všech evropských zemích mají obtížně měři-
telný přímý efekt. Jak vyplynulo z mnoha
příspěvků na toto téma, u opatření rodinné
a populační politiky obecně existují mnohá
dilemata. Mezi nimi jmenujme např.: zda ma-
jí být rodinné dávky cenzurované nebo ploš-
né, zda neblokuje jejich efektivitu nějaké jiné
opatření. A co je asi nejdůležitější, sama poli-
tika neovlivňuje své adresáty přímo, ale skr-
ze převažující společenské hodnoty. Hlavně
vzrůstající individualismus a sociální nejisto-
ta mladých lidí (ať již objektivní, nebo do-
mnělá) v mnoha evropských zemích mají sil-
ný negativní vliv na úroveň plodnosti. Na
příkladu mnoha opatření bylo dokázáno, že
propopulační politiky mají často jen krátko-
dobý efekt, který se dá v generačním pohle-
du označit jako efekt časování, kdy se napří-
klad počet dětí narozených v průběhu ženi-
na života oproti předchozím generacím ne-
zvýší, ale jen se realizuje v jiném časovém
rozpětí a věku ženy.

Důsledkem nízké plodnosti je stárnutí
evropských populací spojené navíc s prodlu-
žováním délky života. Lidé na prahu důcho-
dového věku v Evropě mají dnes šanci prožít
v důchodu v průměru asi 25 let svého života.
Tento fakt má samozřejmě spoustu implikací
jak v oblasti individuálního uplatnění a soci-
ální inkluze lidí vyššího věku, tak z hlediska
enormní zátěže na sociální systém a mezige-
nerační solidaritu. Velkou roli proto v této
souvislosti hraje co nejdelší život ve zdraví
a asi stejně důležitý pocit subjektivní pohody
a subjektivně hodnoceného dobrého zdraví.
Všechny tyto faktory silně souvisí s tím, zda
starší osoba žije v domácnosti se svým živo-
tním partnerem, případně jinou osobou, ne-
bo zda žije sama. V Evropě existují značné
rozdíly ve způsobu bydlení starších lidí a vní-
mání vlastního zdraví. Zjednodušeně se dá
říci, že ve skandinávských a západoevrop-

ských zemích žijí starší lidé častěji sami, přičemž ve skandinávských zemích jsou tyto osoby s tímto stavem v podstatě spokojené. V jižní a východní Evropě žijí starší osoby častěji v domácnosti se svými příbuznými nebo dalšími osobami a také častěji očekávají, že se o ně rodina postará. Stejně tak je ve směru sever, západ, jih a východ Evropy prokázán klesající subjektivní pocit spokojenosti a dobrého zdraví.

Z kontextu evropských zemí a jejich nejpalčivějších problémů plodnosti a stárnutí vybočují svým způsobem postsovětské republiky (bez Pobaltí). Ani ne tak úrovní plodnosti, která je zde velmi nízká, jako spíše úrovní úmrtnosti. Naděje dožití se na Ukrajině u mužů snižuje a v Rusku roste jen velmi pomalým tempem, přičemž střední délka života mužů je oproti průměru zemí Evropské unie nižší o 16 let v Rusku a o 13 let na Ukrajině. Podle slov ruských demografů je největším problémem v tomto regionu špatný zdravotní stav obyvatelstva a nízká úroveň zdravotní péče. Pesimismus ruských demografů se týká i budoucího vývoje. Podle nich se v Rusku rodí velký podíl nemocných či oslabených dětí a velké množství dětí je v ústavní péči, ani zdravotní stav lidí středního věku se nelepší. Populační politika Ruska by tak podle demografů měla podporovat, spíše než zvyšování plodnosti, zlepšení zdravotního stavu populace.

A jak se k těmto výzvám postavit? Je velmi těžké najít recept na udržení ekonomické a sociální rovnováhy ve stárnoucích evropských společnostech. Z příspěvků na konferenci vyplynulo, že k důležitým faktorům pro zachování této rovnováhy patří flexibilní pracovní trh s dostatkem pracovních míst motivující mimo jiné ke skloubení práce a mateřství a k pozdějšímu odchodu do důchodu, změna v oceňování té práce, která nepřináší přímý finanční profit, vyvážený ekonomický rozvoj evropských zemí, ale také faktory jako zdraví a subjektivní pohoda, spokojenost nebo mezigenerační solidarita.

Debaty nad těmito a dalšími tématy bude pokračovat pod hlavičkou European Associa-

tion for Population Studies v širokém mezinárodním plénu zase za dva roky v Barceloně.

Více informací o konferenci, programu, účastnících a příspěvcích včetně abstraktů lze nalézt na <http://epc2006.princeton.edu/>.

Jana Vobecká

Konference Migrace – tolerance – integrace

Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě, Opava, 20.–21. září 2005

Ve dnech 20.–21. září 2005 uspořádal Slezský ústav Slezského zemského muzea v Opavě společně s pražským zastoupením Rady Evropy mezinárodní konferenci *Migrace – tolerance – integrace II. Problematika národnosti a etnické integrace v současné společnosti střední Evropy a České republiky*. Letošní setkání vědců věnujících se tradičním i novým menšinám a politice vůči imigrantům proběhlo v nově zrekonstruované aule Slezské univerzity v Opavě a navázalo na předchozí ročníky, v nichž byla tématem například problematika jazyka nebo národnostně a sociálně smíšených rodin. Pozoruhodným a nevidaným rysem této dvoudenní akce byl nejen její interkulturní charakter, ale také pro naprostou většinu účastníků přirozené spojení tří konferenčních jazyků, vedle češtiny to byla slovenština a polština. Organizátoři konference se rozhodli zabývat v poslední době stále aktuálnější a populárnější tematikou otevřenosti dnešních pluralitních společností a přijímáním příslušníků národnostních menšin a migranty. Více než padesát referentů tematizovalo ve svých příspěvcích široké spektrum otázek spojených s integračními procesy národnostních menšin a nově přicházejících migrantů, jejich politickým a právním postavením a také s kulturními a sociálními aspekty jejich adaptace.

První den proběhlo plenární zasedání, v jehož první části vystoupili s příspěvky za organizátory ředitel Slezského zemského muzea v Opavě (SZM) PhDr. Jaromír Kalus,

prorektor Slezské univerzity doc. PhDr. Rudolf Žáček, Dr., a PhDr. Dana Beková z informační kanceláře Rady Evropy v Praze. Po jejich referátech nastiňujících cíle konference následoval příspěvek PhDr. Gabriely Sokolové, CSc., ze Slezského ústavu SZM o procesu integrace z pohledu sociologických výzkumů. Referát čerpal z výsledků šetření o polské a slovenské menšině na Ostravsku a Těšínsku, v němž pracovníci Slezského ústavu SZM v Opavě zkoumali míru integrace příslušníků obou menšin do majoritní společnosti v závislosti na různých faktorech. Na příkladech věkové a vzdělanostní struktury národnostně smíšených rodin a jejich hodnotové orientace jednotlivce demonstrovala Sokolová, jak důležitým předpokladem pro úspěšnou integraci je znalost jazyka. Tato integrace je podle ní bez pochyby oboustranným procesem. Podle referující jsou pro úspěšné dovršení integračního procesu migrantů zapotřebí dvě až tři generace. Na závěr Sokolová nastolila otázku vedení a hodnocení statistik týkajících se národnostní a mezinárodní migrace.

Mimořádně komplikovaným tématem migračních pohybů ve střední Evropě ve 20. století se ve svém příspěvku zabývala PhDr. Helena Nosková, CSc., z Ústavu soudobých dějin AV ČR. Nosková připomněla, že migrace – jak sociální za prací a lepšími životními podmínkami, tak přesuny etnických skupin – zasáhly ve 20. století ve velké míře všechny země Evropy. Nejvýznamnějším impulsem k organizovaným přesunům ve 20. století byla druhá světová válka. Vedle transferů německých minorit probíhaly rozsáhlé nucené migrace v SSSR v důsledku učení marxismu-leninismu. Tlak sovětské moci na výsadní postavení Rusů způsobil hned několik přesunů, v roce 1941 bylo například deportováno 400 000 povolžských Němců na Sibiř, wehrmachtu bylo předáno asi 2,2 miliónů Židů, dále Litevci, Lotyšů a Estonci. A s tím, jak se začala válka obracet ve prospěch SSSR, bylo v roce 1943 rozhodnuto o deportaci Karačajevců, stejný osud postihl obyvatel Kalmycké oblasti, asi 640 000 Kal-

myků a 250 000 krymských Tatarů. Nosková věnovala pozornost také národnostním přesunům v rámci Československa a došla k závěru, že řízené migrace byly v první polovině 20. století součástí národnostní politiky státu. Závěrem zformulovala zajímavé zjištění, že zatímco se v první polovině 20. století prolínaly migrace sociální, pracovní a etnické, byla určujícím faktorem poválečných nucených přesunů etnicita. Až do roku 1989 bylo Československo zemí, v níž probíhaly politicky motivované migrace směrem ven. Situace se proměnila v roce 1989, od kdy se Česká republika postupně stává cílovou zemí migrantů. Noví migranti zde utvářejí vnitřně strukturované skupiny, což Nosková ukázala na příkladě migrantů ze zemí bývalého Sovětského svazu. První skupinu podle ní tvoří inteligence, především špičkoví odborníci, pro něž je Česká republika zajímavou zemí. Dále jsou to bohaté vrstvy obyvatelstva usídlující se ve větších městech a dělnická vrstva. Podle Noskové by obě strany, tedy příslušníci migrantů na jedné a orgány ČR včetně Čechů samých na straně druhé, měly usilovat o větší politickou a kulturní toleranci těchto „nových“ skupin.

V návaznosti na předchozí příspěvky vystoupili k tématu jazykové politiky vůči migrantům a role jazyka v procesu integrace dva zahraniční hosté, profesor Roman Szul z Varšavské univerzity a profesor Boguslaw Wyderka z Opolské univerzity. Oba přednášející se shodli na tom, že pro sociální začlenění je jazyková integrace naprosto nezbytná. Ovšem jazyková integrace sama o sobě nemusí nutně znamenat úspěšnou sociální integraci, a to proto, že bezproblémovým ovládním jazyka nemusí jedinec automaticky přijímat hodnoty většinové společnosti. Roman Szul nabídl dále posluchačům zajímavou typologii jazykové politiky, kterou může uplatňovat přijímající stát vůči imigrantům.

Novým pohledům na možnost integrace tzv. cizí kultury se ve svém referátu věnovala prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc., z Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Pavelčíko-

vá si položila otázku, zda deklaraci rovnosti ras jako takové *de facto* nezdurazňujeme jejich (fyzické) rozdíly, na což odpovídala pomocí odkazů na práce významných kulturních a sociálních antropologů. Toto téma je podle referentky mimořádně aktuální, obzvláště pro některé mladé výzkumníky, kteří odmítají uznávat Romy jako národnostní menšinu a tvrdí, že se jedná o nositele odlišné kultury. Svým příspěvkem Pavelčíková vyzvala účastníky k zamyšlení nad problémem identity, sebeidentifikace a vykořeněnosti člověka „bez identity“.

V následující čtvrtroce prezentovala PhDr. Miriam Moravcová, DrSc., z Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze výsledky dotazníkového šetření ve třech vybraných městech v různých regionech ČR s relativně početným etnicky odlišným obyvatelstvem. Citovaný výzkum vycházel z předpokladu, že česká média představují českou společnost jako velmi netolerantní, a proto se výzkumná pracovnice snažila zjistit, nakolik česká společnost reaguje na fenomény jako například rasismus a extrémní nacionalismus. Z výsledků vyplývá na jedné straně to, že česká veřejnost projevy intolerance spíše odsuzuje, na straně druhé je podle Moravcové ovšem patrné, že informace o konfliktních situacích často nejsou založené na osobních zkušenostech. První den konference pokračovala v plénu referáty o obecnějších problémech migrace, tolerance a integrace.

Druhý den bylo na programu paralelní zasedání workshopů. Obzvláště přínosné bylo zasedání workshopu věnovaného procesům integrace a asimilace ve vztahu k tradičním národnostním menšinám. Potvrzuje se, že přínos opavských konferencí spočívá především v pravidelném setkávání odborníků a v jejich odborném diskurzu týkajícím se soudobých problémů studia tradičních etnických minorit v ČR. Sekce vedená PhDr. Olgou Šrajerovou, CSc., ze Slezského ústavu SZM v Opavě byla rozdělena na dvě části, v první byly prezentovány poznatky o výzkumu slovenské, židovské, rusínské, německé a řecké národnostní menšiny v ČR, těžiště druhého

bloku představovaly diskusní příspěvky o Romech v Česku a na Slovensku.

S tématem poválečné situace slovenské minority na Ostravsku vystoupil doc. RNDr. Radim Prokop, CSc., ze Slezského ústavu SZM v Opavě. O identitě židovské minority hovořila PhDr. Blanka Soukupová z Fakulty humanitních studií UK v Praze, zabývající se dlouhodobě vývojem etnických a národnostních auto- a heterostereotypů na základě národnostního a politického zařazení. Odsun Němců a jeho pozice v komunikativní paměti občanů českého pohraničí s Bavorskem byl tématem referátu Mgr. Lukáše Novotného, M.A., ze Sociologického ústavu AV ČR. K příspěvku se rozvinula široká diskuse jak o teoretickém konceptu paměti a kultury vzpomínání, tak i o vlivu odsunu sudetských Němců na postoje obyvatel českého pohraničí. Mgr. Ludmila Staňková z Pedagogické fakulty UP v Olomouci se zabývala řeckou minoritou v ČR. Představila menšinu a její svazové aktivity, včetně historického výkladu o řecké migraci do Československa a současném počtu jejích příslušníků, geografického rozmístění a otázek vzdělání, tradic, náboženství a lidové kultury.

Podobně jako minulý rok se i letos organizátoři konference zaměřili na současné trendy v mezinárodní migraci a na její dopady v České republice. Proto byl druhý workshop věnován netradičním imigračním komunitám. Celkově vzato ovšem jeho konání můžeme označit za méně vydařené. Třebaže v něm zaznělo hned několik zajímavých příspěvků zabývajících se jak teorií, tak i praxí migrací a migrační politiky, rozvinula se nad novými poznatky jen málokdy konstruktivní diskuse.

Doc. PhDr. Ján Lidák, CSc., z Ekonomické univerzity v Bratislavě promluvil o problémech tolerance islámské menšiny v Evropě a o rostoucím migračním trendu ze zemí islámského vyznání obecně. V návaznosti na tento příspěvek přednesla Mgr. Kateřina Kantarová z Filozofické fakulty UK velmi zajímavý referát o arabské komunitě v České republice. Prezentovala výsledky z vlastního

výzkumu uskutečněného pro účely diplomové práce. Autorka uvedla několik společných rysů arabské komunity v ČR a zmínila, že na rozdíl od Francie arabská komunita v ČR zatím neutváří ghetta. Oba přednášející se zabývali aktuálním problémem budování nové identity evropských muslimů a neúspěchy některých evropských multikulturních politik vůči migrantům arabského původu.

Dva další referáty od Mgr. Hedviky Novotné z Fakulty humanitních studií UK a Mgr. Yany Leontiyevy ze Sociologického ústavu AV ČR a Fakulty sociálních věd UK byly věnovány současné ukrajinské migraci do ČR. Autorka prvního příspěvku zaměřeného hlavně na současnou pracovní migraci z Ukrajiny nabídla typologii ukrajinských migrantů podle míry jejich integrace do české společnosti. Tématem druhého příspěvku byly problematické aspekty novodobé ukrajinské migrace, vztahy starších migračních vln Ukrajinců a jejich zapojení do sociálního, kulturního a občanského života. Na závěr referentka nastínila možnosti spolupráce menšiny na procesu integrace nových přistěhovalců.

Mezi další referující patřil Mgr. Martin Kovář z Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity, který se věnoval zejména historii migračních procesů z post-sovětské Asie do ČR. Mgr. Renáta Klečková z Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně přednášela o programech neziskových organizací zaměřených na vzdělávání a výchovu k multikulturalitě u studentů práv. Na závěr workshopu prezentoval rektor Ostravské univerzity doc. RNDr. Vladimír Baar, CSc., poznatky o vietnamské komunitě v ČR, kterou si vybral jako příklad úspěšné adaptace minority z jiného kulturního prostředí.

Poslední a vzhledem k množství účastníků nejméně početný byl workshop o sociálně-ekonomických, demografických a právních problémech spojených s příchodem migrantů. Mgr. Blanka Tolarová z Fakulty sociálních věd UK ve svém příspěvku „Integrace cizinců očima expertů“ referovala o průběhu a předběžných výsledcích výzkumu ži-

vota cizinců v ČR založeného na biografických vyprávěních samotných cizinců a na expertních rozhovorech s aktivisty nevládních organizací, kteří se podílí na bezprostřední práci s cizinci. Vedle každodenních problémů cizinců, jako například uzavřenosti české společnosti, právní nejistoty statusu dlouhodobého pobytu nebo absence informací o platných právních předpisech, hovořila Tolerová také o nejasnosti a netransparentnosti státní koncepce integrace cizinců a o nedostacích při realizaci české integrační politiky. Další referenti se zabývali užšími problematickými aspekty spojenými s migrací a zapojováním se do nového prostředí. Příspěvek PhDr. Ivany Fialové z Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity byl věnován psychosomatickým obtížím uprchlíků z území s vojenskými konflikty; PhDr. Dagmar Mastiliaková, Ph.D., ze Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity mluvila o problému transkulturního ošetřovatelství. Na závěr diskuse se připojila také Mgr. Anna Grušová z Poradny pro uprchlíky a pohovořila o výhodách a nedostacích pilotního projektu „Aktivní výběr kvalifikovaných zahraničních pracovníků“. Tento projekt nabízí kvalifikovaným zahraničním pracovníkům zaměstnaným v ČR možnost požádat o povolení k trvalému pobytu ve zkrácené lhůtě.

Přívlastek mezinárodní ke konferenci po zásluze patří. Dva dny v Opavě přinesly celou řadu inspirativních vědeckých diskusí mezi pracovníky různých (nejen) společenskovedních disciplín ze zemí střední Evropy. Obzvláště přínosná byla sekce o tradičních národnostních menšinách, v níž byly prezentovány poznatky z nových výzkumů různých pracovišť nejen v ČR. Workshopy o migračních tech byly kvalitativně slabší, ukazuje se ovšem, že téma migrací začíná být v českém vědeckém diskurzu žádané.

Yana Leontiyeva
Lukáš Novotný

**Vědecké rozpravy k ukončeným
badatelským a jiným projektům
v SOÚ AV ČR: 2003–2005**

Již od roku 2003 se na půdě Sociologického ústavu AV ČR konají interní vědecké rozpravy ke skončeným badatelským a některým dalším grantovým projektům. Jejich hlavním cílem je zkvalitnit vědeckou práci řešitelů grantových projektů a zlepšit informovanost jejich kolegů o řešených tématech a zvoleném přístupu k řešení výzkumných problémů. Při vědecké rozpravě jde zejména o prezentaci všech fází ukončeného projektu hlavním řešitelem grantového projektu ve spolupráci s dalšími řešiteli a spolupracovníky.

Předpokládaná doba rozpravy je 2–3 hodiny, přičemž samotná prezentace trvá nejvýše 45 minut. Ústní prezentace je podpořena zpracováním tematiky v elektronické podobě, obvykle v programu PowerPoint. Kromě názvových a jiných definičních údajů je prezentace zaměřena především na cíle projektu a jeho význam pro vědu či praxi, metodické postupy při jeho řešení, předpokládané a dosažené výsledky, publikace a jiné výstupy. Taktéž je podán stručný přehled finančního hospodaření s grantovými prostředky. Po této prezentaci následuje dvacetiminutový koreferát v podání pracovníka Sociologického ústavu, který nebyl členem řešitelského týmu, či kolegy z jiné vědecké instituce, který se danou problematikou zabývá. Koreferát má zhodnotit způsob řešení grantového projektu. Poté následuje volná diskuse. O jednotlivých grantových projektech není referováno ihned po jejich ukončení, ale až po jejich vyhodnocení grantovou agenturou.

V roce 2003 se uskutečnily celkem tři rozpravy k projektům „Poslanci a senátoři Parlamentu ČR v jeho třetím funkčním období“ (řešitel Lubomír Brokl), „Role ekonomických a politických elit v transformaci české společnosti“ (řešitel Lumír Gatnar) a „Sociální aspekty bydlení českých domácností a jejich proměna v období transformace ve světle srovnání se situací v zemích EU“ (řešitel Martin Lux).

V roce 2004 proběhlo šest rozprav k projektům „Reemigrace zahraničních Čechů, především emigrantů z vyspělých zemí, do ČR v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie“ (řešitel Zdeněk R. Nešpor), „Households, work, flexibility“ (řešitel Jiří Večerník), „Způsoby a efektivnost zprostředkování zájmů mezi jedinci, sociálními skupinami a státem“ (řešitelka Zdenka Mansfeldová), „Změny plodnosti a rodinné chování v souvislosti se současnou sociální transformací ČR“ (řešitelka Dana Hamplová), „Model predikce výsledků voleb – alternativní přístup k odhadům výsledků ve volebních obvodech a rozdělení mandátů mezi kandidující strany“ (řešitel Tomáš Kostecký) a „Objektivní a subjektivní hodnocení finanční dostupnosti bydlení v ČR v průběhu 90. let“ (řešitel Petr Sunega).

V roce 2005 se uskutečnilo celkem šest vědeckých rozprav ke grantovým projektům „Kvalita výzkumů volebních preferencí“, „Analýza příčin nízkého počtu žen v politických rozhodovacích funkcích“, „Strukturní napětí na pomezí trhu práce a sociální politiky z hlediska rozvoje lidských zdrojů a sociální inkluze“, „Modely vstupu do manželství v ČR 1989–2002“, „Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností České republiky na vstup do Evropské unie“ a „Životní strategie v české podnikatelské sféře 90. let“.

Projekt „Kvalita výzkumů volebních preferencí“, který byl realizován v letech 2002–2004, byl podpořen Grantovou agenturou AV ČR. Jeho řešitelem byl Jindřich Krejčí a spolupracovníky František Kalvas, Martin Kreidl, Tomáš Lebeda, Jiří Lach, Yana Leontiyeva, Miroslav Novák a Klára Plecitá. Projekt reagoval na skutečnost různorodé kvality výzkumů volebních preferencí prováděných komerčními výzkumnými agenturami. Nekompatibilita výsledků volebních preferencí a následných voleb může probouzet obecnou nedůvěru k těmto výzkumům i k sociálnímu výzkumu celkově. Nekvalitní výzkumy volebních preferencí mohou navíc ohrozit politickou soutěž. Cílem projektu by-

lo podat systematický přehled o výzkumech volebních preferencí jednotlivých agentur, analyzovat jejich kvalitu a o výsledcích informovat jak odbornou, tak i laickou veřejnost. Při řešení výzkumné otázky byly zjištěny nekorektnosti v užívání statistik výzkumnými agenturami a nesprávný a matoucí popis výsledků v mediálních prezentacích. Na základě grantového projektu „Kvalita výzkumů volebních preferencí“ byla publikována stejnojmenná recenzovaná kniha, tři články v recenzovaných odborných časopisech, jedna kapitola v knize v zahraničí, dva Sociologické texty a řada dalších článků. Výsledky byly prezentovány na třech seminářích a čtyřech mezinárodních konferencích.

Výzkumný projekt „Analýza příčin nízkého počtu žen v politických rozhodovacích funkcích“, který byl finančně podpořen Ministerstvem práce a sociálních věcí, byl řešen v období od února do září roku 2004. Hlavní řešitelkou projektu byla Petra Rakušanová, spolupracovníky byli Lukáš Linek, Lenka Václavíková-Helšusová, Adéla Seidlová a externě spolupracovaly Alena Křížková a Naděžda Horáková. Projekt nabídl komplexní analýzu nízkého počtu žen v politických rozhodovacích funkcích, byla provedena sonda postojů veřejnosti a výzkum české politické scény ve vztahu k zapojení žen do politiky. Zvláštní pozornost byla věnována zjištění mechanismů selekce kandidátů politickými stranami. Vedle hloubkových a expertních rozhovorů a skupinového rozhovoru byl rovněž uskutečněn reprezentativní výzkum populace, byly analyzovány související dokumenty a existující data z výzkumů veřejného mínění. Výsledky výzkumu byly publikovány ve dvou článcích v časopise *Gender*, rovné příležitosti a výzkum a byly prezentovány ve dvou příspěvcích na konferenci v Budapešti. Dále je zamýšleno publikovat výsledky výzkumu v jedné kapitole české odborné knihy a v zahraničním časopise. Autorka byla oslovena k publikaci knihy v nakladatelství Manchester University Press a má se podílet na publikaci knihy s britským nakladatelem.

Výzkumný projekt „Životní strategie

v české podnikatelské sféře“, podpořený Grantovou agenturou AV ČR a řešený v letech 2002–2004, se zabýval kvalitativním výzkumem životních drah podnikatelek a podnikatelů, jejich životními strategiemi a harmonizací práce a rodiny. Hlavní řešitelka Alena Křížková spolu s kolegyněmi Hanou Maříkovou, Hanou Haškovou, Radkou Radimskou, Evou Nechvátalovou a Lenkou Helšusovou-Václavíkovou si položila otázku, zda existují rozdíly mezi životními strategiemi mužů a žen v podnikatelském prostředí a zda může být vytvořena typologie jejich životních stylů. Kromě sekundární analýzy dat šetření trhu práce z hlediska postavení žen v řízení a jejich pracovních podmínek a postojů byly informace čerpány hlavně z polostrukturovaných hloubkových rozhovorů s podnikateli a podnikatelkami. Tito byli dotazováni na různé aspekty jejich pracovní činnosti, rodinu, způsob trávení volného času, minulost a představy o budoucnosti. Výsledkem výzkumného projektu jsou dvě publikace v recenzovaných časopisech, monografie vydaná v edici Sociologické studie/Sociological Studies, spolupráce na dvou odborných českých knihách a řada dalších nerecenzovaných publikací. Hlavní řešitelka se též s tematikou výzkumného projektu zúčastnila celkem sedmi konferencí a workshopů.

Jiří Večerník se Zdeňkem R. Nešporem a Ludkem Šalodem řešili v letech 2003–2004 grantový projekt „Strukturní napětí na pomezí trhu práce a sociální politiky z hlediska rozvoje lidských zdrojů a sociální inkluze“. Tento výzkum byl podpořen Grantovou agenturou AV ČR a probíhal v letech 2003–2004. Autor založil své zkoumání na předpokladu, že efektivní politika musí být založena širěji, ne jen na standardním ekonomickém přístupu. Projekt se zabýval průběžným penzijním systémem, vadným poměrem mezi nejnižšími mzdami a životním minimem, nedostačnými podněty pro expanzi střední třídy a vznikem napětí mezi různými oddíly středních vrstev. K nejdůležitějším výsledkům výzkumu patří odhalení možných důsledků sociálně politické redistribuční pasti, nebezpečí

sociálně kulturní pasti závislosti, nedostatečných podnětů rozvoje střední třídy s nebezpečím sociálně ekonomické pasti sociální polarizace. Výsledky výzkumu byly publikovány v monografii v edici Sociologické studie/Sociological Studies, ve třech českých recenzovaných časopisech a dvou zahraničních časopisech, dále převážně v Hospodářských novinách a Mladé frontě DNES.

Martin Kreidl byl hlavním řešitelem grantového projektu „Modely vstupu do manželství v ČR, 1989–2002“. Projekt, který byl realizován v letech 2002–2004, byl podpořen Grantovou agenturou AV ČR. Tento výzkum analyzoval vzorce výběrového párování mladých lidí v České republice po roce 1989. Zaměřil se zejména na zodpovězení otázky, zda probíhající sociální transformace mění kritéria výběrového párování nebo zda dochází pouze k odkladům vstupu do manželství. V případě kladné odpovědi na první otázku mělo být zjištěno, jaké dopady má tato změna na budoucí nerovnosti. Výstupem tohoto výzkumného projektu jsou dvě publikace v zahraničních recenzovaných časopisech a tři v recenzovaných časopisech českých, dále podíl na čtyřech monografiích a další publikace v nerecenzovaných časopisech. Výsledky tohoto grantového projektu byly prezentovány celkem na 12 konferencích.

Marie Čermáková v letech 2000–2004 řešila grantový projekt „Aktuální otázky formování politiky rovných příležitostí mužů a žen v souvislosti s připraveností ČR na vstup do Evropské unie“. Stálými členkami řešitelského týmu byly Hana Hašková, Alena

Křížková, Marcela Linková, Hana Maříková, Eva Nechvátalová a Radka Dudová. Dalšími členkami byly Lenka Simerská, Martina Musilová, Hana Víznerová a Zuzana Uhde. Hlavním cílem tohoto projektu byla analýza vybraných okruhů institucionálních, sociálních a občanských otázek souvisejících s postavením žen v české společnosti v 90. letech. Projekt se soustředil na podporu dynamiky implementace závazných evropských standardů politiky rovných příležitostí mužů a žen, zabýval se politickou a občanskou průchodností politiky rovných příležitostí a akceptací této politiky v sociálně a politicky diferencovaných strukturách. Dílčí cíle rozvíjely hlavní cíl projektu se záměrem postihnout klíčové okruhy problematiky z hlediska jejich významnosti pro určení priorit využitelných v praxi. Jednalo se zejména o otázku přístupů EU a ČR k postavení žen, participaci žen v institucionálních a rozhodovacích grémiích a strukturách vlivu, významu subjektivního vnímání genderových rozdílů, nerovností a diskriminace v souvislosti s prosazením politiky rovných příležitostí „seshora“. Dále byly stanoveny cíle zhodnotit význam kulturních vzorců, vzdělávacích mechanismů a diferencovaných zájmů a potřeb, dopady sociální politiky a sociálního zabezpečení a sociologickou intervenci do problematiky rovných příležitostí. Výstupem tohoto projektu je sedm publikací v recenzovaných časopisech a 202 jiných publikací. Dále se uskutečnilo šestnáct přednášek a seminářů, dva kurzy a tři workshopy.

Hana Zamastilová

Sociologický časopis Czech Sociological Review

4

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	624
ARTICLES	
Tomáš Širovátka, Petr Mareš: Poverty, Deprivation and Social Exclusion: The Unemployed and the Working Poor	627
Tomáš Lebeda: Real Quota Theory, an Alternative Approach to Measuring Electoral Proportionality	657
SUMMARY ARTICLE	
Dana Sýkorová: From Solidarity as a Basis of Intergenerational Family Relations to Ambivalence and Negotiation	683
SOCIOLOGICAL RESEARCH	
Eva Potužníková, Jana Straková: Gender Differences in the Czech Republic from the Perspective of International Large-Scale Surveys	701
Petr Fučík: The Age Homogamy of Czech Marriages, 1920–2000	719
Josef Bernard: The Social Integration of Migrants from Cities to Villages in the Czech Republic and in Austria	741
ESSAYS	
Dušan Janák: The Social Introspection of I. A. Blaha and Wittgenstein's Argument against a Private Language. Notes on the Introspective Approach in the Social Sciences	761
DISCUSSIONS	
INTERVIEWS	
JUBILEES	
PORTRAITS OF SOCIOLOGISTS	
REVIEWS	
INFORMATION	

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	624
STATI	
Tomáš Sirovátka, Petr Mareš: Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí	627
Tomáš Lebeda: Teorie reálné kvóty, alternativní přístup k měření volební proporcionality	657
PŘEHLEDOVÁ STATĚ	
Dana Sýkorová: Od solidarity jako základu intergeneračních vztahů v rodině k ambivalenci a vyjednávání	683
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Eva Potužníková, Jana Straková: Rozdíly ve vědomostech a dovednostech českých chlapců a děvčat na základě zjištění mezinárodních výzkumů	701
Petr Fučík: Věková homogamie českých sňatků 1920–2000	719
Josef Bernard: Sociální integrace přistěhovalců z velkoměsta na vesnici v České republice a v Rakousku	741
ESEJ	
Dušan Janák: Sociální introspekce I. A. Bláhy a Wittgensteinův argument proti soukromému jazyku. Poznámky k introspektivnímu přístupu v sociálních vědách	761
DISKUSE	
Východiskem z krize českého vysokého školství nemůže být reforma jeho financování (Rudolf Pomazal)	783
Polemika vzbuzující naději na konsenzus. Reakce na polemiku Rudolfa Pomazala s publikací České vysoké školství na křižovatce (Petr Matějů, Radim Valenčík)	786
Změna systému je bez reformy financování těžko představitelná. Odpověď na diskusní příspěvek Rudolfa Pomazala (Natalie Simonová)	790
ROZHOVOR	
JUBILEUM	
MEDAILON	
RECENZE	
ZPRÁVY	

ISSN 0038-0288

